

OBSZARY PRZYRODNICZO CENNE W ROZWOJU TURYSTYKI

pod redakcją naukową
Mikołaja Jalinika i Sławomira Bakiera

OBSZARY PRZYRODNICZO CENNE W ROZWOJU TURYSTYKI

pod redakcją naukową
Mikołaja Jalinika i Sławomira Bakiera

OFICyna WYDAWNICZA POLITECHNIKI BIAŁOSTOCKIEJ
BIAŁYSTOK 2020

Monografia sfinansowana ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Recenzenci:
prof. dr hab. Jan Sikora
dr hab. Marek Nowacki, prof. WSB
prof. dr hab. inż. Grażyna Anna Ciepiela

Redaktor naukowy dyscypliny:
dr hab. inż. Sławomir Bakier, prof. PB

Redakcja i korekta językowa:
Katarzyna Duniewska
Trevor Coldron

Projekt okładki i zdjęcie na okładce:
Marcin Dominów

Redakcja techniczna, skład, grafika:
Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej

© Copyright by Politechnika Białostocka, Białystok 2020

ISBN 978-83-66391-24-6
ISBN 978-83-66391-25-3 (eBook)
DOI: 10.24427/978-83-66391-25-3

Publikacja jest udostępniona na licencji
Creative Commons Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-Bez utworów zależnych 4.0
(CC BY-NC-ND 4.0).

Pełną treść licencji udostępniono na stronie
creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.pl.
Publikacja jest dostępna w Internecie na stronie Oficyny Wydawniczej PB.

Druk: PARTNER POLIGRAFIA Andrzej Kardasz

Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej
ul. Wiejska 45C, 15-351 Białystok
tel.: 85 746 91 37
e-mail: oficyna.wydawnicza@pb.edu.pl
www.pb.edu.pl

Spis treści

Wstęp	9
Część I. Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych	
1. Wskaźniki zrównoważonej turystyki na obszarach chronionych <i>Marian Gúčik, Matúš Marciš</i>	23
2. Rola społeczności lokalnej w zrównoważonym rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych <i>Halina Kiryluk</i>	26
3. Determinanty rozwoju turystyki w gminie Lutowiska położonej na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego <i>Michał Roman, Kinga Lisiewicz, Michał Wielechowski, Monika Roman</i>	43
4. Uwarunkowania rozwoju turystyki kwalifikowanej na obszarach wiejskich powiatu limanowskiego <i>Arkadiusz Niedziółka</i>	55
5. Potencjał przyrodniczy i kulturowy podstawą rozwoju turystyki Pomorza <i>Jarosław Lichacy, Janusz Cwajna</i>	70
6. Znaczenie ubocznego użytkowania obszarów leśnych w turystyce <i>Mikołaj Jalinik</i>	83
7. Ekonomiczne aspekty turystyki edukacyjnej w Lasach Państwowych w Polsce <i>Agnieszka Wartecka-Ważyńska, Jan Sikora, Jarosław Uglis, Anna Jęczmyk</i>	95
8. Drzewa-pomniki przyrody elementem funkcji turystycznej obszaru <i>Joanna Pietrzak-Zawadka</i>	114
9. Idea przestrzeni przewietrzających a poziom jakości mikroklimatu jako potencjał terenów do rozwoju turystyki i rekreacji na obszarach miejskich <i>Bartosz Czarnecki</i>	126
10. Funkcje przyrody, obszarów przyrodniczo cennych i ich inspiracje dla turystyki oraz wynalazków i innowacji wspieranych bioniką <i>Adam E. Szczepanowski</i>	135

Część II. Działalność podmiotów turystyczno-rekreacyjnych
na obszarach przyrodniczo cennych

11. Ekologiczny wymiar CSR w działalności przedsiębiorstw turystycznych
na obszarach chronionych
Sylvia Graja-Zwolińska, Magdalena Maćkowiak..... 151
12. Czynniki decydujące o funkcjonowaniu i rozwoju gospodarstw
agroturystycznych w dolinie Bugu na przykładzie województwa podlaskiego
*Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska, Janusz Leszek Sokół,
Łukasz Zbucki, Yuliya Isakova* 166
13. Agroturystyka dla seniorów jako nowy trend spędzania czasu wolnego
w integracji ze środowiskiem naturalnym na przykładzie gospodarstw
położonych na terenie Bieszczadów
Beata Prukop, Bogusław Sawicki 184
14. Opodatkowanie pól golfowych w Polsce i wybranych krajach
w kontekście zrównoważonego rozwoju
Maciej Cieślukowski 198
15. Atrakcyjność Twierdzy Brzeskiej jako destynacji turystycznej
wśród turystów zagranicznych
Jan Zawadka 218

Część III. Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych za granicą

16. Rozwój agroturystyki na Białorusi na obszarze graniczącym z Polską
– badania pilotażowe
*Janusz Leszek Sokół, Lizaveta Sysoyeva,
Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska*..... 233
17. Wizerunek Pojezierza Szackiego w percepcji ukraińskich turystów
Agnieszka Kozak, Hanna Dmytruk, Janusz Leszek Sokół, Dominik Dąbrowski..... 245
18. Kształcenie studentów w zakresie organizacji i zarządzania
turystyką ekologiczną w lasach Białorusi
Vasili Yarmalovich, Aleh Marozau, Siarhei Kavaleuski..... 267

Część IV. Ludzie zasłużeni przyrodzie

19. Władysław Szafer – przyrodnik i naukowiec
Małgorzata Falencka-Jabłońska..... 271

CONTENTS

Introduction.....	9
Part I. Tourism in valuable natural areas	
1. Sustainable Tourism Indicators in Protected Areas <i>Marian Gúčík, Matúš Marciš</i>	15
2. The role of the local community in the sustainable development of tourism in naturally valuable areas <i>Halina Kiryluk</i>	40
3. Determinants of tourism development in Lutowiska municipality located in the area of the Bieszczady National Park <i>Michał Roman, Kinga Lisiewicz, Michał Wielechowski, Monika Roman</i>	53
4. Conditions for the development of qualified tourism development in rural areas of the Limanowa Province <i>Arkadiusz Niedziółka</i>	68
5. Natural and cultural potential as the basis for the development of tourism in Pomerania <i>Jarosław Lichacy, Janusz Cwajna</i>	81
6. The importance of byproduct usage in forest areas in tourism development <i>Mikołaj Jalinik</i>	93
7. Economic aspects of educational tourism in the State Forests in Poland <i>Agnieszka Wartecka-Ważyńska, Jan Sikora, Jarosław Uglis, Anna Jęczmyk</i>	112
8. The trees – nature monuments are elements of the tourist function of the area <i>Joanna Pietrzak-Zawadka</i>	124
9. The idea of ventilating spaces and the level of microclimate quality as the potential of areas for the development of tourism and recreation in urban areas <i>Bartosz Czarnecki</i>	134

10. Functions of nature, valuable natural areas and their inspirations for tourism as well as inventions and innovations supported by bionics <i>Adam E. Szczepanowski</i>	147
Part II. Activities of tourist and recreation entities in valuable natural areas	
11. Ecological dimension of CSR in the activities of tourist enterprises on protected areas <i>Sylvia Graja-Zwolińska, Magdalena Maćkowiak</i>	162
12. Analysis of factors determining the functioning and development of agritourism farms in the Bug valley: an example of Podlaskie Voivodeship <i>Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska, Janusz Leszek Sokół, Łukasz Zbucki, Yuliya Isakova</i>	181
13. Agritourism for seniors as a new trend of spending free time in integration with the natural environment based on the example of farms located in the Bieszczady Mountains <i>Beata Prukop, Bogusław Sawicki</i>	195
14. Taxation of golf courses in Poland and selected countries in the context of sustainable development <i>Maciej Cieślukowski</i>	215
15. The attractiveness of the Brest Fortress as a tourist destination among foreign tourists <i>Jan Zawadka</i>	228
Part III. Tourism in valuable natural areas abroad	
16. The development of agritourism in Belarus in the area bordering Poland – pilot studies <i>Janusz L. Sokół, Lizaveta Sysoyeva, Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska</i>	244
17. The image of the Shatsk Lakeland in the perception of Ukrainian tourists <i>Agnieszka Kozak, Hanna Dmytruk, Janusz Leszek Sokół, Dominik Dąbrowski</i>	258
18. Educating students in the organization and management of ecological tourism in the forests of Belarus <i>Vasili Yarmalovich, Aleh Marozau, Siarhei Kavaleuski</i>	260
Part IV. People distinguished by nature	
19. Władysław Szafer – naturalist and scientist <i>Małgorzata Falencka-Jabłońska</i>	281

Autorzy

dr hab. Maciej Cieślukowski, prof. UEP – Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

mgr Janusz Cwajna – Darłowska Lokalna Organizacja Turystyczna w Dorzeczu Wieprzy i Grabowej

dr hab. inż. arch. Bartosz Czarnecki, prof. PB – Politechnika Białostocka, Wydział Architektury

dr Dominik Dąbrowski – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk o Zdrowiu

Hanna Dmytruk – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk o Zdrowiu

dr Małgorzata Falencka-Jabłońska – Instytut Badawczy Leśnictwa w Sękocinie, Zakład Ekologii Lasu

dr inż. Sylwia Graja-Zwolińska – Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej

Prof. Ing. Marian Gúčik, PhD – Matej Bel University in Banská Bystrica, Faculty of Economics Matej Bel

Yuliya Isakova – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

dr hab. inż. Mikołaj Jalinik, prof. PB – Politechnika Białostocka, Wydział Budownictwa i Nauk o Środowisku, Instytut Nauk Leśnych

dr inż. Anna Jęczmyk – Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej

Siarhei Kavaleuski, PhD, Assoc. Prof. – Belarusian State Technological University

dr inż. Halina Kiryluk – Politechnika Białostocka, Wydział Inżynierii Zarządzania

dr Agnieszka Kozak – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk o Zdrowiu

dr Jarosław Lichacy – Politechnika Koszalińska

Kinga Lisiewicz – Studenckie Koło Naukowe „Public Relations” SGGW w Warszawie

dr Magdalena Maćkowiak – Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej

Ing. Matúš Marciš, PhD – Matej Bel University in Banská Bystrica, Faculty of Economics Matej Bel

dr hab. Aleh Marozau, prof. PB – Białystok University of Technology, Institute of Forest Sciences

dr Arkadiusz Niedziółka – Uniwersytet Rolniczy w Krakowie

dr inż. Joanna Pietrzak-Zawadka – Politechnika Białostocka, Instytut Nauk Leśnych

dr inż. Beata Prukop – Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Wychowania Fizycznego

dr Katarzyna Radwańska – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

dr hab. Michał Roman – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Ekonomii i Finansów

dr inż. Monika Roman – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Ekonomii i Finansów

prof. dr hab. Bogusław Sawicki – Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Wydział Agrobioinżynierii

prof. dr hab. Jan Sikora – Uniwersytet Zielonogórski

prof. dr hab. Janusz L. Sokół – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, Wydział Nauk o Zdrowiu

Lizaveta Sysoyeva – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

dr Adam E. Szczepanowski – Wyższa Szkoła Finansów i Zarządzania w Białymstoku

dr inż. Jarosław Uglis – Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Katedra Turystyki Wiejskiej

dr Agnieszka Wartecka-Ważyńska – Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego w Poznaniu

dr Michał Wielechowski – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Ekonomii i Finansów

Vasili Yarmalovich, PhD, Assoc. Prof. – Belarusian State Technological University

dr Jan Zawadka – Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Instytut Ekonomii i Finansów

dr Łukasz Zbucki – Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Wstęp

Rozwój turystyki na obszarach przyrodniczo cennych (OPC) odgrywa ważną rolę w zagospodarowaniu czasu wolnego przez mieszkańców miast i aglomeracji miejskich. Obszary cenne przyrodniczo to przede wszystkim różnorodność biologiczna i krajobrazowa. Badania wielu środowisk naukowych potwierdzają, że rozwój turystyki na tychże obszarach będzie miał coraz większe znaczenie społeczne. Walory i atrakcje turystyczne sprawiają, że OPC spełniają liczne funkcje, a zwłaszcza: poznawczą, edukacyjną, zdrowotną, turystyczną, rekreacyjną, estetyczną, resocjalizacyjną i hedonistyczną. Do obszarów takich należy zaliczyć: parki narodowe, parki krajobrazowe, rezerваты przyrody, obszary chronionego krajobrazu, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, Natura 2000 i inne. Obszary przyrodniczo cenne w lasach zarządzanych przez Państwowe Gospodarstwa Leśne Lasy Państwowe (PGL LP) określono na mocy ustawy o ochronie przyrody¹ oraz ustawy o lasach².

Definiując OPC, można stwierdzić, że jest to obszar lądu lub morza o wysokiej różnorodności biologicznej, a także związanych z nimi zasobów naturalnych i kulturowych, użytkowanych w taki sposób, aby zapewnić ochronę bioróżnorodności. Odwiedzając takie obszary należy pamiętać o ochronie przyrody i zrównoważonym korzystaniu z jej zasobów, aby utrzymać harmonijne współistnienie człowieka i przyrody. Obszary przyrodniczo cenne przyczyniają się m.in. do zachowania ekosystemów oraz powstrzymywania procesów utraty różnorodności biologicznej. Są one praktyczną koniecznością zarówno dla obecnych, jak i przyszłych pokoleń. W użytkowaniu OPC upatruje się jednak pewnych zagrożeń, które mogą wpływać niekorzystnie na ich funkcjonowanie.

Obszary przyrodniczo cenne zajmują niemal jedną trzecią powierzchni kraju. Są to tereny, na których obowiązuje restrykcyjna zasada trwałości kapitału przyrodniczego. Znaczenie tych obszarów systematycznie wzrasta ze względów naukowych, kulturowych, ekonomicznych i społecznych. Przebywanie na nich dodaje sił, uzdrowia, a także uczy człowieka pokory i szacunku do przyrody. Dobrym przykładem jest uprawianie różnych rodzajów i form turystyki, poprzez które poszerza się wiedzę z zakresu biologii, geografii, historii, architektury, a także zwyczajów i obyczajów panujących na odwiedzanych obszarach. Stąd też na takich terenach powinna być

¹ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, (Dz.U. nr 92, poz. 880 z późn. zm.).

² Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, (Dz.U. nr 101, poz. 444 z późn. zm.).

prowadzona zrównoważona działalność gospodarcza i dlatego wymienione obszary powinny spełniać wiele funkcji. Oczekiwania społeczne dotyczące funkcji realizowanych przez obszary leśne zazwyczaj są różne i mogą przybierać różną postać. Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych w dużym stopniu zależeć będzie od właściwych kierunków rozwoju turystyki. Mimo że wielu gminom wydaje się, że turystyka jest panaceum na wszystkie bolączki, to jednak trzeba stwierdzić, że istnieje niebezpieczeństwo zbyt jednokierunkowego rozwoju, a całkowite uzależnienie się od rynku turystycznego niesie wiele niebezpieczeństw.

Rozwój ruchu turystycznego na obszarach przyrodniczo cennych jest pożądanym, ale są one narażone na zanieczyszczenie środowiska przez odpady, emisje, degradacje i nadmierne eksploatowanie flory i fauny. Turystyka rozwija i wzmacnia w społeczeństwie wiele cech, chociażby takich jak: zamiłowanie do przyrody, chęć zdobywania wiedzy, chęć eksperymentowania, gotowość przyjmowania nowych idei, otwartość, poczucie godności, odpowiedzialności i inne. Sprzyja także skuteczniejszemu wykorzystaniu wolnych przestrzeni, budynków i istniejącej już infrastruktury technicznej.

Niniejsza monografia jest zbiorem opracowań dotyczących OPC, turystyki, a także tematyki związanej z obszarami wiejskimi. Autorzy zwrócili szczególną uwagę na potrzebę wykorzystania potencjału obszarów przyrodniczo cennych, jak i obszarów wiejskich do celów turystyczno-rekreacyjnych. Część prac dotyczy rozwoju turystyki ekologicznej, zdrowotnej, zrównoważonej oraz analizy motywów jej uprawiania i sposobów organizowania. Zamieszczono również opracowanie dotyczące osoby najbardziej zasłużonej dla polskiej przyrody, jaką jest profesor Władysław Szafer. Znajdują się tu także opracowania odnoszące się do aspektów ekonomiczno-finansowych funkcjonowania obszarów leśnych, ich atrakcji i atrakcyjności. Przedstawiono znaczenie turystyki i rekreacji w życiu społecznym, a także jej produktów ubocznych na obszarach leśnych. Część tematyki dotyczy rozwoju turystyki i rekreacji za granicą, a także procesu edukacyjnego w branży turystycznej. Poza tymi związanymi z turystyką zamieszczono również opracowania dotyczące czynników rozwoju i funkcjonowania gospodarstw agroturystycznych, które bardzo często zlokalizowane są w otulinach obszarów przyrodniczo cennych.

Podjęte w opracowaniach zagadnienia wzbogacają wiedzę na temat aktualnych problemów związanych z OPC i zagospodarowaniem ich pod względem turystyczno-rekreacyjnym. Z uwagi na wieloaspektowość prezentowanej tematyki opracowania mogą być przydatne dla osób zainteresowanych tematyką turystyczno-rekreacyjną i zagadnieniami przyrody, którzy chcieliby uporządkować i ugruntować swą wiedzę z tej dziedziny.

Obecnie obserwuje się zwiększone zainteresowanie wypoczynkiem w nieskażonym środowisku (parki, obszary chronionego krajobrazu, Natura 2000 i inne). Wynika to przede wszystkim z postępującej urbanizacji i odizolowania człowieka od przyrody w życiu codziennym. W związku z tym publikacja podejmuje szereg zagadnień, które stanowią ważny przyczynek do poszerzenia interesujących wątków tematycznych dotyczących obszarów przyrodniczo cennych i turystyki na tychże obszarach.

Jest szóstym zwartym opracowaniem przygotowanym przez Instytut Nauk Leśnych Wydziału Budownictwa i Nauk o Środowisku Politechniki Białostockiej, przy udziale pracowników naukowych i dydaktycznych reprezentujących różne ośrodki akademickie w kraju i za granicą.

Mikołaj Jalinik

Sławomir Bakier

Wydział Budownictwa i Nauk o Środowisku
Instytut Nauk Leśnych Politechniki Białostockiej

CZĘŚĆ I

Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych

Part I. Tourism in valuable natural areas

1. Sustainable Tourism Indicators in Protected Areas

Marian Gúčík, Matúš Marciš

Introduction

Sustainable development requires the integration of its principles into all activities. This means that its development does not include only the environmental aspects, but also the positive conditions for residents and other stakeholders connected with the social and economic benefits. The sustainable development of tourism in a destination is closely linked to natural, historical and cultural heritage. If these resources are damaged, the destination is not attractive anymore and its development will not be successful¹. The link between protected areas and tourism is as old as the history of protected areas. Though the relationship is complex and sometimes argumentative, tourism is always a critical component to consider in the establishment and management of protected areas. To ensure that the sustainable development of tourism in protected areas can be realistic and not-only a theoretical concept, it is necessary to apply appropriate tools to measure its economic, socio-cultural and environmental impacts. It is, therefore, necessary to identify instruments that are able to quantify the impacts of tourism and allow the application of the principles of sustainable tourism development in practice. There is no generally accepted approach to address the sustainability of tourism development, but the most common frameworks include sets of indicators.

Indicators of sustainable tourism development

Indicators of sustainable tourism development are evaluated for a certain period of time (yearly, monthly) or refer to a specific type of destination (official administrative unit, protected areas). Indicators follow the concept of sustainability and its

¹ UNWTO 1994, *National and Regional Tourism Planning – Methodologies and Case Studies*, London: TJ International, 171 p., p. 5.

tools, and they involve a set of variables that provide information to understand the relationship between the impact of tourism on the cultural and natural resources on which tourism depends².

In the context of measuring the sustainable development of tourism, the initiatives of international organisations (GSTC, ISO 21401 standard, Green Destination award) and especially UNWTO are important. In 2016, UNWTO, in cooperation with the United Nations Statistics Division (UNSD), launched an initiative – the Statistical Framework for Measuring the Sustainability of Tourism (MST). The role of MST is to promote the credibility, comparability and achievement of various measurement and monitoring programs aimed at sustainable tourism development, including the objectives of the 2030 Sustainable Development Agenda (SDGs) and indicators of the UNWTO International Network of Sustainable Tourism Observatories (INSTO). The MST provides an integrated information base on sustainable tourism development to facilitate inter-sectoral dialogue and to support integrated decision-making at international, national and local levels³. Several countries (Austria, Italy, the Netherlands, Germany, Spain, Portugal, Greece, the United Kingdom) and institutions (OECD, European Commission – Eurostat) joined the UNWTO. UNWTO attempts to develop an internationally comparable standard (statistical framework) that will enable the sustainable development of tourism to be measured with its economic, socio-cultural and environmental impacts. In Slovakia, the attention to this initiative from responsible institutions is not sufficient.

There have been numerous approaches to identify indicators of sustainable tourism development (Table 1.1).

TABLE 1.1. Sets of indicators for evaluating sustainable tourism development

Author (organisation)	Year	Dimension/Issue	No
UNWTO	1998	10 Basic Dimensions	10
McCool et al.	2001	National, Regional, Local	26
UNWTO	2004	13 Dimensions of Sustainable Tourism Development	768
Choi & Sirakaya	2006	Economic, Social, Cultural, Ecological, Political, Technological	125

² UNWTO 2004, *Indicators of sustainable development for tourism destinations: A Guidebook*, Madrid: WTO, 516 p.

³ UNWTO 2019, *Measuring the Sustainability of Tourism (MST)* [online] [cit. 2019-27-02]. Available at: <http://statistics.unwto.org/mst>.

Author (organisation)	Year	Dimension/Issue	No
Pulido & Sanchez	2009	Driving Forces, Pressures, State, Responses	14
Castellani & Sala	2010	Population, Housing, Services, Economy and Labour, Environment, Tourism	20
Blancas et al.	2011	Economic, Environmental, Socio-Cultural	77
Lozano-Oyola et al.	2012	Economic, Environmental, Socio-Cultural	85
Šimková & Rybová	2012	Economic, Social, Cultural, Ecological, Political, Technological	45
European Commission	2013	Economic Value, Environmental Impact, Social and Cultural Impact, Destination Management*	67
Global Sustainable Tourism Council	2013	Sustainable Destination Management, Economic Benefits, Benefits to Communities, Visitors, and Culture, Benefits to the Environment	105
Margina & Partal	2013	Economic, Environmental, Socio-Cultural, Political	32
Tanguay et al.	2013	Comparison Of Most Used Indicators	27
Torres-Delgado et al.	2014	Economic, Environmental, Socio-Cultural	26
Blancas et al.	2015	Economic, Environmental, Socio-Cultural	89
Bulatović & Rajović	2015	Economic, Environmental, Social, Crosscutting	34
Jurigová & Lencséssová	2015	Economic, Environmental, Socio-Cultural	77
Mearns	2015	Economic, Environmental, Social, Crosscutting	34
Romão & Neuts	2017	Territorial Capital, Tourism Specialization, Tourism Performance, Sustainable Regional Development	11
Ministry of Environment of SR	Annually	Tourism Trends Related to the Environment, Interaction of Tourism with the Environment, Political, Economic and Social Aspects of Tourism	12

* ETIS is based on 27 core and 40 optional indicators.

SOURCE: the authors.

Selected sets categorise indicators into three key areas of sustainable development or distinguish between social and cultural dimensions. Some authors also include other dimensions (technological, political), or apply a different classification (e.g. driving forces, pressures, state, responses). Their content, however, in most cases matches the basic dimensions. The choice of indicators depends on for whom the system is intended and who should be entrusted with its collection and interpretation.

The indicators are merely a proposal on how to examine the impact of tourism on sustainable development. They can be applied to all types of destinations and levels of tourism development planning. The availability of relevant data is therefore crucial.

Aim, material and methodology

The aim of this paper is to examine the availability and limitations of data for the measurement of sustainable tourism indicators in protected areas of Slovakia. We select the indicators based on a literature review of foreign and domestic authors and institutions (Table 1.1). Furthermore, we focus on the indicators that are most commonly used in measuring the sustainable development of tourism, with an emphasis on its economic, socio-cultural and environmental development, regarding the protected areas⁴. The sustainable development of tourism in protected areas of Slovakia has been researched already in 2015 and 2017^{5,6}. Protected areas have the opportunity to participate in the certification system of PAN (People and Nature), which aims to harmonise nature protection and tourism development. Certification is based on the following criteria: (1) natural values, (2) land management, (3) visitor management, (4) sustainable tourism and (5) park partners. The management of protected areas in Slovakia

⁴ Committed to the sustainable development of tourism in protected areas, the Federation of Nature and National Parks of Europe has defined the European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas as a process-oriented methodological procedure that can be applied in all types of protected areas. The Charter respects the environmental, local and tourism needs and formulates 10 principles (Europarc Federation 2010): (1) To involve all those implicated by tourism in and around the protected area in its development and management; (2) To prepare and implement a sustainable tourism strategy and action plan for the protected area; (3) To protect and enhance the area's natural and cultural heritage, for and through tourism, and to protect it from excessive tourism development; (4) To provide all visitors with a high-quality experience in all aspects of their visit; (5) To communicate effectively to visitors about the special qualities of the area; (6) To encourage specific tourism products which enable discovery and understanding of the area; (7) To increase knowledge of the protected area and sustainability issues amongst all those involved in tourism; (8) To ensure that tourism supports and does not reduce the quality of life of local residents; (9) To increase benefits from tourism to the local economy; (10) To monitor and influence visitor flows to reduce negative impacts.

⁵ M. Gúčik, M. Marciš 2017, *Sustainable tourism development in the Tatra National park*, in: *Ekonomika i šrodowisko*, 2(61), p. 76-87.

⁶ Z. Lencséssová, T. Gajdošík, M. Gúčik 2015, *Ensuring the sustainable development in protected areas in Slovakia*, in: *Ekonomika i šrodowisko*, vol. 2015, no. 4(55), p. 124-137.

is under the jurisdiction of the Ministry of Environment of the Slovak Republic (MoE SR). The protected areas account for 22.65% (1 110 599 ha, September 2019) of territory. The highest level of protection applies to 9 national parks (6.48% of the territory). In these parks, numerous tourist centres are located, which are frequently visited, and some of them are on the edge of sustainable development (Picture 1.1).

FIGURE 1.1. National Parks and Protected Landscape Areas in Slovakia. *TANAP – National Park High Tatras; NAPANT – National Park Low Tatras

SOURCE: Slovak Environmental Agency, 2018.

When selecting indicators, we consider three criteria: (1) relevance to the problem regarding protected areas, (2) the frequency of authors who used the indicator (from Table 1.1), and (3) the maximum number of 30 indicators. We select the relevant indicators that respect the specificities of the research of sustainable development of tourism in protected areas in Slovakia. The data will be obtained from the Statistical Office of the Slovak Republic, tourism-related ministries, destination management organisations, nature conservation agencies and other relevant institutions.

Results and discussion

The indicators can simplify, clarify and with aggregated information, help integrate economic, natural and social effects into decision-making, measure and refine progress in sustainable development.

Identifying the indicators of sustainable tourism development

The literature-based analyses defined the most frequently- used indicators in the evaluation of sustainable tourism development. We divided the indicators according to their character into the economic, social and environmental category.

When defining the indicators, we looked at equivalents and similar purpose of the indicator (e.g. the existence of a regional development plan that includes tourism and the self-government’s approach to tourism development planning) and the time period (e.g. number of overnight stays per year and per month) expressing identical content. We also consider their application in various types of tourism destinations.

The selected indicators form a set of the most frequently used indicators that authors and institutions respectively applied, and recommended to use in the monitoring of sustainable tourism development (Table 1.2).

TABLE 1.2. The most frequently used indicators of sustainable tourism development

Tourism carrying capacity	
Economic	<ul style="list-style-type: none"> • Number of overnight stays • Direct tourism employment as a percentage of total employment in the destination • Average spending per tourist (including accommodation, food and other services) • The occupancy rate in commercial accommodation • The average length of stay of tourists • Involvement of residents in the tourism services • Seasonal jobs in tourism • Contribution of tourism to the destination’s economy • Plan or policy that includes the sustainable development of tourism • Direct support of tourism development from public sources
Social	<ul style="list-style-type: none"> • Percentage of residents who are satisfied with tourism • Percentage of tourists who are satisfied with tourism • Participation of residents in tourism development • Social-carrying capacity (Number of tourists per 100 residents) • Percentage of tourism establishments accessible for people with disabilities • The contribution of tourism to the promotion of local culture, traditions, customs and regional products • Public-private partnerships (existence and activity of destination management organisation)
Environmental	<ul style="list-style-type: none"> • Contribution of tourism establishments to environmental protection • Tourists’ modes of transport to the destination • Water quality in natural swimming pools • The share of protected areas in the destination • The share of the area affected by soil erosion due to tourism • Energy consumption in tourism establishments • Water consumption in tourism establishments • Waste production • Tourism density

SOURCE: the authors, 2019.

Data collection for indicators of sustainable tourism development

Data collection and processing of tourism statistics is managed by the Statistical Office of the Slovak Republic (SO SR). The Statistical Office collects data from accommodation establishments, tour-operators and sample statistical questioning of households and foreign visitors. It compiles the System of tourism statistics of the Slovak Republic, which is in line with the Regulation 692/2011 of the EU concerning European statistics on tourism⁷.

The Statistical Office also provides data on revenues, the average monthly wage of employees and the average number of employees (monthly and quarterly indices) (SO SR publishes these data only at the national level). The SO SR publishes data on accommodation facilities at the national and regional level and for selected cities (e.g. Bratislava, Košice, Banská Bystrica). At the regional level, SO SR provides data for self-governing regions – Nomenclature of Territorial Units for Statistics (NUTS 3) and some data also for NUTS 4. Several data, although they are in the SO SR database, are not available (e.g. guest's home country) or with limited access. The employment impact of tourism cannot be explicitly expressed due to the unavailability of data presented total employment. However, we consider destinations as special-purpose territorial units, which may not be part of the official statistical territories and monitoring (such as NUTS 3, NUTS 2). The minimum level of statistical monitoring and reporting of employment is NUTS 4. Furthermore, the official statistical unit does not process data on enterprises with less than 20 employees. To measure the impact of employment in tourism, the data on employment in all sectors in a specific destination (municipality) are needed.

In the case of socio-cultural indicators, secondary and especially primary data are needed. Several indicators, e.g. the perception of visitors and residents about the development of tourism, the proportion of tourism facilities and attractions friendly to disabled visitors and the contribution of tourism to promoting local culture are not regularly monitored and systematically evaluated. Visitors and residents perception can be examined by selected criteria, such as the condition of natural, cultural and historical attractions, quality of accommodation and restaurant services, variety of organized events, transport accessibility, information about the destination, the price level of tourism services, friendly behaviour of residents/tourist and cleanliness in public areas. The engagement of residents in the development of tourism can be assessed by the proportion of respondents expressing their opinion on the development of tourism (e.g. at city council meetings, DMO, tourist information centre, or through local councillors).

The environmental indicators need to be expressed by relevant quantitative indicators (e.g. water consumption, energy consumption, waste production in tourism facilities). The Ministry of Environment of the Slovak Republic evaluates sectoral

⁷ T. Gajdošík, Z. Gajdošíková, 2016.

indicators and the degree of integration of environmental aspects into sectoral policies (including tourism). The impact of tourism on the environment is evaluated by indicators such as the amount of waste generated in hotel and restaurant establishments, water quality in natural pools, number of cave tourists, soil erosion due to tourism, number of small protected areas threatened by tourism, number of nature and landscape interventions due to tourism activities, costs for environmental protection in tourism, and environmental certification in tourism. These data are monitored and evaluated only at the national level.

Ensuring the sustainable development of tourism in protected areas can be reached by limiting the number of visitors or their duration of stay, limiting movement on more select routes, supporting demand outside the high season, banning certain activities, redirecting visitors to other areas, etc. Therefore, the education of visitors and emphasis on their environmental enlightenment is important. The carrying capacity can be expressed in several ways and it can be different for each destination. It requires a comprehensive indicator that contains several subsystems (economic, social, environmental, psychological, technological, etc.). Measures to ensure sustainable tourism need to be translated into tourism development strategies and plans. All stakeholders should be involved in the monitoring of sustainable tourism development.

Conclusion

This paper aimed to examine the availability and limitations of data for the measurement of sustainable tourism indicators in protected areas of Slovakia. We have found that the available statistical data can express only some of the most frequently used indicators of sustainable tourism development. This data can be used to measure only basic tourism statistics (number of accommodation facilities, the number of overnight stays, etc.) and their collection does not consider an examination of the sustainable development of tourism. Secondary data, however, are not sufficient to measure the development of tourism in protected areas in Slovakia. The social impacts (e.g. examination of stakeholders' opinions) and the environmental impacts (waste production, energy consumption, etc.) of tourism development are not systematically monitored and evaluated. The social and environmental impacts of tourism development are not evaluated even regionally or nationally. Data collection depends on the willingness of stakeholders (service providers, residents, visitors). The optimal solution is to combine different data sources and adapt the data collection methods to the conditions and capabilities of each destination.

Funding: This paper is part of the VEGA no. 1/0809/17 Reengineering of destination management organisations and good destination governance conformed to principles of sustainable development

Summary

Indicators of sustainable tourism are used for the multidimensional evaluating of destination development. The application of indicators must be custom-made to each destination and depends on various factors, including data availability, type of destination, stakeholders' contribution and tourism development objectives. In Slovakia, there is little attention to the measurement and evaluation of sustainable tourism development. The aim of this paper is to examine the availability and limitations of data for the measurement of sustainable tourism indicators in protected areas of Slovakia. The paper deals with the availability and relevance of the data of the official statistical unit, tourism-related ministries, destination management organisations, nature conservation agencies and other institutions in assessing the sustainable development of tourism. In order to arrive at an impression of which data are available, we conduct literature-based research and comparative analyses. The article deals with the availability of data for measuring sustainable development of tourism and its limitations in Slovak protected areas.

Key words: Sustainable Tourism, Indicators of Sustainable Tourism Development, Protected areas, Data Collection

Streszczenie

Wskaźniki zrównoważonej turystyki na obszarach chronionych

Wskaźniki zrównoważonej turystyki są wykorzystywane do wielowymiarowej oceny rozwoju miejsc docelowych. Zastosowanie wskaźników musi być dostosowane do każdego miejsca docelowego i zależy od różnych czynników, w tym dostępności danych, rodzaju miejsca docelowego, wkładu zainteresowanych stron i celów rozwoju turystyki. Na Słowacji niewiele uwagi poświęca się pomiarowi i ocenie zrównoważonego rozwoju turystyki. Celem opracowania jest zbadanie dostępności i ograniczeń danych potrzebnych do pomiaru wskaźników zrównoważonej turystyki na chronionych obszarach Słowacji. Opracowanie dotyczy dostępności i przydatności danych oficjalnej jednostki statystycznej, ministerstw związanych z turystyką, organizacji zarządzających miejscem docelowym, agencji ochrony przyrody i innych instytucji w ocenie zrównoważonego rozwoju turystyki. Aby zorientować się, które dane są dostępne, prowadzone są badania literaturowe i analizy porównawcze. Opracowanie dotyczy dostępności danych do pomiaru zrównoważonego rozwoju turystyki i jej ograniczeń na słowackich obszarach chronionych.

Słowa kluczowe: zrównoważona turystyka, wskaźniki zrównoważonego rozwoju turystyki, obszary chronione

Literature

1. Blancas F. J. et al. 2011, *How to use sustainability indicators for tourism planning: The case of rural tourism in Andalusia (Spain)*, in: *Science of the Total Environment*, vol. 412-413, 2011, p. 28-45.
2. Blancas F. J. et al. 2015, *A European Sustainable Tourism Labels proposal using a composite indicator*, in: *Environmental Impact Assessment Review*, vol. 54, 2015, no. 1, p. 39-54.

3. Bulatović J., Rajović G. 2015, *Applying Sustainable Tourism Indicators to Community-based Ecotourism village Eco-katun Štavna*, in: *European Journal of Economic Studies*, vol. 16, 2015, no. 2, p. 309-330.
4. Castellani V., Sala S. 2010, *Sustainable performance index for tourism policy development*, in: *Tourism Management*, vol. 31, 2010, no. 6, p. 871-880.
5. Europarc Federation 2010, *European Charter for Sustainable Tourism in Protected Areas* [online] [cit. 2019-06-12]. Available at: european-charter.org.
6. Enviroportál 2018, *Sektorové indikátory* [online] [cit. 2019-09-01]. Available at: <http://enviroportal.sk/indicator/123?langversion=sk>.
7. European Commission 2013, *European Tourism Indicators System* [online] [cit. 2018-27-10]. Available at: <http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators/>.
8. Franke A. et al. 2012, *Zmírňování regionálních disparit prostřednictvím rozvoje cestovního ruchu*, Praha: Wolters Kluwer ČR, p. 54-66.
9. Gajdošík T., Gajdošíková Z., 2016.
10. Gúčík M. 2011, *Cestovný ruch. Politika a ekonomia*, Banská Bystrica: Dali – BB, 188 p.
11. Gúčík M., Marciš M. 2017, *Sustainable tourism development in the Tatra National park*, in: *Ekonomika i šrodowisko*, 2(61), p. 76-87.
12. Global Sustainable Tourism Council 2013, *GSTC Destination Criteria* [online] [cit. 2018-27-10]. Available at: <https://www.gstcouncil.org/gstc-criteria/gstc-destination-criteria>.
13. Hronec O. et al. 2012, *Udržateľný rozvoj*, Skalica: Stredoeurópska vysoká škola v Skalici, 2012, 405 p.
14. Choi H. C., Sirakaya E. 2006, *Sustainability indicators for managing community tourism*, in: *Tourism Management*, vol. 27, no. 6, p. 1274-1289.
15. Jurigová Z., Lencséssová Z. 2015, *Monitoring System of Sustainable Development in Cultural and Mountain Tourism Destinations*, in: *Journal of Competitiveness*, vol. 7, no. 1, p. 35-52.
16. Lencséssová Z., Gajdošík T., Gúčík M. 2015, *Ensuring the sustainable development in protected areas in Slovakia*, in: *Ekonomika i šrodowisko*, vol. 2015, no. 4(55), p. 124-137.
17. Lozano-Oyola M. et al. 2012, *Sustainable tourism indicators as planning tools in cultural destinations*, in: *Ecological Indicators*, vol. 18, p. 659-675.
18. Margina O. Partal C. M. 2013, *Quantification of Tourism' Sustainable Development*, in: *Metalurgia International*, vol. 18, no. 7, p. 87-89.
19. Mccool S. F. et al. 2001, *What should tourism sustain? The disconnect with industry perceptions of useful indicators*, in: *Journal of Travel Research*, vol. 40, no. 2, p. 124-131.
20. Mearns K. 2015, *Applying Sustainable Tourism Indicators to Community-Based Ecotourism Ventures in Southern Africa*, in: *Athens Journal of Tourism*, vol. 2, no. 3, p. 179-194.

21. Pulido I. J. F., Sánchez M. R. 2009, *Measuring Tourism Sustainability: Proposal for a Composite Index*, in: *Tourism Economics*, vol. 15, no. 2, p. 277-296.
22. Romão J., Neuts B. 2017, *Territorial capital, smart tourism specialization and sustainable regional development: Experiences from Europe*, in: *Habitat International*, vol. 68, p. 64-74.
23. Slovak Environmental Agency 2019 [online] [cit. 2019-28-01]. Available at: <https://www.sazp.sk>.
24. Šimková E., Rybová M. 2012, *Sustainable Tourism Indicators for Regional Development*, in: *Advances in Environmental Science and Sustainability*, Sliema: WSEAS Press, p. 108-114.
25. Štatistický Úrad Sr. 2019 [online] [cit. 2019-28-01]. Available at: <https://slovak.statistics.sk>.
26. Tanguay G. A. et al. 2013, *Sustainable tourism indicators: selection criteria for policy implementation and scientific recognition*, in: *Journal of Sustainable Tourism*, vol. 21, no. 6, p. 862-879.
27. Torres-Delgado A., Lopez-Palomeque F. 2014, *Measuring sustainable tourism at the municipal level*, in: *Annals of Tourism Research*, vol. 49, p. 122-137.
28. UNWTO 1994, *National and Regional Tourism Planning – Methodologies and Case Studies*, London: TJ International, 171 p.
29. UNWTO 1998, *Guide for Local Authorities on Developing Sustainable Tourism*. Madrid: WTO, 194 p.
30. UNWTO 2004, *Indicators of sustainable development for tourism destinations: A Guidebook*, Madrid: WTO, 516 p.
31. UNWTO 2019, *Measuring the Sustainability of Tourism (MST)* [online] [cit. 2019-27-02]. Available at: <http://statistics.unwto.org/mst>.

2. Rola społeczności lokalnej w zrównoważonym rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Halina Kiryluk

Wstęp

Obszary przyrodniczo cenne, w szczególności objęte ochroną prawną (np. parki narodowe i krajobrazowe), posiadają duży potencjał do rozwoju turystyki. Turystyka to dziedzina ściśle związana z najcenniejszymi zasobami i walorami środowiska przyrodniczego i kulturowego. Determinują one rozwój określonych jej form oraz wpływają na unikatowość i konkurencyjność produktów turystycznych. Dlatego też w jej długookresowym interesie jest ochrona cenneści wspomnianych zasobów. Wymaga to jednak przyjęcia określonego modelu rozwoju turystyki – koncepcji turystyki zrównoważonej. Na świecie zrównoważony rozwój turystyki postrzegany jest obecnie jako jedno z najbardziej odpowiednich do wdrożenia podejść w planowaniu rozwoju obszarów chronionych¹.

Zrównoważony rozwój turystyki na obszarach przyrodniczo cennych wymaga szerokiego zaangażowania w ten proces wszystkich zainteresowanych interesariuszy, a w szczególności społeczności lokalnych. W badaniach naukowych coraz powszechniejsza staje się teza, że to nie zasoby i walory środowiska, ale czynnik społeczny staje się współcześnie ważnym czynnikiem rozwoju turystyki². Jak zauważa Kozak, „wykorzystanie turystyki jako czynnika rozwoju zależy bardziej od aktywności społeczności lokalnej (zwłaszcza elit), aniżeli od tradycyjnych, obiektywnie danych zasobów turystycznych (kulturowych i przyrodniczych)”³. Tezę tę rozwijają i potwierdzają w swoich badaniach również Marks-Krzyszowska i Jeziorska-Biel, wskazując, iż potencjał rozwojowy poszczególnych obszarów tkwi przede wszystkim w silnych,

¹ A. A. Gani, M. Mahdzar, I. R. A. Razak, *Predicting Local Community Participation in Sustainable Tourism Planning for Tourism in Protected Area*, “International Journal of Psychosocial Rehabilitation” 2020, no. 24/2, s. 1781-1789.

² P. Nowak, K. Myśliwska, *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój turystyki*, http://journals.pan.pl/Content/100605/PDF/02_Nowak.pdf?handler=pdf [dostęp: 23.03.2020].

³ M. Kozak, *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009, s. 18.

zintegrowanych społecznościach lokalnych, a inne czynniki pełnią rolę drugorzędną. To właśnie w społecznościach lokalnych coraz częściej pokłada się nadzieję na wsparcie lub zainicjowanie procesów rozwojowych⁴. Aktywizacja społeczności lokalnych jest istotna zarówno z punktu widzenia stymulowania ich przedsiębiorczości w turystyce, jak i zaangażowania się w proces planowania strategicznego⁵.

Celem opracowania jest ukazanie i ocena roli społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych oraz wskazanie kierunków badań naukowych w tym zakresie. Rola ta rozpatrywana jest w trzech podstawowych aspektach: społeczność lokalna jako jedna z grup użytkowników („konsument”) zasobów obszarów przyrodniczo cennych; społeczność lokalna jako bezpośredni odbiorca pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki oraz społeczność lokalna jako współkreator kompleksowego, zintegrowanego produktu turystycznego obszaru przyrodniczo cennego.

W pracy wykorzystano metodę studium literatury naukowej, zarówno krajowej, jak i zagranicznej, oraz analizę wyników badań wtórnych. Tekst ma charakter studium teoretycznego.

Istota zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Obszary przyrodniczo cenne, ze względu na wysoką różnorodność biologiczną oraz zasoby i walory przyrodnicze i kulturowe, powinny być użytkowane w szczególny sposób, który zapewni ochronę ich cennej. Podstawowym celem tworzenia i specyficznego traktowania tych obszarów jest zachowanie ich funkcji ekologicznej, która ma istotne znaczenie dla interesu ponadlokalnego lub ponadregionalnego⁶, a niekiedy nawet ponadnarodowego (jako ochrony dziedzictwa światowego). Powoduje to często ograniczenia w odniesieniu do konwencjonalnych form gospodarowania, co rodzi określone problemy bądź konflikty. Dlatego też w planowaniu i zarządzaniu tymi obszarami bardzo istotne jest wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju. Koncepcja ta zakłada najogólniej poszukiwanie takich ścieżek rozwoju, które są dopuszczalne ekologicznie, efektywne ekonomicznie i pożądane społecznie.

Istotną (a niekiedy nawet wiodącą) rolę w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych może odegrać turystyka zrównoważona. Jest ona, w ujęciu Federacji Parków Narodowych i Rezerwatów Przyrody Europy, definiowana

⁴ M. Marks-Krzyszowska, P. Jeziorska-Biel, *Potencjał społeczności lokalnych w rozwoju turystyki Żułavek*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2017, t. 46, s. 8.

⁵ M. Mika, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2014, s. 35.

⁶ B. Dobrzańska, *Obszary przyrodniczo cenne*, w: B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych*, WSE, Białystok 2005, s. 21

jako: „każda forma rozwoju turystycznego, zarządzania i aktywności turystycznej, która podtrzymuje ekologiczną, społeczną i ekonomiczną integralność terenów, a także zachowuje dla przyszłych pokoleń w niezmienionym stanie zasoby naturalne i kulturowe tych obszarów”⁷. Analizie teoretycznych podstaw koncepcji turystyki zrównoważonej oraz jej celom, kryteriom i zasadom poświęca się wiele uwagi zarówno w literaturze naukowej⁸, jak i dokumentach strategicznych wytyczających kierunki polityki turystycznej na różnych szczeblach zarządzania turystyką⁹. Nie wdając się szczegółowo w ich analizę, można stwierdzić, że koncepcja turystyki zrównoważonej na obszarach chronionych powinna opierać się na zintegrowaniu wiązki celów: ekologicznych – ukierunkowanych na długotrwałą ochronę (a nawet wzbogacanie) zasobów obszarów przyrodniczo cennych (m.in. zrównoważone użytkowanie zasobów, dostosowanie skali i form ruchu turystycznego do zróżnicowanej chłonności i pojemności turystycznej obszarów, wprowadzanie rozwiązań proekologicznych, ocenę oddziaływania na środowisko planowanych przedsięwzięć czy prowadzenie stałego monitoringu ruchu turystycznego), ekonomicznych – generujących dochody i podnoszących efektywność i konkurencyjność lokalnej gospodarki turystycznej w długim okresie oraz społecznych – podnoszących poziom i jakość życia miejscowej ludności (w tym ochronę tożsamości kulturowej miejscowej ludności). Jakość życia powinna być postrzegana nie tylko w kategoriach poziomu spożycia dóbr i usług, ale również przez pryzmat jakości środowiska przyrodniczego jako miejsca życia i wypoczynku. Realizacja tych celów wymaga całościowego podejścia do turystyki i zintegrowania jej z innymi dziedzinami działalności prowadzonej na obszarach przyrodniczo cennych i w ich otoczeniu.

Zrównoważona turystyka dopuszcza różne ścieżki rozwoju, właściwe ze względu na specyficzne lokalne uwarunkowania danego obszaru (jednak oparte na określonych kryteriach). Na obszarach przyrodniczo cennych objętych ochroną prawną (przede wszystkim w parkach narodowych i krajobrazowych) jedną z podstawowych form turystyki zrównoważonej, która powinna być realizowana, jest ekoturystyka, uważana za „rdzeń” turystyki zrównoważonej¹⁰. Forma ta opiera się na zasadach ochrony, a nawet poprawy zasobów środowiska, promuje zaangażowanie społeczności lokalnych, generuje dobrobyt mieszkańców oraz ukierunkowana jest na uzyskanie wysokiego poziomu zadowolenia turystów poprzez bezpośredni kontakt ze środowiskiem

⁷ D. Zaręba, *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2000, s. 36.

⁸ A. Niezgodna, *Turystyka zrównoważona – istota, zasady i kryteria koncepcji*, w: S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa 2008, s. 83-93; K. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010; V. Stojanović i in., *The principles of sustainable development of tourism in the special nature reserve, Gornje podunavlje and their impact on the local communities*, „Acta Geographica Slovenica” 2014, no. 54/2, s. 391-400.

⁹ Komisja Wspólnot Europejskich, Komunikat Komisji *Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej*, Bruksela, dnia 19.10.2007, KOM(2007) 621.

¹⁰ D. Zaręba, op. cit.

i społecznościami lokalnymi¹¹. Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych, oprócz ekoturystyki, w dużej mierze może się opierać także na turystyce wiejskiej, w tym agroturystyce, gdyż obszary przyrodniczo cenne są to przede wszystkim obszary wiejskie. Również inne formy turystyki mogą mieć swój udział w zrównoważonym rozwoju, przy uwzględnieniu określonych zasad i kryteriów.

Zrównoważone podejście wymaga przede wszystkim szerokiego zaangażowania wszystkich interesariuszy turystyki (w tym społeczności lokalnych) w proces podejmowania decyzji oraz praktyczne wdrażanie tej koncepcji¹². Szczególnie istotne, zwłaszcza na obszarach chronionych, jest tworzenie partnerstwa w procesie planowania turystyki, co pozwoli na konsensus w sprawie pożądanej przyszłości rozwoju turystyki i metod jej osiągnięcia¹³.

Wdrożenie koncepcji turystyki zrównoważonej w praktyce rodzi wiele problemów. Wciąż poszukuje się odpowiedzi na pytania: jak ta koncepcja powinna być wprowadzana, monitorowana, oceniana i mierzona oraz jaką rolę w tym procesie pełnią poszczególni interesariusze turystyki (m.in. samorządy terytorialne, społeczności lokalne, przedsiębiorstwa turystyczne, organizacje turystyczne)? Pomimo znacznego wzrostu zainteresowania problematyką zrównoważonej turystyki w ostatnich latach, w obszarze wiedzy na temat turystyki zrównoważonej wciąż istnieje wiele luk badawczych (teoretycznych, metodycznych, empirycznych czy praktycznych) i wymaga on ciągle rozwijania. Jak zauważa Mika¹⁴, problemy te wynikają w dużej mierze z niejednoznaczności interpretacji kategorii turystyki zrównoważonej, które rzutują na przyjętą perspektywę badawczą oraz powodują trudności z operacyjnym rozwinięciem jej założeń teoretycznych w procesie badawczym.

Społeczność lokalna jako użytkownik zasobów i walorów obszarów przyrodniczo cennych

Społeczność lokalna to pojęcie wielowymiarowe, funkcjonujące na styku kilku dyscyplin¹⁵. Jest ona przedmiotem badań zarówno socjologicznych, jak i ekonomicznych. Nie wdając się szczegółowo w rozważania teoretyczne, można wskazać kilka istotnych

¹¹ C. I. Nechifor, *Tourism and Sustainable Development. Implications at Local Community Level*, "Acta Universitatis Danubius: Oeconomica" 2014, no. 10(5), s. 106.

¹² Komisja Europejskich, Komunikat Komisji, *Agenda dla zrównoważonej...*, op. cit.

¹³ S. F. McCool, *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, "Journal of Sustainable Tourism" 2009, no. 17(2), s. 6.

¹⁴ M. Mika, *Założenia i determinanty...*, op. cit.

¹⁵ P. Siuda, *Społeczność lokalna i jej różne ujęcia – wprowadzenie*, http://piotrsiuda.com/wp-content/uploads/2015/01/Piotr_Siuda_Spoleczność_lokalna_i_jej_rozne_ujęcia.pdf [dostęp: 26.03.2020].

cech społeczności lokalnej: wspólne, a jednocześnie ograniczone terytorium, wspólne najważniejsze instytucje, podobne potrzeby członków i trwała, najczęściej wzbudzona kulturowo, więź między nimi¹⁶.

Odnosząc się do pierwszej z wymienionych cech – wspólnego terytorium – rolę społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki można rozpatrywać przede wszystkim jako jednego z głównych użytkowników tej ograniczonej przestrzeni, „konsumenta” zasobów i walorów środowiska obszarów przyrodniczo cennych. Prowadzona przez mieszkańców działalność gospodarcza na obszarach przyrodniczo cennych (np. rolnicza, usługowa), a także ich postawy i codzienne zachowania mają istotny wpływ na jakość i ochronę zasobów przyrodniczych i kulturowych.

Rozważając gospodarcze użytkowanie przez mieszkańców zasobów obszarów przyrodniczo cennych (w szczególności objętych ochroną prawną), należy zwrócić uwagę na zróżnicowanie celów i interesów różnych grup użytkowników, niekiedy konkurencyjnych wobec turystyki i ochrony przyrody, m.in. w sferze gospodarki rolnej (np. chemizacja rolnictwa, wypalanie łąk), gospodarki leśnej (np. intensywne wyręby, zagęszczenie sieci dróg leśnych), gospodarki wodnej (np. niewłaściwe melioracje) czy osadnictwa (np. zagęszczenie infrastruktury). Ograniczony dostęp do zasobów prowadzi często do powstawania konfliktów społecznych. Problematyka dotycząca konfliktów społecznych stanowi rozległe spektrum badań naukowych – dotyczy identyfikowania źródeł tych konfliktów, ich klasyfikacji, oceny ich postrzegania przez zaangażowane strony (głównie poprzez badania empiryczne – ankiety i wywiady), a także oceny ich wpływu na rozwój lokalny czy też poszukiwania sposobów na ich rozwiązywanie.

Na obszarach przyrodniczo cennych konflikty, których stroną są społeczności lokalne, powstają najczęściej w związku z realizacją celów związanych z ochroną przyrody. W ujęciu podmiotowym uczestnikami tych konfliktów, poza mieszkańcami, są głównie dyrekcje parków narodowych i krajobrazowych, samorządy terytorialne, przedsiębiorstwa turystyczne czy organizacje proekologiczne, a także turyści. Cele związane z ochroną przyrody mogą być przez mieszkańców postrzegane jako szanse (przynoszące określone korzyści związane z funkcjonowaniem obszarów chronionych i ich rozpoznawalnością) lub jako bariery (postrzeganie rygorów w zakresie użytkowania przestrzeni jako ograniczeń możliwości rozwojowych społeczności lokalnych). Jak zauważa Majchrzak, postawa mieszkańców wobec obszarów chronionych zależy od tego, jak cenne są dla nich dane korzyści w relacji do uciążliwości rygorów, których muszą przestrzegać. Jeśli stosunek ten postrzegany jest jako korzystny – mieszkańcy akceptują obszary chronione i cele ich istnienia, jeśli zaś nie – może dochodzić do konfliktów¹⁷.

¹⁶ L. Gilejko, *Funkcje społeczności lokalnych i szanse ich realizacji*, „Rocznik Żyrardowski” 2002, nr 1, s. 66.

¹⁷ M. Majchrzak, *W poszukiwaniu mechanizmów współdziałania „użytkowników” parku krajobrazowego*, w: K. Zimniewicz (red.), *Zarządzanie parkiem krajobrazowym w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2002, s. 56.

Uzyskanie akceptacji społecznej i zintegrowanie społeczności lokalnej wokół wspólnych celów związanych ze zrównoważonym rozwojem turystyki staje się ważnym wyzwaniem lokalnej polityki turystycznej. W tym celu należy jak najszerzej wykorzystywać różne metody i narzędzia partycypacji społecznej na wszystkich etapach procesu zarządzania obszarami przyrodniczo cennymi. Włączenie społeczności w diagnozowanie problemów rozwojowych, planowanie, podejmowanie decyzji, realizację działań oraz monitorowanie ich realizacji pozwoli na budowanie konsensusu oraz trwałych i efektywnych relacji partnerskich, co pozwoli wykorzystać lokalny kapitał ludzki¹⁸ i społeczny obszarów przyrodniczo cennych. Konsensus uznaje się za podstawę mobilizacji zasobów społecznych, ale jego wypracowanie wymaga co najmniej trzech warunków: zaufania, władzy i dostępu do wiedzy¹⁹.

Problemy partycypacji społecznej są współcześnie coraz częściej podejmowane w literaturze przedmiotu. Przykładem mogą być prace Gralak²⁰, Balińskiej-Grzelak²¹, Królikowskiej²², Gani, Mahdzar i Razak²³, Sikorskiej-Wolak i Zawadki²⁴. Badania ukierunkowane są m.in. na analizę istoty procesu partycypacji, identyfikowanie głównych determinant zwiększających zaangażowanie społeczności lokalnej, identyfikowanie i ocenę różnych metod i narzędzi partycypacji (tab. 2.1). Należy zwrócić uwagę, że w badaniach partycypację społeczności lokalnej w turystyce postrzega się nie tylko jako uczestnictwo mieszkańców w procesie podejmowania decyzji dotyczących zrównoważonego rozwoju turystyki, ale również jako udział mieszkańców w podziale korzyści związanych z tym rozwojem²⁵.

¹⁸ Badania nad rolą kapitału ludzkiego w turystyce prowadzi m.in.: J. Sikora, A. Wartecka-Ważyńska, *Kapitał ludzki w rozwoju turystyki wiejskiej*, w: M. Jalinik (red.), *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2007, s. 214-225.

¹⁹ S. F. McCool, *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, "Journal of Sustainable Tourism" 2009, no. 17(2), s. 1-16.

²⁰ K. Gralak, *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21), s. 153-164.

²¹ A. Balińska-Grzelak, *Rola partycypacji społecznej w stymulowaniu rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2012, nr 4(20), s. 9-18.

²² K. Królikowska, *Partycypacja społeczna w podejmowaniu decyzji dotyczących zrównoważonej turystyki w obszarach górskich*, Instytut Turystyki, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, <http://karpackiuniwersytet.ekopsychologia.pl/65,a,partycypacja-spoeczna-w-podejmowaniu-decyzji-dotyczacych-zrownowa.htm> [dostęp: 24.03.2020].

²³ A. A. Gani, M. Mahdzar, I. R. A. Razak, op. cit., s. 1781-1789.

²⁴ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka, *Postawy społeczności lokalnej wobec rozwoju turystyki wiejskiej*, „Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis” 2011, „Oeconomica” 288(64).

²⁵ K. Gralak, op. cit., s. 157.

TABELA 2.1. Główne formy i narzędzia partycypacji społecznej

Forma partycypacji	Cecha charakterystyczna	Narzędzia partycypacji
Przekazywanie informacji, wymiana wiedzy i doświadczeń	Informacje mogą być przekazywane jednostronnie (do lub od mieszkańców) bądź wzajemnie wymieniane.	strona internetowa (BiP), tablice ogłoszeń, ulotki i broszury, poradniki, bezpośrednie spotkania z mieszkańcami, informacje w mediach, nagrania sesji rady, raporty, sprawozdania z działalności, listy do obywateli, poczta elektroniczna, skargi i wnioski od mieszkańców, dyżury, szkolenia
Konsultowanie	Dwustronna relacja, w której obywatele wyrażają swoje opinie i nawiązują dialog z władzami lokalnymi.	sondaże opinii mieszkańców (ankiety, wywiady), spotkania konsultacyjne, infolinie, fora internetowe, badania opinii społecznej, wizyty w terenie, spotkania formalne i nieformalne, uwagi do projektów programów, strategii, zinstytucjonalizowane formy konsultacji (udział mieszkańców w pracach rady gminy lub jej komisjach, stałe zespoły konsultacyjne)
Udział w podejmowaniu decyzji (współdecydowanie)	Partnerski układ, w ramach którego obywatele biorą udział w procesie decyzyjnym i mogą proponować swoje rozwiązania.	budżet partycypacyjny (delegowanie na obywateli podejmowania decyzji poprzez wybór zadań do realizacji), inicjatywy lokalne, planowanie partycypacyjne, prognozowanie przyszłości z udziałem obywateli (foresight obywatelski), negocjacje
Udział w realizacji działań publicznych	Przekazywanie zadań publicznych do realizacji.	projekty partnerskie, dofinansowanie realizacji zadań (np. fundusz sołecki), wsparcie finansowe i rzeczowe zadań realizowanych przez mieszkańców, włączanie grup nieformalnych do realizacji określonych działań
Udział w kontroli realizacji działań	Pozwala na społeczny monitoring realizacji zadań samorządów.	zbieranie opinii mieszkańców w ramach ewaluacji realizacji programów lub strategii, powoływanie komitetów monitorujących czy sterujących w ramach realizowanych programów lub strategii, lokalne grupy działania

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie K. Gralak, *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21), s. 153-154; M. Szaja, *Partycypacja lokalnej społeczności w kształtowaniu procesu rozwojowego w gminie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług” 2015, nr 118, s. 281-296.

Kolejnym ważnym aspektem badań naukowych z punktu widzenia użytkownika przez mieszkańców zasobów obszarów przyrodniczo cennych (jako „konsumenta” lokalnych zasobów środowiska) jest poznanie ich codziennych nawyków i zachowań oraz zidentyfikowanie działań podejmowanych na rzecz ochrony środowiska i swojego miejsca zamieszkania. Duży wpływ na ochronę zasobów i zrównoważony rozwój turystyki mieć będą przykładowo takie zachowania społeczności lokalnych, jak: oszczędne gospodarowanie zasobami (wody i energii), zmniejszenie wytwarzania i prowadzenie segregacji odpadów, racjonalne gospodarowanie przestrzenią, dbanie o ład przestrzenny i estetykę krajobrazu, uwzględnianie kryteriów ekologicznych przy dokonywaniu zakupów produktów, preferowanie proekologicznych środków transportu (np. rowerów, komunikacji publicznej), popieranie działań proekologicznych i aktywne włączanie się w inicjatywy ochronne.

Badania empiryczne dotyczące oceny postaw i zachowań społeczności lokalnych na obszarach przyrodniczo cennych (w odniesieniu do województwa podlaskiego), a także postrzegania turystyki zrównoważonej można znaleźć we wcześniejszych badaniach autorki²⁶. Wynika z nich, że główną motywacją działań proekologicznych mieszkańców w przypadku codziennych zachowań konsumenckich są przesłanki ekonomiczne, a w mniejszym stopniu poziom świadomości ekologicznej. Proekologiczne działania mieszkańców dotyczą głównie oszczędzania energii i wody oraz segregacji odpadów. Mieszkańców cechuje na ogół dość duża bierność w zakresie działań na rzecz ochrony przyrody, swojego miejsca zamieszkania i społeczności lokalnych; niewielki odsetek osób aktywnie działa w tych sferach.

Proekologiczne zachowanie i ochrona walorów obszarów przyrodniczo cennych wymagają kształtowania proekologicznych potrzeb i konsumpcji turystycznej, która pozwoli nie tylko osiągać cele ekologiczne, ale również społeczne – poprawę poziomu i jakości życia.

Społeczność lokalna jako odbiorca pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych

Rozwój turystyki jest działalnością wielosektorową, która odbywa się głównie na poziomie lokalnym. Uruchamia określone procesy zmian, które niosą ze sobą różne skutki gospodarcze, społeczne i środowiskowe, zarówno korzyści, jak i straty. Społeczność lokalna, zamieszkująca określony obszar recepcji turystycznej, jest bezpośrednim odbiorcą pozytywnych i negatywnych efektów lokalnego rozwoju

²⁶ H. Kiryluk, *Proekologiczne zachowania i aktywność społeczności lokalnych na obszarach recepcji turystycznej województwa podlaskiego*, „Europa Regionum” 2015, t. 24, s. 85-96.

turystyki oraz funkcjonowania obszarów chronionych. Dotychczasowe badania pokazują, że to, jak wspomniane efekty postrzegają społeczności lokalne, ma zasadniczy wpływ na wsparcie przez nich procesów rozwoju turystyki²⁷.

W literaturze światowej analiza postaw mieszkańców i postrzegania przez nich skutków rozwoju turystyki była przedmiotem badań naukowych począwszy od lat 70. XX wieku. Początkowo koncentrowały się one na skutkach ekonomicznych. W kolejnych latach rozszerzono zakres badań o skutki społeczne i środowiskowe oraz badanie wzajemnych zależności między nimi, a w latach 90. – o badanie relacji, jakie zachodzą między postrzeganiem przez mieszkańców skutków rozwoju turystyki a ich wsparciem dla tego rozwoju²⁸.

Analiza i ocena skutków rozwoju turystyki i ich postrzegania przez społeczności lokalne do tej pory była przedmiotem wielu badań naukowych również w Polsce. W literaturze przedmiotu wiele miejsca poświęca się identyfikowaniu tych efektów (w sferze ekonomicznej, ekologicznej i społeczno-kulturowej), ich ocenie oraz próbom pomiaru, w odniesieniu do różnych obszarów recepcji turystycznej. Jest to problem o tyle istotny, że dostrzeżenie korzyści ze zrównoważonego rozwoju turystyki przez społeczności lokalne wpływa na ich stosunek wobec turystyki i turystów. Pozytywny stosunek przejawiają zazwyczaj mieszkańcy świadczący różnego rodzaju usługi turystyczne, a więc uzyskujący z niej określone dochody ekonomiczne. Popularyzowanie wiedzy na temat pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki wśród społeczności lokalnej jest ważnym zadaniem, zwłaszcza dla samorządów terytorialnych. Niezbędne są również działania edukacyjne – po to, aby podnieść poziom świadomości zasobów dziedzictwa przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego (jako cennego kapitału, który determinuje rozwój funkcji turystycznej w długim okresie). Jak słusznie zauważa Broński, dziedzictwo, aby mogło być skutecznie chronione i wykorzystywane w rozwoju, musi być rozpoznawalne²⁹.

W Polsce badania postaw społeczności lokalnych w kontekście zrównoważonego rozwoju turystyki prowadzili m.in. Mika³⁰, Niezgodą³¹, Rapacz, Gryszel i Jeremen³²

²⁷ I. Pavlić, A. Portolan, B. Puh, *The Social Impacts of Tourism on Local Community's Quality of Life*, "3rd International Scientific Conference Tourism in Southern and Eastern Europe" 2015, no. 3, s. 262.

²⁸ Ibidem, s. 260.

²⁹ K. Broński, *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2006, nr 706, s. 22.

³⁰ M. Mika, *Postawy społeczności lokalnych wobec turystów i rozwoju turystyki – przykład gmin Beskidu Śląskiego*, „Prace Geograficzne” 2013, nr 134, s. 83-100.

³¹ A. Niezgodą, *Rola mieszkańców obszaru recepcji turystycznej w rozwoju turystyki zrównoważonej*, w: S. Wodejko (red.), *Gospodarka turystyczna a grupy interesu*, SGH, Warszawa 2006, s. 321-330.

³² A. Rapacz, P. Gryszel, D. E. Jeremen, *Udział mieszkańców w realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gminach turystycznych*, w: G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.

oraz Dobrzański i in.³³ Szczególnie dużo miejsca w literaturze przedmiotu poświęca się efektom środowiskowym rozwoju turystyki, a w szczególności kosztom środowiskowym³⁴. Negatywny wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze rozpatrywany jest w dwóch podstawowych aspektach: od strony popytu – jako efekt bezpośrednich zachowań turystów w miejscu wypoczynku oraz od strony podaży – jako efekt rozwoju lokalnej gospodarki turystycznej. Z punktu widzenia badań odnoszących się do społeczności lokalnych analizy dotyczą postrzegania stanu środowiska przyrodniczego w miejscu zamieszkania, przyczyn i skutków zagrożeń środowiska ze strony turystyki, a także dostrzeganych korzyści³⁵. Z badań przeprowadzonych wśród mieszkańców obszarów przyrodniczo cennych województwa podlaskiego³⁶ wynika, że społeczności lokalne jako największe zagrożenie dla środowiska przyrodniczego postrzegają przede wszystkim czynniki popytowe (zaśmiecanie środowiska przez turystów, wzmożony ruch samochodowy, inne niewłaściwe zachowania turystów czy nadmierny ruch turystyczny).

W sferze efektów ekonomicznych społeczności lokalne dostrzegają przede wszystkim pozytywny wpływ turystyki na lokalną gospodarkę, m.in.: zwiększenie bezpośrednich dochodów (np. ze sprzedaży usług noclegowych, gastronomicznych, produktów rolnych, wyrobów rękodzieła, pamiątek), zwiększenie dochodów budżetowych gmin, tworzenie nowych miejsc pracy, rozwój infrastruktury³⁷, wzbogacenie oferty usługowej dla ludności lokalnej czy stymulowanie rozwoju innych dziedzin gospodarki (budownictwo, transport, rolnictwo). Wspieranie lokalnej gospodarki jest jedną z istotnych zasad zrównoważonego rozwoju turystyki. Aby zwiększyć pozytywne efekty w tej sferze, turystyka powinna opierać się na lokalnych zasobach i inicjatywach społeczności lokalnych, zapewniając podniesienie poziomu i jakości ich życia. Trzeba też podjąć szereg wysiłków, aby minimalizować negatywne efekty ekonomiczne (sezonowość i okresowy brak pracy, nasilenie skali i skutków inflacji, duże wydatki z budżetu lokalnego związane z koniecznością rozwoju infrastruktury i jej bieżącą obsługą, spekulacje gruntami budowlanymi, nielegalny handel, presję urbanizacyjną).

³³ Badania zrealizowane były w ramach grantu KBN nr N114269734, pt. *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, w latach 2008-2011 na Politechnice Białostockiej, pod kierunkiem G. Dobrzańskiego (wyniki zaprezentowano w pracy: G. Dobrzański, M. Borkowska-Niszczota, H. Kiryluk, E. Szymańska, *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, EkoPress, Białystok 2014).

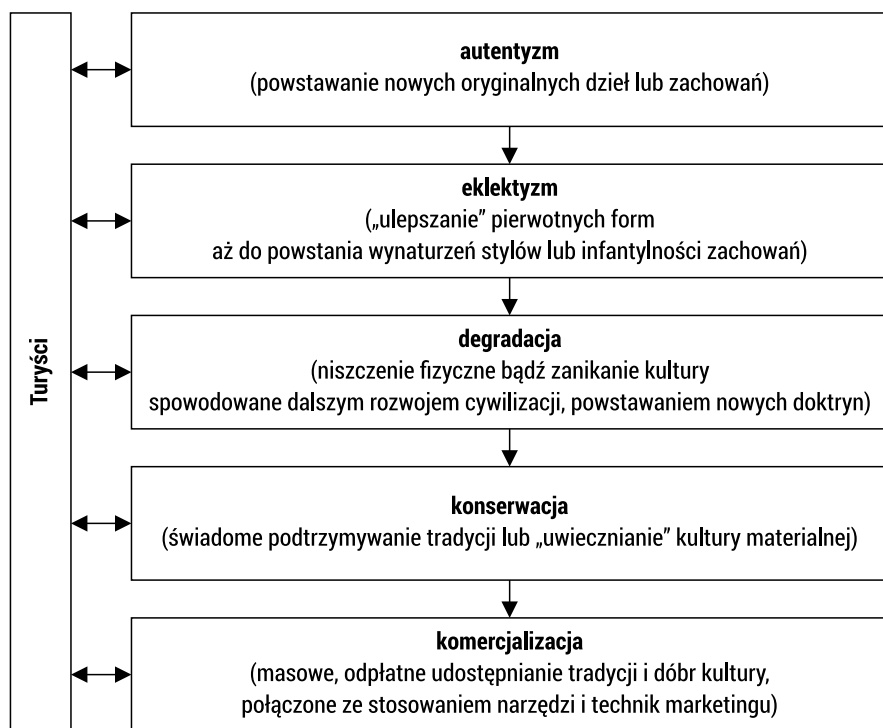
³⁴ I. Jędrzejczyk, *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1995.

³⁵ J. C. Liu, P. J. Sheldon, T. Var, *Resident Perception of the Environmental Impacts of Tourism*, “Annals of Tourism Research” 1987, vol. 14, no. 1.

³⁶ G. Dobrzański i in., op. cit.

³⁷ R. G. Albu, *Study on the effects of tourism development on the local community of Brasov*, “Bulletin of the Transilvania University of Brasov, Series V: Economic Sciences” 2019, no. 12/2, s. 37-42.

Skutki w sferze społecznej i kulturowej wynikające z rozwoju turystyki dla lokalnych społeczności są również istotną sferą badań naukowych³⁸. Ważnym problemem sygnalizowanym w nich jest komercjalizacja kultury, która postępuje wskutek dopasowywania jej do gustów turystów i redukcji do kilku łatwo rozpoznawalnych i charakterystycznych elementów, co może prowadzić do utraty tożsamości kulturowej społeczności lokalnych. Do innych negatywnych skutków dla społeczności lokalnych można zaliczyć: powstawanie zjawisk patologii społecznej w wyniku zakłócenia etyki i religii, zmianę stylu życia wskutek naśladownictwa czy ograniczenie swobody lokalnych mieszkańców. Efekty społeczno-kulturowe bardzo często mają charakter jakościowy i są zauważane dopiero wtedy, gdy mieszkańcy protestują przeciwko negatywnym skutkom rozwoju turystyki³⁹.

RYSUNEK 2.1. Fazy rozwoju kultury

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: G. Gołembski (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa–Poznań 2002, 342-343.

³⁸ W. Kuźniar, *Postawy lokalnej społeczności wobec rozwoju turystyki wiejskiej i ich konsekwencje dla obszaru recepcji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2015, nr 42/2.

³⁹ A. Niezgodna, *Obszar recepcji turystycznej w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, „Prace habilitacyjne 24”, Poznań 2006.

W toku interakcji mieszkańców z turystami kształtują się również pozytywne efekty, np.: wzbogacanie, ochrona i popularyzacja dziedzictwa kulturowego obszaru, zwłaszcza kultury ludowej (co może przyczynić się do wzmocnienia społecznej i kulturowej tożsamości społeczności lokalnych), poprawa standardu i jakości życia, podnoszenie kwalifikacji mieszkańców, zahamowanie procesów migracji z terenów wiejskich (rys. 2.1). Turystyka wywiera też istotny wpływ na zmianę stylu życia. Motywuje często do podnoszenia kwalifikacji i wykształcenia mieszkańców (np. do nauki języków obcych, zdobywania wiedzy o regionie), stymuluje ich kreatywność i otwartość na innowacje, a więc w istotny sposób wzbogaca kapitał ludzki.

Z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju turystyki istotnymi problemami badawczymi są wypracowywanie systemów monitorowania stopnia zrównoważenia turystyki dostosowanych do regionalnych i lokalnych uwarunkowań obszarów przyrodniczo cennych oraz ocena stopnia tego zrównoważenia w poszczególnych regionach. Ze względu na istotne problemy metodologiczne takich badań, zwłaszcza umożliwiających dokonywanie analiz porównawczych różnych obszarów, wciąż jest ich stosunkowo niewiele.

Rola społeczności lokalnej w kreowaniu kompleksowego produktu turystycznego obszaru

Społeczności lokalne odgrywają istotną rolę w kształtowaniu szeroko pojmowanego produktu turystycznego obszaru recepcji. Można postawić tezę, iż lokalna społeczność współtworzy element składowy całościowego (kompleksowego) produktu turystycznego obszaru, stanowiąc jego integralne ogniwo. Element ten ma zazwyczaj charakter niematerialny i obejmuje tradycyjną kulturę ludową i nastawienie wobec turystów. Przyjazne środowisko społeczne lokalnych społeczności stanowi walor wysoko oceniany przez turystów, np. wpływa na ich poczucie bezpieczeństwa czy doświadczane emocje. Jak zauważa Kuźniar: „ze względu na zmieniające się oczekiwania współczesnych turystów, którzy już nie tyle pragną «mieć», co «być», «przeżywać» czy «doświadczać» coraz większą rolę (...) należy przypisać lokalnej społeczności oraz wzajemnym relacjom, tworzącym «przyjazny klimat» obszaru recepcji. Turysta XXI w coraz częściej (...) nie chce być tylko biernym obserwatorem, ale pragnie stać się uczestnikiem życia lokalnej społeczności”⁴⁰. Stosunek mieszkańców do turystyki i turystów ma ogromne znaczenie w kształtowaniu wizerunku danego regionu, który w dużej mierze opiera się na poczuciu tożsamości lokalnej mieszkańców.

⁴⁰ W. Kuźniar, op. cit.

Analiza badań literaturowych pozwala na wskazanie roli społeczności lokalnej w kreowaniu produktu turystycznego, w odniesieniu do czterech jego głównych obszarów⁴¹:

- dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego obszaru – mieszkańcy mają zasadniczy wpływ na ochronę tego dziedzictwa, odgrywają istotną rolę związaną z budowaniem niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego (ich gościnność, życzliwość, pozytywne postawy wobec turystów, tradycje, styl życia, kultywowanie kultury lokalnej mogą przyczyniać się do rozwoju atrakcyjności produktu obszaru, dlatego też ważne jest wzmacnianie silnych więzi ze swoim miejscem zamieszkania, kreowanie postaw „lokalnego patriotyzmu”);
- infrastruktury i usług turystycznych – rola społeczności lokalnej w tej sferze polega na aktywnej przedsiębiorczości w turystyce (związanej z rozwojem usług noclegowych, gastronomicznych, rozwojem atrakcji, wypożyczalni sprzętu turystycznego, sprzedaży pamiątek);
- wartości dodanej – stosunek mieszkańców do turystyki i turystów ma ogromne znaczenie w kształtowaniu wizerunku danego obszaru – bardzo ważne jest wewnętrzne przekonanie społeczności o pozytywnych stronach rozwoju turystyki na ich terenie, dlatego w działaniach promocyjnych zwykle pierwszy etap kształtowania wizerunku obszaru wiąże się z przekonaniem mieszkańców do zmiany postaw wobec swojej miejscowości; w dalszej kolejności mieszkańcy stają się rzecznikami własnego miejsca zamieszkania i wraz z władzami lokalnym, a także z innymi instytucjami miejskimi, kreują jego pozytywny zewnętrzny wizerunek wobec turystów;
- organizacji i zarządzania – w kształtowaniu tego elementu produktu turystycznego obszaru szczególną rolę odgrywają liderzy społeczności lokalnej, głównie władze samorządowe; ważne jest tu zaangażowanie społeczności lokalnych na wszystkich etapach procesu zarządzania turystyką i kreowania zintegrowanego produktu turystycznego (przyjęcie partycypacyjnego modelu zarządzania).

Rola mieszkańców w kreowaniu zintegrowanych produktów turystycznych obszarów może być rozpatrywana zarówno od strony działań podejmowanych w sferze realnej, jak i w sferze regulacyjnej (współdział w podejmowaniu decyzji).

Podsumowanie

Przeprowadzona w pracy analiza i ocena badań literaturowych pozwala potwierdzić tezę zakładającą, że społeczności lokalne pełnią istotną funkcję w zrównoważonym rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych. Społeczności lokalne tworzą cenny kapitał ludzki i społeczny, który współcześnie odgrywa coraz większą rolę w stymulowaniu

⁴¹ E. Glińska, H. Kiryłuk, *The role of local community in creating tourism products*, w: *Researching destination management, policy and planning: linking culture, heritage and tourism*, Leeds Metropolitan University, Leeds 2007.

procesów rozwojowych. Społeczność lokalna ma też bezpośredni wpływ na jakość i ochronę dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego obszarów przyrodniczo cennych, jako jeden z głównych użytkowników tych zasobów. Postawy i zachowania mieszkańców wobec ochrony przyrody i zrównoważonego rozwoju turystyki determinują kierunki i dynamikę tego procesu (pozytywny stosunek stymuluje inicjatywy prorozwojowe, zaś negatywny – stanowi bariery rozwojowe i prowadzi do różnych konfliktów). Postawy te kształtują się w dużej mierze pod wpływem zróżnicowanego postrzegania efektów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych rozwoju turystyki. Społeczność lokalna jest bezpośrednim odbiorcą tych efektów, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, a także niektóre z nich może sama generować. Zrównoważony rozwój turystyki, który jest ukierunkowany na wzmacnianie efektów pozytywnych i eliminowanie (lub ograniczanie) skutków negatywnych, wymaga przyjęcia partycypacyjnego modelu zarządzania turystyką na obszarach przyrodniczo cennych, w którym społeczności lokalne będą mocno zaangażowane w cały ten proces (poczynając od diagnozowania problemów rozwojowych, planowania rozwoju turystyki, podejmowania decyzji pozwalających na kreatywne rozwiązywanie problemów i konfliktów, poprzez realizację działań na rzecz kreowania atrakcyjnych, zintegrowanych produktów turystycznych, kończąc na ich monitorowaniu). Zaangażowanie społeczności lokalnej w ten proces (szczególnie współdecydowanie) można uznać za jedną z głównych determinant warunkujących efektywną realizację celów zrównoważonego rozwoju turystyki i decydujących o stopniu zrównoważenia turystyki. Problem partycypacji społecznej jest bardzo złożony i stwarza dogodną płaszczyznę do prowadzenia nowych badań naukowych.

Mimo że badania dotyczące roli społeczności lokalnych w procesie rozwoju turystyki prowadzone są od wielu lat, to różnorodność perspektyw i podejść różnych badaczy dotyczących postrzegania tej roli, szczególnie w kontekście zrównoważonego rozwoju, pozwala lepiej zrozumieć ten proces i przyczynić się do jego efektywnej realizacji.

Streszczenie

Zrównoważony rozwój turystyki może być istotnym narzędziem stymulującym rozwój obszarów przyrodniczo cennych. Bardzo ważną rolę w tym procesie odgrywa społeczność lokalna, która stanowi cenny kapitał społeczny. Jej postawy, zachowania i zaangażowanie w procesy rozwojowe mają zasadniczy wpływ na realizację celów ekologicznych, społecznych i gospodarczych zrównoważonego rozwoju turystyki.

Celem opracowania jest ukazanie i ocena roli społeczności lokalnej w procesie zrównoważonego rozwoju turystyki na obszarach przyrodniczo cennych oraz wskazanie kierunków badań naukowych w tym zakresie. Przeprowadzona analiza rozpatruje rolę społeczności lokalnej w trzech podstawowych aspektach: jako jedną z grup użytkowników walorów i zasobów turystycznych, jako bezpośredniego odbiorcę pozytywnych i negatywnych skutków rozwoju turystyki oraz jako współkreatora kompleksowego, zintegrowanego produktu turystycznego obszaru. W pracy wykorzystano metodę analizy i krytyki piśmiennictwa (krajowego i zagranicznego).

Słowa kluczowe: turystyka, zrównoważony rozwój, turystyka zrównoważona, społeczności lokalne, partycypacja społeczna, obszary przyrodniczo cenne

Summary

The role of the local community in the sustainable development of tourism in naturally valuable areas

Sustainable development of tourism can be an important tool stimulating the development of naturally valuable areas. The local community making up significant social capital plays a very important role within this process. Its attitudes, behaviors and involvement in developmental processes have a crucial impact on the realization of ecological, social and economic goals of sustainable development of tourism.

The aim of the present article is the portrayal and assessment of the role of the local community in the process of sustainable development of tourism in areas that are naturally valuable as well as the indication of directions of study within this field. The completed analysis considers the role of the local community in respect to three basic aspects: as one of many groups of users of environmental amenities and resources, as a direct recipient of positive and negative effects of tourism development and as the co-creator of a complex, integrated tourism product of the region. The work has made use of the scientific literature study method (domestic and foreign) as well as an analysis of secondary research results.

Keywords: tourism, sustainable development, sustainable tourism, local community, social participation, valuable nature areas

Literatura

1. Albu R. G., *Study on the effects of tourism development on the local community of Brasov*, "Bulletin of the Transilvania University of Brasov, Series V: Economic Sciences" 2019, no. 12/2, s. 37-42.
2. Balińska-Grzelak A., *Rola partycypacji społecznej w stymulowaniu rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2012, nr 4(20).
3. Broński K., *Rola dziedzictwa kulturowego w rozwoju lokalnym. Doświadczenie polskie doby transformacji (po 1989 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie” 2006, nr 706.
4. Dobrzańska B., *Obszary przyrodniczo cenne*, w: B. Poskrobko (red.), *Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych*, WSE, Białystok 2005.
5. Dobrzański G., Borkowska-Niszczota M., Kiryluk H., Szymańska E., *Turystyka w województwie podlaskim w świetle zasad zrównoważonego rozwoju*, EkoPress, Białystok 2014.
6. Gani A. A., Mahdzar M., Razak I. R. A., *Predicting Local Community Participation in Sustainable Tourism Planning for Tourism in Protected Area*, "International Journal of Psychosocial Rehabilitation" 2020, no. 24(2).
7. Gilejko L., *Funkcje społeczności lokalnych i szanse ich realizacji*, „Rocznik Żyrardowski” 2002, nr 1.

8. Glińska E., Kiryluk H., *The role of local community in creating tourism products*, w: *Researching destination management, policy and planning: linking culture, heritage and tourism*, Leeds Metropolitan University, Leeds 2007.
9. Gołembski G. (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa–Poznań 2002.
10. Gralak K., *Partycypacja społeczna i jej znaczenie w rozwoju turystyki*, „Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja” 2018, nr 1(21).
11. Jędrzejczyk I., *Ekologiczne uwarunkowania i funkcje turystyki*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 1995.
12. Kiryluk H., *Problemy rozwoju funkcji turystycznej na obszarach parków krajobrazowych*, w: K. Zimniewicz (red.), *Bariery w zarządzaniu parkami krajobrazowymi w Polsce*, PWE, Warszawa 2012.
13. Kiryluk H., *Proekologiczne zachowania i aktywność społeczności lokalnych na obszarach recepcji turystycznej województwa podlaskiego*, „Europa Regionum” 2015, t. 24.
14. Komisja Wspólnot Europejskich, *Komunikat Komisji Agenda dla zrównoważonej i konkurencyjnej turystyki europejskiej*, Bruksela, dnia 19.10.2007, KOM(2007) 621.
15. Kowalczyk K. (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010.
16. Kozak M., *Turystyka i polityka turystyczna a rozwój: między starym a nowym paradygmatem*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
17. Królikowska K., *Partycypacja społeczna w podejmowaniu decyzji dotyczących zrównoważonej turystyki w obszarach górskich*, Instytut Turystyki, Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu, <http://karpackiuniwersytet.ekopsychologia.pl/65,a,partycypacja-spoeczna-w-podejmowaniu-decyzji-dotyczacych-zrownowa.htm> [dostęp: 24.03.2020].
18. Kuźniar W., *Postawy lokalnej społeczności wobec rozwoju turystyki wiejskiej i ich konsekwencje dla obszaru recepcji*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy” 2015, nr 42/2.
19. Liu J. C., Sheldon P. J., Var T., *Resident Perception of the Environmental Impacts of Tourism*, „Annals of Tourism Research” 1987, vol. 14, no. 1.
20. Majchrzak J., *W poszukiwaniu mechanizmów współdziałania „użytkowników” parku krajobrazowego*, w: K. Zimniewicz (red.), *Zarządzanie parkiem krajobrazowym w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2002.
21. Marks-Krzyszkowska M., Jeziorska-Biel P., *Potencjał społeczności lokalnych w rozwoju turystyki Żuławek*, „Studia Obszarów Wiejskich” 2017, t. 46.
22. McCool S. F., *Constructing partnerships for protected area tourism planning in an era of change and messiness*, „Journal of Sustainable Tourism” 2009, no. 17(2), s. 1-16.
23. Mika M., *Postawy społeczności lokalnych wobec turystów i rozwoju turystyki – Przykład gmin Beskidu Śląskiego*, „Prace Geograficzne” 2013, nr 134.

24. Mika M., *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 2014.
25. Nechifor C. I., *Tourism and Sustainable Development. Implications at Local Community Level*, "Acta Universitatis Danubius: Oeconomica" 2014, no. 10(5).
26. Niezgodą A., *Obszar recepcji turystycznej w warunkach zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, „Prace habilitacyjne 24”, Poznań 2006.
27. Niezgodą A., *Rola mieszkańców obszaru recepcji turystycznej w rozwoju turystyki zrównoważonej*, w: S. Wodejko (red.), *Gospodarka turystyczna a grupy interesu*, SGH, Warszawa 2006.
28. Niezgodą A., *Turystyka zrównoważona – istota, zasady i kryteria koncepcji*, w: S. Wodejko (red.), *Zrównoważony rozwój turystyki*, SGH, Warszawa 2008.
29. Nowak P., Myśliwska K., *Kapitał ludzki i społeczny a rozwój turystyki*, http://journals.pan.pl/Content/100605/PDF/02_Nowak.pdf?handler=pdf [dostęp: 23.03.20].
30. Pavlič I., Portolan A., Puh B., *The Social Impacts of Tourism on Local Community's Quality of Life*, "3rd International Scientific Conference Tourism in Southern and Eastern Europe" 2015, no. 3.
31. Rapacz A., Gryszel P., Jeremen D. E., *Udział mieszkańców w realizacji idei zrównoważonego rozwoju w gminach turystycznych*, w: G. Gołębski (red.), *Turystyka jako czynnik wzrostu konkurencyjności regionów w dobie globalizacji*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2008.
32. Sikora J., Wartecka-Ważyńska A., *Kapitał ludzki w rozwoju turystyki wiejskiej*, w: M. Jalinik (red.), *Rozwój turystyki na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2007.
33. Sikorska-Wolak I., Zawadka J., *Postawy społeczności lokalnej wobec rozwoju turystyki wiejskiej*, "Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis" 2011, "Oeconomica" 288(64).
34. Siuda P., *Społeczność lokalna i jej różne ujęcia – wprowadzenie*, http://piotrsiuda.com/wp-content/uploads/2015/01/Piotr_Siuda_Spolecznosc_lokalna_i_jej_rozne_ujecia.pdf [dostęp: 26.03.2020].
35. Stojanović V., Dordević J., Lazić L., Stamenković I., Dragičević V., *The principles of sustainable development of tourism in the special nature reserve „Gornje podunavlje” and their impact on the local communities*, "Acta Geographica Slovenica" 2014, vol. 54/2.
36. Szaja M., *Partycypacja lokalnej społeczności w kształtowaniu procesu rozwojowego w gminie*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Usług” 2015, nr 118.
37. Zaręba D., *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2000.

3. Determinanty rozwoju turystyki w gminie Lutowiska położonej na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego

Michał Roman, Kinga Lisiewicz, Michał Wielechowski, Monika Roman

Wstęp

Termin „turystyka” pochodzi od francuskiego słowa *tour* i oznacza wycieczkę lub podróż, która kończy się w miejscu rozpoczęcia. Obecnie turystyka związana jest także ściśle ze stylem życia ukierunkowanym na poznawanie świata, przyrody, ludzi oraz różnych kultur. Ma ona również za zadanie umożliwić wypoczynek, relaks i regenerację sił¹.

Przez długi czas turystyka była niedocenianą dziedziną gospodarki kraju, natomiast sferę produkcyjną traktowano w sposób nadrzędny. Jednakże korzyści płynące z rozwoju turystyki są powszechnie znane i często przywoływane w literaturze ekonomicznej, szczególnie z perspektywy przewagi jej potencjału w zakresie stymulowania wzrostu gospodarczego². W XXI wieku to usługi stały się obszarem większego zainteresowania, odgrywając coraz większą rolę np. w budowaniu dochodu narodowego³. Turystyka pełni bardzo ważną funkcję w rozwoju miast, jednocześnie będąc elementem ich strategii. O ile dla dużych ośrodków turystyka nie jest najważniejszym elementem rozwoju, a raczej jego uzupełnieniem, to dla gmin wiejskich oraz małych i średnich miast już zdecydowanie tak⁴.

Turystyka dynamicznie rozwija się w Bieszczadach, a Polacy coraz częściej wybierają ten region jako cel podróży. W 2018 roku powiat bieszczadzki odwiedziło niemalże o 76 tys. osób więcej niż w roku 2017⁵. Niestety rozwój turystyki nie wszędzie

¹ B. Bończak, *Aktywne formy turystyki – problemy terminologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 49-50.

² B. Seetanah, R. V. Sannasee, *Marketing Promotion Financing and Tourism Development: The Case of Mauritius*, „Journal of Hospitality Marketing & Management” 2015, vol. 24, s. 202.

³ S. Zaborniak (red.), *Z tradycji turystyki i sportu na Podkarpaciu*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie, Krosno 2010, s. 8-10.

⁴ M. Derek, A. Kowalczyk, P. Swianiewicz, *Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce*, „Prace i Studia Geograficzne” 2005, t. 35, s. 199-200.

⁵ Bieszczady.land: *Nowy rekord w Bieszczadach – ponad pół miliona turystów*, <https://bieszczady.land/nowy-rekord-w-bieszczadach-ponad-pol-miliona-turystow> [dostęp: 20.02.2020].

postępuje jednakowo i równomiernie. Jest to złożony proces, w którym istotną rolę odgrywają różne czynniki i uwarunkowania, takie jak polityka państwa, kapitał ludzki i finansowy, działania marketingowe czy walory i atrakcje turystyczne.

Głównym celem opracowania jest ukazanie czynników determinujących rozwój turystyki w gminie Lutowiska, położonej na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego, w opinii mieszkańców badanej gminy. Przedstawione badanie jest ważne ze względu na to, iż gmina Lutowiska wyróżnia się walorami przyrodniczo-kulturowymi na tle innych gmin powiatu bieszczadzkiego i województwa podkarpackiego. Cieszy się ona bardzo dużym zainteresowaniem turystów z uwagi na swoją lokalizację, piękne tereny, zabytki sakralne, liczne rezerваты i pomniki przyrody, a także na szlaki turystyczne i ścieżki dydaktyczne.

Turystyka i wybrane czynniki jej rozwoju

Turystyka to bardzo złożone, wielofunkcyjne pojęcie, które jest analizowane przez wiele dyscyplin naukowych, m.in. geografę, ekonomię czy psychologię. Według K. Przeclawskiego „turystyka to całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobrowolną czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz z wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym (przyrodniczym, kulturowym bądź społecznym)”⁶.

Światowa Organizacja Turystyki (WTO – *World Tourism Organization*) definiuje turystykę jako „ogół czynności osób, które podróżują i przebywają w celach wypoczynkowych, służbowych lub innych, nie dłużej niż przez rok bez przerwy poza swoim codziennym otoczeniem”⁷. Natomiast w ujęciu ekonomicznym turystyka jest analizowana przez pryzmat popytu i podaży, jako źródło przychodów dla przedsiębiorstw zaangażowanych w branżę turystyczną⁸. E. Laws wskazał, że atrakcyjność turystyczną można podzielić na dwie kategorie, tj. na atrybuty pierwotne (podstawowe), które są przypisane do miejsca oraz na atrybuty wtórne, związane z infrastrukturą turystyczną występującą na danym obszarze⁹. Istota atrakcyjności turystycznej zawiera w sobie elementy stanowiące podstawę rozwoju wszelkiej aktywności turystycznej i zaspokajania potrzeb turystycznych. Na rozwój atrakcyjności turystycznej wpływają m.in. infrastruktura usługowa i techniczna, stosunki międzyludzkie oraz dostępne środki

⁶ K. Przeclawski, *Turystyka a wychowanie*, Wydawnictwo „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1973, s. 12.

⁷ A. Górnicka, *Terminologia turystyczna: zalecenia WTO, ONZ-WTO*, Warszawa 1995, s. 5-7.

⁸ B. Cymańska-Garbowska, B. Steblik-Właźlak, *Podstawy turystyki*, WSiP, Warszawa 2011, s. 134.

⁹ E. Laws, *Tourism destination management: Issues, analysis, and policies*, Routledge, New York 1995; E. Viveiros de Castro, T. Beraldo Souza, B. Thapa, *Determinants of tourism attractiveness in the national parks of Brazil*, „Parks” 2015, vol. 21/2, s. 51-52.

finansowe. W klasycznym ujęciu do podstawowych elementów decydujących o atrakcyjności turystycznej zalicza się walory turystyczne, przyrodnicze i kulturowe, jak również zagospodarowanie turystyczne¹⁰.

Czynniki determinujące turystykę można podzielić na dwie grupy: ekonomiczne oraz społeczno-psychologiczne. Bardzo ważną rolę w kształtowaniu turystyki odgrywa człowiek i jego potrzeby. Z punktu widzenia ekonomicznego to właśnie dochody gospodarstw kreują poziom turystyki. Jeśli dochód danego gospodarstwa domowego jest wysoki, to jego członkowie bez wyrzeczeń mogą pozwolić sobie na wakacje oraz inne dobra i usługi turystyczne. Kolejnym czynnikiem ekonomicznym jest ogólna sytuacja gospodarcza kraju. Kryzysy gospodarcze mają negatywny wpływ na turystykę i wydatki z nią związane. Pogarszający się stan koniunktury gospodarczej prowadzi do redukcji zatrudnienia oraz upadania działalności gospodarczych. Oba elementy mają niezwykle istotny wpływ na poziom zamożności społeczeństwa¹¹.

Do wzrostu rozwoju turystyki przyczynia się również rozwój transportu. Jest to bardzo ważny element, ponieważ ma on wpływ na mobilność turystów, pomaga w szybki i łatwy sposób zmienić miejsce aktualnego pobytu na inne, dowolnie wybrane. Natomiast dostępność usług oraz komfort podróży czy bezpieczeństwo zapewnia m.in. różnorodność środków transportu. Część rozwoju transportu stanowi rozwój infrastruktury komunikacyjnej, tj. lotnisk, dworców, portów, dróg i przystanków. Z kolei odpowiednia infrastruktura wpływa na bazę noclegową i jej rozwój¹².

Kolejnym czynnikiem determinującym rozwój turystyki jest promocja, stanowiąca kluczowy element marketingu¹³. Każda jednostka samorządu terytorialnego prowadzi własne działania mające na celu promocję swojego regionu, wykorzystując takie narzędzia, jak: reklama, public relations (np. konferencje prasowe, relacje prasowe, pokazy filmowe, seminaria) oraz promocja uzupełniająca (np. upominki reklamowe, konkursy)¹⁴.

Ważnym czynnikiem w turystyce są ceny usług turystycznych. Ma to ogromny związek z sytuacją gospodarczą w kraju oraz zamożnością turystów. Wraz ze wzrostem konkurencyjności wzrasta także wachlarz proponowanych dóbr i usług. Ma to wpływ zarówno na cenę, jak i na jakość oferowanego towaru lub usługi. Dzięki temu istnieje możliwość wyboru i dopasowania oferty do swoich potrzeb i możliwości finansowych¹⁵.

¹⁰ M. Roman, *Innowacyjność agroturystyki jako czynnik poprawy konkurencyjności turystycznej makroregionu Polski Wschodniej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018, s. 116.

¹¹ A. Kaczmarska, *Wybrane czynniki rozwoju turystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2014, s. 201-202.

¹² M. Roman, A. Górecka, M. Roman, *Wykorzystanie transportu pasażerskiego w rozwoju turystyki*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2019.

¹³ S. Praveen Kumar, *Role of Media in the Promotion of Tourism Industry in India*, "Global Review of Research in Tourism, Hospitality and Leisure Management" 2014, vol. 1, s. 188.

¹⁴ T. Chudoba, *Marketing w turystyce*, CeDeWu, Warszawa 2010, s. 117-119.

¹⁵ G. Leszka, *Podstawy turystyki*, WSiP, Warszawa 2016, s. 85-86.

Istotne są również aspekty demograficzne. Według danych GUS największą aktywność turystyczną wykazują osoby w wieku od 25 do 44 lat (wyjazdy krajowe, trwające od dwóch do czterech) – 24,5%. Jeszcze bardziej zauważalne jest to w przypadku podróży krajowych, ale minimum pięciodniowych – 29,4%, a także podróży zagranicznych – 12,3%. Osoby w wieku 45 lat i więcej wykazują najniższą aktywność turystyczną¹⁶. Udział w ruchu turystycznym osób w wieku produkcyjnym spada¹⁷. Należy mieć jednak na względzie, że według A. Assafa i A. Josiassena literatura przedmiotu nie dokonała pełnego przeglądu determinant rozwoju turystyki oraz ich istotności¹⁸.

Metodyka badań

Do realizacji postawionego celu badawczego wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety. Badanie zostało przeprowadzone w kwietniu 2019 roku w następujących miejscowościach gminy Lutowiska: Chmiel, Lutowiska oraz Zatwarnica. Przeprowadzono je na próbie 58 mieszkańców. Charakterystykę badanej populacji zaprezentowano w tabeli 3.1. Większość respondentów stanowili mężczyźni. Wśród ankietowanych przeważały osoby w wieku powyżej 30 lat, posiadające wykształcenie zasadnicze zawodowe lub średnie. W gronie badanych najwięcej osób było aktywnych zawodowo (blisko 76%).

Obszarem badawczym była gmina Lutowiska, która jest jedną z największych gmin w Polsce¹⁹. Leży na terenie Karpat Wschodnich (według podziału Konrackiego jest to mezoregion Bieszczady Zachodnie oraz fragment Gór Sanocko-Turczańskich). Są to najbardziej pierwotne i najmniej zaludnione góry w całym paśmie Karpat – wyróżniają się odmiennym układem pięter roślinnych, zwartym krajobrazem oraz zróżnicowaną fauną i florą. Na obszarze gminy Lutowiska występują następujące formy ochrony przyrody: Bieszczadzki Park Narodowy, Natura 2000 – obszar PLC 180001 „Bieszczady”, Park Krajobrazowy Doliny Sanu (funkcja otuliny BdPN), Wschodniobeskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu, rezerwat przyrody (Krywe, Hulskie im. Stefana Myczkowskiego, Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku, Zakole), zespoły przyrodniczo-krajobrazowe (wieś Smolnik, wieś Krywe, cerkiew w Hulskim, młyn w Hulskim, cmentarz w Stuposianach, cmentarz w Ruskiem oraz młyn w Dwerniku), użytki ekologiczne (Hulskie oraz Krywe), formy ochrony indywidualnej

¹⁶ GUS: *Turystyka i wypoczynek w gospodarstwach domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/turystyka-i-wypoczynek-w-gospodarstwach-domowych-w-2013-r-3,3.html> [dostęp: 06.04.2020].

¹⁷ G. Leszka, op. cit., s. 100-101.

¹⁸ A. G. Assaf, A. Josiassen, *Identifying and Ranking the Determinants of Tourism Performance: A Global Investigation*, „Journal of Travel Research” 2011, vol. 23, s. 388.

¹⁹ GUS: *Gminy największe pod względem powierzchni*, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/rankingi-statystyczne/gminy-najwieksze-pod-wzgledem-powierzchni> [dostęp: 20.02.2020].

(33 pomniki przyrody, 28 stref ochrony ostoi i stanowisk grzybów objętych ochroną gatunkową lub ostoi, miejsca rozrodu i regularnego przebywania zwierząt objętych ochroną gatunkową)²⁰.

TABELA 3.1. Charakterystyka badanej populacji

Wyszczególnienie		N=58	%
Płeć	Kobieta	24	41,4
	Mężczyzna	34	58,6
Wiek	< 20	1	1,7
	21-30	11	19,0
	31-40	21	36,2
	41-60	20	34,5
	> 61	5	8,6
Wykształcenie	podstawowe	3	5,2
	zasadnicze zawodowe	26	44,8
	średnie	21	36,2
	wyższe	8	13,8
Sytuacja zawodowa	uczeń	1	1,7
	bezrobotny	8	13,8
	osoba pracująca	44	75,9
	emeryt	5	8,6

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

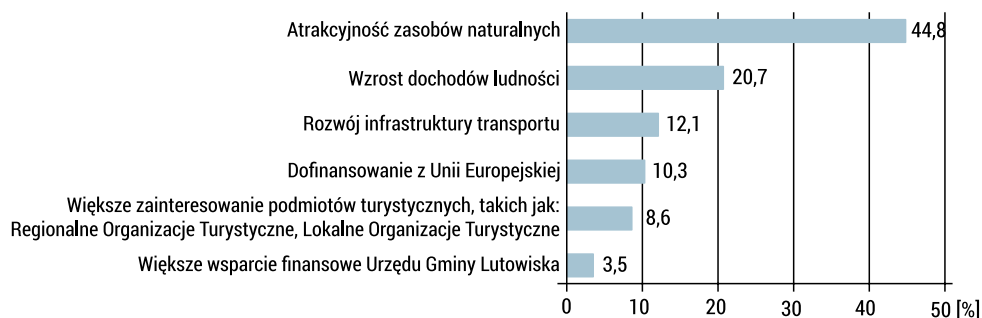
²⁰ Bieszczady.pl: *Walory przyrodnicze BdPN*, http://www.bieszczady.pl/Walory_przyrodnicze_BdPN?newsID=4094 [dostęp: 20.02.2020]; Gmina Lutowiska: *Ochrona środowiska*, <https://www.lutowiska.pl/ochrona-srodowiska> [dostęp: 20.02.2020].

Liczba ludności gminy wynosi 2092, natomiast gęstość zaludnienia jest równa 4,39 osoby na km² (najrzadziej zaludniona gmina w Polsce). W gminie Lutowiska znajduje się 29 miejscowości wiejskich oraz siedem sołectw. Jest ona położona w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego, w powiecie bieszczadzkim. Jest to także jedyna gmina w Polsce, która graniczy jednocześnie ze Słowacją i Ukrainą²¹. Na jej terenach znajdują się najwyższe partie bieszczadzkich pasm górskich oraz dolina Sanu. Bieszczadzki Park Narodowy obejmuje połowę terenów gminy. Dzięki wyjątkowym wartościom przyrodniczym oraz krajobrazowym gmina Lutowiska cieszy się dużą popularnością wśród turystów – jedną z głównych form aktywności stanowią wędrowki piesze. Łączna długość szlaków turystycznych wynosi 107 km (dane za 2019 rok). Ponadto na obszarze gminy znajduje się wiele ścieżek edukacyjnych, w tym przyrodniczych, historycznych, dydaktycznych i dendrologicznych²².

Gmina Lutowiska od kilku lat rozwija na swoim terenie turystykę rowerową. Dostępnych jest 116 km szlaków rowerowych, które wraz ze szlakami na terenie siedmiu okolicznych gmin tworzą sieć *Greenways Bieszczady* (dane z 2019 roku). W gminie znajduje się kilka ośrodków jeździeckich. Miłośnicy koni mogą podziwiać Bieszczady, pokonując niemalże 150 km szlaków konnych²³.

Wyniki badań

W opinii badanych osób najważniejszy czynnik determinujący rozwój turystyki w gminie Lutowiska stanowiła atrakcyjność zasobów naturalnych badanej gminy (rys. 3.1). Odpowiedź tę zaznaczyła prawie połowa respondentów (45%).

RYSUNEK 3.1. Czynniki mające największy wpływ na rozwój turystyki w gminie Lutowiska

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

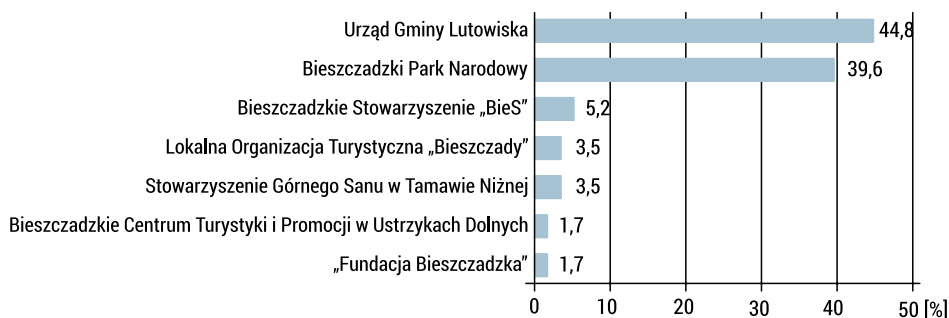
²¹ Gmina Lutowiska: *O gminie*, <https://www.lutowiska.pl/o-gminie> [dostęp: 20.02.2020].

²² Gmina Lutowiska: *Szlaki*, https://www.lutowiska.pl/szlaki_turystyczne_w_bieszczadach_sciezki_spacerowe [dostęp: 20.02.2020].

²³ Nadleśnictwo Lutowska, <https://www.lutowiska.krosno.lasy.gov.pl> [dostęp: 20.02.2020].

Co piąty ankietowany wskazał na rosnące dochody mieszkańców. Dynamiczny rozwój infrastruktury transportu oraz współfinansowanie ze środków unijnych zostały uznane za najistotniejsze czynniki rozwoju turystyki w gminie Lutowiska w opinii nieznacznie ponad 10% respondentów. Co może zastanawiać, większe wsparcie finansowe Urzędu Gminy Lutowiska nie zostało uznane za decydującą determinantę rozwoju turystyki przez badaną grupę mieszkańców gminy.

Jak wynika z odpowiedzi na rysunku 3.2, respondenci wskazali na dwa główne podmioty, które wspierają rozwój turystyki w gminie Lutowiska, tj. na urząd gminy oraz Bieszczadzki Park Narodowy (łącznie uznało je za najważniejsze 85% respondentów).

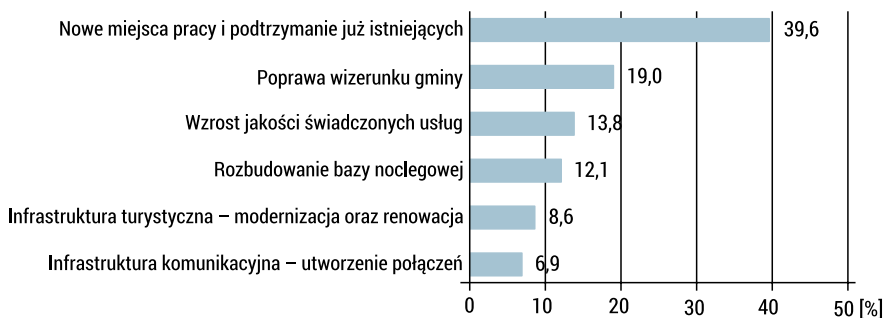
RYSUNEK 3.2. Podmioty wspierające rozwój turystyki w gminie Lutowiska [w %]

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Tylko 15% ankietowanych wskazało jeden z pozostałych podmiotów wymienionych w kwestionariuszu ankiety jako kluczowy podmiot wsparcia rozwoju turystyki w badanej gminie. Można wnioskować, że rzadkość lub brak wskazania niektórych podmiotów były spowodowane ograniczonymi środkami, jakimi te podmioty dysponują.

Badani mieszkańcy gminy Lutowiska, odnosząc się do korzyści, jakie mogą wystąpić w konsekwencji rozwoju turystyki, za najważniejszą z nich uznali pojawienie się nowych miejsc pracy i utrzymanie już istniejących. Tę odpowiedź zaznaczyło około 40% respondentów (rys. 3.3). Zatrudnienie i związane z nim uzyskiwanie dochodu stanowi podstawowy aspekt życia.

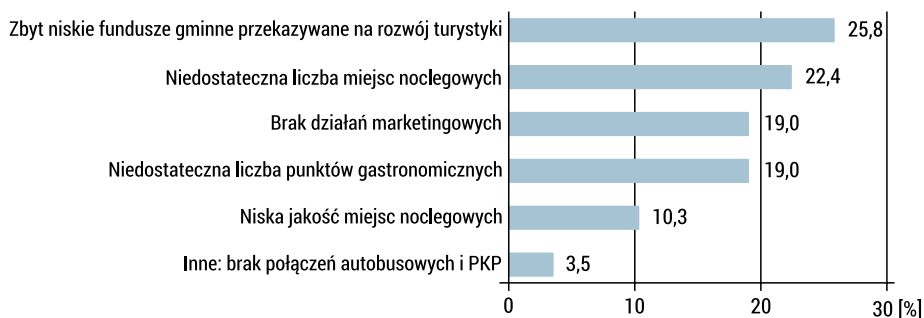
Poprawę wizerunku gminy wskazał niemal co piąty ankietowany. W opinii badanych mieszkańców rozwój turystyki w gminie Lutowiska może przyczynić się również do wzrostu świadczonych usług (14%) i rozbudowy bazy noclegowej (12%). Korzyści płynące z rozwoju infrastruktury turystycznej oraz komunikacyjnej nie znalazły uznania w opinii mieszkańców (łącznie tylko 15% respondentów wskazało te dwie odpowiedzi).

RYSUNEK 3.3. Korzyści wynikające z rozwoju turystyki w gminie Lutowiska [w %]

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Jak wynika z rysunku 3.4, odpowiedzi dotyczące barier rozwoju turystyki w badanej gminie należy uznać za niejednorodne. Ponad jedna czwarta respondentów za istotną barierę uznała zbyt niskie fundusze gminne przekazywane na rozwój turystyki.

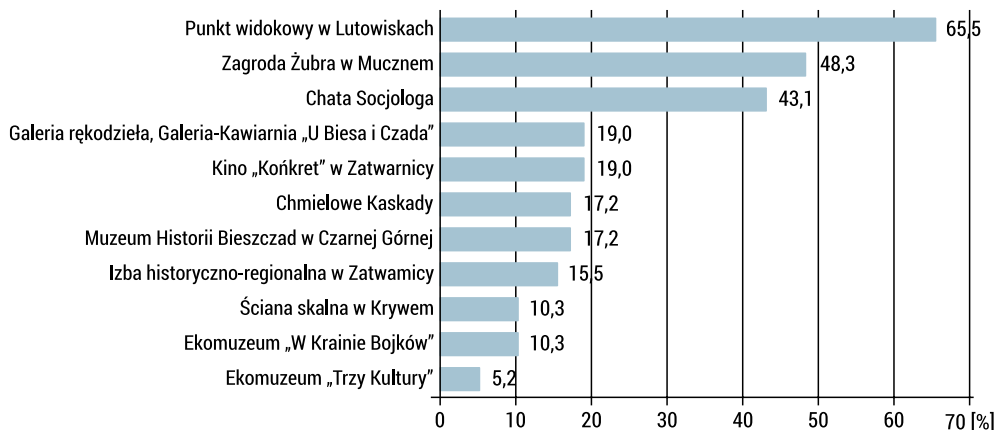

RYSUNEK 3.4. Bariery ograniczające rozwój turystyki w gminie Lutowiska [w %]

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Ponad 22% ankietowanych za główną barierę uznało niedostateczną liczbę miejsc noclegowych. Niespełna 20% badanych mieszkańców gminy Lutowska zwróciło szczególną uwagę na brak działań marketingowych oraz niedostateczną liczbę punktów gastronomicznych. Niska jakość miejsc noclegowych uznana została na najważniejszą barierę rozwoju w gminie Lutowska przez 10% badanych osób.

Atrakcje turystyczne stanowią istotny element rozwoju turystyki, szczególnie na obszarze o potencjale turystycznym, ponieważ gwarantują obecność turystów (rys. 3.5).

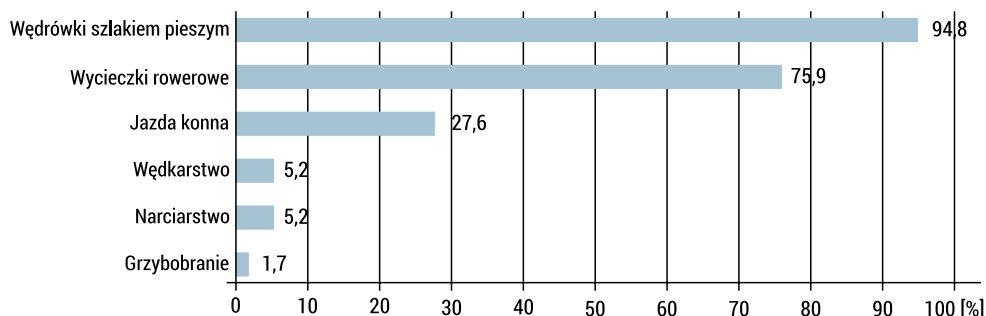
RYSUNEK 3.5. Najciekawsze atrakcje turystyczne w gminie Lutowiska [w %]

* Respondenci mogli wskazać więcej niż 1 odpowiedź.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

W opinii około dwóch trzecich badanych osób najciekawszą atrakcją gminy Lutowiska był punkt widokowy w Lutowiskach, który znajduje się na trasie Dużej Obwodnicy Bieszczadzkiej przy wjeździe do Lutowisk. Blisko 50% wskazało na Zagrodę Żubra w Mucznm, pokazową zagrodę powstałą w ramach projektu „Ochrona in situ żubra w Polsce – część południowa”. Ponad 40% ankietowanych uznało Chatę Socjologa za najciekawszą atrakcję turystyczną.

Rysunek 3.6 przedstawia katalog form aktywnego wypoczynku turystów w opinii mieszkańców gminy Lutowiska. Wybór respondentów warunkowany był występowaniem licznych szlaków turystycznych na obszarze badanej gminy.

RYSUNEK 3.6. Formy wypoczynku preferowane przez turystów w gminie Lutowiska w opinii jej mieszkańców [w %]

* Respondenci mogli wskazać więcej niż 1 odpowiedź.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Zdecydowana większość respondentów wskazała dwie formy aktywnego wypoczynku najczęściej preferowane przez turystów, tj. wędrówki szlakiem pieszym oraz wycieczki rowerowe. Należy zwrócić uwagę, że więcej niż co czwarty ankietowany uznał jazdę konną za jedną z możliwych form wypoczynku w gminie, która jest specyficzna dla regionu bieszczadzkiego. Wędkarstwo, narciarstwo i grzybobranie nie zostały uznane przez respondentów za preferowane formy wypoczynku.

Podsumowanie

Turystyka stanowi kluczowy czynnik rozwoju gminy Lutowiska, położonej na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego. Gmina ta wyróżnia się znacznymi walorami przyrodniczo-kulturowymi. Cieszy się ona zainteresowaniem turystów ze względu na lokalizację, tereny, zabytki sakralne, liczne rezerваты i pomniki przyrody, a także szlaki turystyczne i ścieżki dydaktyczne. Badanie przeprowadzone na grupie respondentów – mieszkańców gminy Lutowiska – pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. Atrakcyjność zasobów naturalnych terenu gminy oraz wzrost dochodów mieszkańców stanowią kluczowe czynniki wpływające na rozwój turystyki w badanej gminie.
2. Miejscowy urząd gminy oraz Bieszczadzki Park Narodowy zostały uznane za najważniejsze podmioty wspierające rozwój turystyki w gminie Lutowiska.
3. Pojawienie się nowych miejsc pracy i utrzymanie już istniejących uznane zostało za najważniejszą korzyść płynącą z rozwoju turystyki.
4. Niskie fundusze gminne przekazywane na rozwój turystyki, niedostateczna liczba miejsc noclegowych, brak działań marketingowych oraz niedostateczna liczba punktów gastronomicznych wskazane zostały jako główne bariery rozwoju turystyki w badanej gminie.
5. Do najciekawszych atrakcji turystycznych występujących w gminie Lutowiska respondenci zaliczyli punkt widokowy w Lutowiskach, Zagrodę Żubra w Mucz-nem oraz Chatę Socjologa.
6. Wędrówki szlakiem pieszym oraz wycieczki rowerowe uznane zostały za najczęściej wybierane formy aktywnego wypoczynku turystów w opinii badanych mieszkańców.

Streszczenie

Celem opracowania jest ukazanie czynników determinujących rozwój turystyki w gminie Lutowiska, położonej na obszarze Bieszczadzkiego Parku Narodowego, w opinii mieszkańców badanej gminy. Gmina ta wyróżnia się znacznymi walorami przyrodniczo-kulturowymi. Badanie przeprowadzono za pomocą sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza ankiety na próbie 58 mieszkańców badanej gminy. Atrakcyjność zasobów naturalnych terenu oraz wzrost

dochodów mieszkańców stanowią kluczowe czynniki wpływające na rozwój turystyki w badanej gminie. Do kluczowych podmiotów wspierających rozwój turystyki w gminie Lutowiska należą urząd gminy oraz Bieszczadzki Park Narodowy. Pojawienie się nowych miejsc pracy i utrzymanie już istniejących uznane zostało za najważniejszą korzyść płynącą z rozwoju turystyki. Niskie fundusze gminne przekazywane na rozwój turystyki, niedostateczna liczba miejsc noclegowych, brak działań marketingowych oraz niedostateczna liczba punktów gastronomicznych wskazane zostały jako główne bariery rozwoju turystyki w badanej gminie. W opinii badanych mieszkańców wędrówki szlakiem pieszym oraz wycieczki rowerowe są najczęściej wybieranymi przez turystów formami aktywnego wypoczynku.

Słowa kluczowe: determinanty rozwoju turystyki, gmina Lutowiska, Bieszczadzki Park Narodowy

Summary

Determinants of tourism development in Lutowiska municipality located in the area of the Bieszczady National Park

The aim of the study was to show the factors determining tourism development in Lutowiska municipality, located in the Bieszczady National Park in the opinion of the inhabitants of the examined commune. Lutowiska is distinguished by significant natural and cultural values. The study was conducted by a diagnostic survey using a questionnaire on a sample of 58 residents of the surveyed commune. The attractiveness of the natural resources of the area and the increase in the income of residents are key factors influencing the development of tourism in the examined commune. The key entities supporting the development of tourism were the Municipality of Lutowiska and the Bieszczady National Park. The emergence of new jobs and the maintenance of existing ones has been recognised as the most important benefit of tourism development. Low communal funds transferred for tourism development, insufficient number of beds, lack of marketing activities and the insufficient number of gastronomic outlets were indicated as the main barriers to tourism development in the examined commune. According to the surveyed inhabitants of Lutowiska commune hiking and cycling trips are the most preferred forms of active leisure for tourists.

Key words: tourism development determinants, Lutowiska municipality, the Bieszczadzki National Park.

Literatura

1. Assaf A. G., Josiassen A., *Identifying and Ranking the Determinants of Tourism Performance: A Global Investigation*, "Journal of Travel Research" 2011, vol. 23.
2. Bieszczady.land: *Nowy rekord w Bieszczadach – ponad pół miliona turystów*, <https://bieszczady.land/nowy-rekord-w-bieszczadach-ponad-pol-miliona-turystow> [dostęp: 20.02.2020].
3. Bieszczady.pl: *Walory przyrodnicze BdPN*, http://www.bieszczady.pl/Walory_przyrodnicze_BdPN?newsID=4094 [dostęp: 20.02.2020].
4. Bończak B., *Aktywne formy turystyki – problemy terminologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.
5. Chudoba T., *Marketing w turystyce*, CeDeWu, Warszawa 2010.

6. Cymańska-Garbowska B., Steblik-Właźlak B., *Podstawy turystyki*, WSiP, Warszawa 2011.
7. Derek M., Kowalczyk A., Swianiewicz P., *Wpływ turystyki na sytuację finansową i rozwój miast w Polsce*, „Prace i Studia Geograficzne” 2005, t. 35.
8. Gmina Lutowiska: *Ochrona środowiska*, <https://www.lutowiska.pl/ochrona-srodowiska> [dostęp: 20.02.2020].
9. Gmina Lutowiska: *Ogminie*, <https://www.lutowiska.pl/o-gminie> [dostęp: 20.02.2020].
10. Gmina Lutowiska: *Szlaki*, https://www.lutowiska.pl/szlaki_turystyczne_w_bieszczadach_sieczki_spacerowe [dostęp: 20.02.2020].
11. Górnicka A., *Terminologia turystyczna: zalecenia WTO, ONZ-WTO*, Warszawa 1995.
12. GUS: *Gminy największe pod względem powierzchni*, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/rankingi-statystyczne/gminy-najwieksze-pod-wzgle-dem-powierzchni> [dostęp: 20.02.2020].
13. GUS: *Turystyka i wypoczynek w gospodarstwach domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/kultura-turystyka-sport/turystyka/turystyka-i-wypoczynek-w-gospodarstwach-domowych-w-2013-r-,3,3.html> [dostęp: 06.04.2020].
14. Kaczmarek A., *Wybrane czynniki rozwoju turystyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2014.
15. Laws E., *Tourism destination management: Issues, analysis, and policies*, Routledge, New York 1995.
16. Leszka G., *Podstawy turystyki*, WSiP, Warszawa 2016.
17. Nadleśnictwo Lutowiska, <https://www.lutowiska.krosno.lasy.gov.pl> [dostęp: 20.02.2020].
18. Praveen Kumar S., *Role of Media in the Promotion of Tourism Industry in India*, “Global Review of Research in Tourism, Hospitality and Leisure Management” 2014, vol. 1.
19. Przeclawski K., *Turystyka a wychowanie*, Wydawnictwo „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1973.
20. Roman M., *Innowacyjność agroturystyki jako czynnik poprawy konkurencyjności turystycznej makroregionu Polski Wschodniej*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2018.
21. Roman M., Górecka A., Roman M., *Wykorzystanie transportu pasażerskiego w rozwoju turystyki*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2019.
22. Seetanah B., Sannasse R. V., *Marketing Promotion Financing and Tourism Development: The Case of Mauritius*, “Journal of Hospitality Marketing & Management” 2015, vol. 24.
23. Viveiros de Castro E., Beraldo Souza T., Thapa B., *Determinants of tourism attractiveness in the national parks of Brazil*, “Parks” 2015, vol. 21/2.
24. Zaborniak S. (red.), *Z tradycji turystyki i sportu na Podkarpaciu*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Krośnie, Krosno 2010.

4. Uwarunkowania rozwoju turystyki kwalifikowanej na obszarach wiejskich powiatu limanowskiego

Arkadiusz Niedziółka

Wstęp

Turystyka kwalifikowana, nazywana także specjalistyczną, jest jedną z podstawowych form turystyki możliwych do uprawiania na obszarach wiejskich w Polsce. Dotyczy aktywnego spędzania czasu wolnego przez turystów, a jej rozwój uwarunkowany jest przede wszystkim występowaniem na obszarach recepcji turystycznej walorów specjalistycznych. Walory te umożliwiają turystom uprawianie różnych aktywnych form rekreacji, np. turystyki pieszej górskiej, turystyki rowerowej, jazdy konnej, kajakarstwa czy żeglarstwa. Do najpopularniejszych walorów specjalistycznych można zaliczyć: szlaki piesze, rowerowe, konne, rzeki, na których odbywają się spływy kajakowe, jeziora, po których turyści żeglują czy trasy narciarskie, biegowe i zjazdowe będące podstawą uprawiania narciarstwa.

Często tzw. „turyści aktywni” korzystają z usług noclegowych i gastronomicznych oferowanych w specyficznych obiektach hotelarskich bądź noclegowych. Turyści wędrujący po górach nierzadko śpią w schroniskach. Ci, którzy żeglują po jeziorach dosyć często nocują natomiast na terenie stanic wodnych PTTK (Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego), na kempingach, w gospodarstwach agroturystycznych czy domach wycieczkowych położonych nad jeziorami.

Oprócz infrastruktury turystycznej, walorów specjalistycznych i walorów środowiska przyrodniczego ważnym czynnikiem determinującym rozwój turystyki kwalifikowanej jest wsparcie udzielane przez różne podmioty i organizacje. Wspomniane PTTK zajmuje się głównie promocją krajoznawstwa i właśnie turystyki aktywnej. Posiada uprawnienia do nadawania odznak turystycznych, np. pieszej, kajakowej, konnej i żeglarskiej. Istotnymi podmiotami wspierającymi rozwój turystyki specjalistycznej są ponadto LOT-y (Lokalne Organizacje Turystyczne) i stowarzyszenia agroturystyczne. W sferze lokalnej rozwój turystyki kwalifikowanej, szczególnie jeśli na terenie danej gminy występują odpowiednie i liczne walory specjalistyczne, wspierają gminne władze samorządowe. Wsparcie udzielane turystyce specjalistycznej przez władze lokalne najczęściej związane jest z promocją i inwestycjami samorządów w infrastrukturę turystyczno-rekreacyjną.

Regionem województwa małopolskiego charakteryzującym się wybitnymi walorami przyrodniczymi jest powiat limanowski. Walory krajobrazowe tego regionu to przede wszystkim pasma Beskidu Wyspowego i Gorców, w tym Gorczański Park Narodowy. Na obszarach tych szeroko rozpowszechniona jest piesza turystyka górską, którą turyści mogą uprawiać dzięki wytyczonym licznym szlakom turystyki pieszej. Występujące tutaj obszary cenne przyrodniczo, a więc góry, lasy i rzeki, predestynują zarówno Gorce, jak i Beskid Wyspowy do uprawiania także ekoturystyki. Według J. Sali i J. Musiała cały powiat limanowski jest bardzo atrakcyjny turystycznie, co sprawia, że turystyka ma duże szanse stać się jedną z najbardziej dynamicznych funkcji gospodarczych tego regionu¹.

Celem głównym opracowania jest przedstawienie uwarunkowań rozwoju turystyki kwalifikowanej na obszarach cennych przyrodniczo w powiecie limanowskim. Wyznaczono również cele szczegółowe, które dotyczą celu głównego. Są to:

1. Określenie roli władz samorządowych w rozwoju turystyki kwalifikowanej.
2. Określenie stanu rozwoju infrastruktury turystycznej: bazy noclegowej, bazy gastronomicznej oraz obiektów sportowo-rekreacyjnych.
3. Przedstawienie najważniejszych walorów specjalistycznych regionu.

W celu zrealizowania postawionego celu głównego oraz dwóch pierwszych celów szczegółowych w okresie wiosenno-letnim 2019 przeprowadzono badania we wszystkich gminach wiejskich i miejsko-wiejskich powiatu limanowskiego. Ich celem było określenie aktualnego stanu rozwoju infrastruktury turystycznej oraz roli władz lokalnych w rozwoju różnych form turystyki, w tym turystyki kwalifikowanej. Narzędziem badawczym wykorzystanym w badaniach był kwestionariusz ankiety, a osobami, które wypełniły ankiety – pracownicy urzędów gmin zajmujący się głównie lub m.in. sprawami turystyki i promocji swojej gminy. Ankieta obejmowała zarówno pytania otwarte jak i zamknięte. W celu realizacji trzeciego celu szczegółowego zaczerpnięto informacje o walorach specjalistycznych z portalu internetowego powiatu limanowskiego.

Istota turystyki kwalifikowanej

Według T. Łobożewicza i R. Koguta turystyka kwalifikowana stanowi najwyższą formę specjalizacji turystycznej i odnosi się do kwalifikacji osobistych, jakie musi posiadać turysta². M. Durydiwka, A. Kowalczyk i S. Kulczyk uważają natomiast, że pojęcie

¹ J. Sala, J. Musiał, *Determinanty rozwoju gospodarki turystycznej w subregionie limanowskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2007, nr 761, s. 6.

² T. Łobożewicz, R. Kogut, *Turystyka aktywna – turystyka kwalifikowana*, Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Warszawie, Warszawa 1999, s. 15.

turystyki kwalifikowanej można rozumieć na dwa sposoby³. Pierwszy podkreśla przede wszystkim osiąganie celów sprawnościowych, natomiast drugi traktuje ją jako możliwość uprawiania różnego rodzaju hobby. Jeśli chodzi o drugi przypadek, autorzy ci twierdzą, że turystyka kwalifikowana jest turystyką specjalnych zainteresowań, mającą charakter sportowy, kulturowy lub przyrodniczy. Dodają, iż ważne jest ponadto przygotowanie turysty pod względem kondycyjnym oraz technicznym⁴.

E. Mazur twierdzi, że turystyka specjalistyczna (kwalifikowana) jest uprawiana w różnych zakresach czasowych i wymaga specjalistycznych umiejętności i sprzętu oraz odpowiedniej kondycji fizycznej⁵. Autor zwraca również uwagę, że turystyka kwalifikowana jest związana z zamiłowaniem do pewnych dyscyplin znajdujących się już w kategoriach sportowych (narciarstwo, żeglarstwo, kajakerstwo, myślistwo, alpinizm i inne). Mazur dodaje, że niezbędne jest posiadanie odpowiedniego sprzętu turystyczno-sportowego, którego używanie często wymaga uprzedniego przeszkolenia, a w niektórych wypadkach uprawnień formalnych⁶.

Podstawowym warunkiem uprawiania turystyki kwalifikowanej jest występowanie na danym obszarze walorów specjalistycznych. Cytowany już Mazur podaje, że stanowią one wartości obszarów, na których warunki umożliwiają uprawianie różnorodnych i specjalistycznych form ruchu turystycznego i sportu, np. żeglarstwa, narciarstwa, wędkarstwa, jazdy konnej czy wspinaczki wysokogórskiej⁷. Do przykładowych walorów specjalistycznych można zaliczyć: akweny, tereny leśne, stoki górskie, szlaki turystyki pieszej, rowerowej i konnej.

Według A. Andrejuka różne definicje turystyki kwalifikowanej pozwalają na wyodrębnienie kilku jej cech wspólnych⁸:

1. Turystyka kwalifikowana jest formą aktywności zaliczaną do najwyższej formy specjalizacji w wybranej dyscyplinie turystycznej. Wiele osób uprawia turystykę pieszą, rowerową czy kajakową, jednak tylko nieliczna grupa ludzi robi to ze znanstwem. W tym wypadku istotne znaczenie odgrywa chęć uczestnika do uzyskania najwyższej specjalizacji.
2. Turysta kwalifikowany za swój główny cel powinien obrać zdobycie i utrzymanie jak najwyższej zarówno dla zdrowia, jak i wieku sprawności oraz wydolności fizycznej. Niezbędna jest umiejętność dostosowania się i uodpornienia na niekorzystne warunki pogodowe oraz niedające się przewidzieć sytuacje losowe.

³ M. Durydiwka, A. Kowalczyk, S. Kulczyk, *Definicja i zakres pojęcia „turystyka zrównoważona”*, w: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010, s. 34.

⁴ Ibidem.

⁵ E. Mazur, *Leksykon turystyki i krajoznawstwa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2000, s. 63-64.

⁶ Ibidem, s. 64.

⁷ Ibidem, s. 70.

⁸ A. Andrejuk, *Turystyka aktywna, rekreacyjna i specjalistyczna*, Kengraf, Warszawa 1998, s. 35.

3. W turystyce kwalifikowanej istotną kwestią jest opanowanie umiejętności posługiwania się sprzętem turystycznym. Turyści chcący uprawiać różne jej formy powinni umieć np. dobrze rozłożyć namiot, korzystać z kuchenki turystycznej czy sprzętu noclegowego. Ważne jest również opanowanie przez nich techniki biwakowania i obozowania.
4. Turyści aktywni powinni posiadać szeroką wiedzę na temat środowiska, w którym przebywają i które zwiedzają. Aby zostać turystą kwalifikowanym należy wyrobić umiejętność samodzielnego zdobywania wiedzy krajoznawczej, a także nauczyć się orientacji w terenie oraz osiąść zdolność poruszania się po nim.
5. W turystyce kwalifikowanej może mieć również miejsce współzawodnictwo zarówno indywidualne, jak i grupowe. Jednak ze względu na cele widowiskowe jest ono organizowane bardzo rzadko.

W uprawianiu turystyki kwalifikowanej pomocne są także odpowiednie przewodniki, informatory, mapy oraz monografie⁹. Ułatwiają one np. turystom chodzącym po górach penetrację w terenie, szczególnie jeśli pierwszy raz idą w dane górskie pasma. Wymienione instrumenty promocyjne są również wykorzystywane w innych rodzajach turystyki specjalistycznej, np. w turystyce rowerowej oraz w żeglarstwie.

Uwarunkowania rozwoju turystyki kwalifikowanej w powiecie limanowskim

Powiat limanowski jest jednym z 22 powiatów należących do województwa małopolskiego. Administracyjnie znajduje się na pograniczu Beskidu Wyspowego i Gorców. Atrakcyjność turystyczną regionu w dużym stopniu podnoszą występujące na jego obszarze tereny ustawowo chronione: Gorczański Park Narodowy założony w 1981 roku i obejmujący obszar 7019 ha oraz trzy rezerваты przyrody: Luboń Wielki, Śnieżnica i Kostrza¹⁰.

W powiecie limanowskim można uprawiać różne formy turystyki kwalifikowanej, przede wszystkim turystykę pieszą górską, ale także turystykę rowerową i konną, a w okresie zimowym turystykę narciarską¹¹. Turystyka piesza górską jest popularną formą turystyki kwalifikowanej w tym regionie. W powiecie znajduje się 36 szlaków pieszych o łącznej długości 445 km¹². Wybrane szlaki piesze prezentuje tabela 4.1.

⁹ J. Merski, *Turystyka kwalifikowana*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Warszawie, Warszawa 2002, s. 134.

¹⁰ P. Dąbrowski, *Park Narodowy w Gorcach*, Oddział Akademicki PTTK, Kraków 1984, s. 10.

¹¹ A. Niedziółka, *Stan i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w gminach powiatu limanowskiego w: K. Duda (red.), Dobre praktyki rolne. Tradycja kuchni lokalnej a szanse rozwoju turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Episteme, Łącko–Kraków 2011, s. 73.

¹² Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka piesza, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-piesza> [dostęp: 15.01.2020].

TABELA 4.1. Wybrane szlaki turystyki pieszej przebiegające przez teren powiatu limanowskiego (stan na 15.01.2020 roku)

Lp.	Trasa szlaku	Kolor szlaku	Długość (km)
1.	Luboń Wielki – przełęcz Glisne – Mszana Dolna – Lubogoszcz Zachodni – Lubogoszcz – Kasina Wielka – Wierzbanowska – Lubomir – Malinowska Skała w Beskidzie Śląskim	czerwony	22,0
2.	Myślenice – Ciecień – Dzielec – Kasina Wielka – Śnieżnica – przełęcz Gruszowiec – Ćwilin – Jurków – Cyrla – Mogielica – przełęcz pod Krzystonowem – Szczawa	niebieski	36,9
3.	Tymbark – Rupniów – Kamionna – Łopuszne – Paprotna (Kamienie Brodzińskiego) – Bochnia	niebieski	12,9
4.	Dobra – Łopień – Przełęcz Rydza-Śmigłego – Mogielica – Przełęcz Słopnicka – Cichoń – Przełęcz Jana Pawła II (Cichoń/Ostra) – Ostra – Łukowica – Łyżka – Limanowa – Paproć – Tymbark – Kostrza – Jodłownik – Szczyrzyc – Ciecień – Lubomir	niebieski	76,3
5.	Pisarzowa – Sałasz	niebieski	4,3
6.	Łososina Górna – Dzielec – przełęcz pod Sałaszem	niebieski	6,3
7.	Śnieżnica (górna stacja wyciągu orczykowego) – przełęcz Gruszowiec	niebieski	2,2
8.	Lubogoszcz – Mszana Dolna – Ogorzała – Ostra – Kobylica – Jasień	niebieski	21,0
9.	Pólrzeczeki – polana Wały – Szczawa Białe	niebieski	5,6
10.	Tymbark – Słopnice Królewski – Mogielica – Krzystonów – polana Wały – Jasień – przełęcz Przysło – Nowy Targ	żółty	19,0
11.	Łososina Górna – Pasierbiec – Kamionna – Żegocina	żółty	9,0
12.	Nowy Krzyż na Miejskiej Górze – Łysa Góra – Stary Krzyż – ośrodek wypoczynkowy – Nowy Krzyż	żółty	4,0
13.	Lubogoszcz Zachodni (935 m) – ośrodek na Lubogoszczu (700 m) – Kasinka Mała (380 m) – Szczebel (976 m) – Zimna Dziura (650 m) – Lubień	czarny	8,6
14.	Przyszowa – osiedle Zamek – Łyżka	czarny	5,0

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Szlaki piesze, <https://powiat.limanowski.pl/szlaki-piesze> [dostęp: 15.01.2020].

Bardzo popularną formą turystyki kwalifikowanej w powiecie limanowskim jest także turystyka rowerowa. Łączna długość szlaków rowerowych wynosi na jego obszarze prawie 320 km, a przykładowe zostały zaprezentowane w tabeli 4.2¹³.

TABELA 4.2. Szlaki rowerowe w powiecie limanowskim (stan na 12.01.2020 roku)

Lp.	Trasa szlaku	Długość (km)	Kolor szlaku
1.	Limanowa – Łososina Górna – Walowa Góra – Pasierbiec – Kisielówka – Rupniów	25	zielony
2.	Limanowa – Łososina Górna – Koszary – góra Paproć	18	czerwony
3.	Limanowa – osiedle Marsów – Stara Wieś Wola – Majeż – Golców – Opalona – Ostra	34	brązowy
4.	Przełęcz Chyszówki – szlakiem na Łopień – poprzez masyw Łopienia na Hajdowską Górę – do Słopnic Dolnych	43	zielony
5.	Laskowa Centrum – Laskowa Górna – stacja narciarska (dolna) – stacja narciarska (górną) – Makowica – wokół szczytu Kamionnej – stacja narciarska (górną) – Zbójka – Laskowa Centrum	36	czerwony
6.	Ujanowice – Sechna – Granice – Przyłaski – Krosna – Strzeszyce – Ujanowice	26	zielony
7.	Limanowa – ul. Willowa – Międzygórski – Rola – Kącina – wyciąg na Sarczyn – Miejska Góra – Krzyż	19	żółty
8.	Limanowa – Stara Wieś – Zakopane – Leśniówka – Ostra	18	pomarańczowy

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Limanowa, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-limanowa> [dostęp: 12.01.2020], Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Słopnice, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-slopnice> [dostęp: 12.01.2020], Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Laskowa, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-laskowa> [dostęp: 12.01.2020].

W powiecie limanowskim można ponadto uprawiać rekreacyjną jazdę konną, dzięki siedmiu wytyczonym szlakom konnym o łącznej długości 88 km (tab. 4.3).

W powiecie limanowskim działa również 10 ośrodków narciarskich, które zlokalizowane są na terytorium pięciu gmin (tab. 4.4).

¹³ Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Szlaki rowerowe, <https://powiat.limanowski.pl/szlaki-rowerowe> [dostęp: 12.01.2020].

TABELA 4.3. Szlaki konne na terenie powiatu limanowskiego (stan na 11.01.2020 roku)

Lp.	Trasa szlaku	Długość (km)
1.	Turbacz – polana Mrażnica pod Gorcem	10,4
2.	Polana Gabrowska – Jaworzyna Kamienicka – Trusiówka	8,9
3.	Potasznia – Pasieka – Koninki	7,3
4.	Koninki – dolina Potoku Turbacz – dolina Olszowego Potoku	5
5.	Koninki – Tobołów – Obidowiec – Turbacz	8,4
6.	Polana Gabrowska – Zielenica – do granic GPN	8,0
7.	Kamienica – Gorc-Turbacz – dół Kamienicy – Przysłop – Mogielica – Wyrąbiska – Wierchy Zalesiańskie – Kamienica	40,0
Razem:		88,0

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka konna, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-konna> [dostęp: 11.01.2020].

TABELA 4.4. Wyciągi narciarskie w powiecie limanowskim (stan na 11.01.2020 roku)

Gmina	Nazwa ośrodka	Długość tras (m)	Rodzaj wyciągu	Stopień trudności trasy
Laskowa-Kamionna	Laskowa Ski	4000	orczykowo-linowy	trudna
Limanowa	Limanowa Ski	2300	krzeselkowy	trudna
Mszana Dolna	Lubomierz Ski	2560	orczykowy	trudna
	Śnieżnica	1075	orczykowy	trudna
	Wierzbanowa	210	zaczepowy	łatwa
Niedźwiedź	Tobołów I	1200	linowo-krzeselkowy	trudna
	Starmaszka	270	talerzykowy	łatwa
	Huciszko	325	talerzykowy	bardzo trudna
	Tobołów II	140	talerzykowy	łatwa
Tymbark	Łopień	200	orczykowy	łatwa

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka zimowa, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-zimowa> [dostęp: 11.01.2020].

Walory specjalistyczne wyszczególnione w tabelach 3.1-3.4 stanowią podstawę rozwoju aktywnej rekreacji. Rekreacja oznacza „zespół działań i zachowań podejmowanych przez jednostkę w czasie wolnym”¹⁴. W szerszym ujęciu rekreację można natomiast określić jako „zjawisko społeczno-kulturowe, którego rozwój determinuje wzrost ilości wolnego czasu oraz związane z tym formy zachowań ludzi”¹⁵.

Rozwój turystyki kwalifikowanej jest także uwzględniony w większości strategii rozwoju gmin powiatu limanowskiego oraz w strategii rozwoju powiatu. W Strategii Rozwoju Powiatu Limanowskiego na lata 2019-2025 w Obszarze 1 o nazwie Gospodarka Lokalna wyszczególniono cztery cele operacyjne i kierunki interwencji. Jeden z celów o numerze 1.4 został nazwany „Intensyfikacja rozwoju turystyki i rekreacji na terenie powiatu”¹⁶. Zawarto w nim 10 tzw. kierunków interwencji związanych z rozwojem różnych form turystyki i infrastruktury turystycznej. Kierunek nr 1.4.8 dotyczy bezpośrednio turystyki górskiej i nazwany został „Rozwój i promocja turystyki górskiej”.

Ważnym kierunkiem, o numerze 1.4.14, wydaje się być także utworzenie Lokalnej Organizacji Turystycznej Powiatu Limanowskiego. Powołanie w najbliższych kilku latach takiej organizacji z pewnością przyczyniłoby się do intensyfikacji współpracy pomiędzy różnymi jej przyszłymi członkami. Jak podaje M. Migdał, członkami LOT-ów są najczęściej:¹⁷

- urzędy miast i gmin, na terenie których działa Lokalna Organizacja Turystyczna;
- lokalne organizacje branżowe, np. stowarzyszenia i fundacje;
- wszelkie podmioty gospodarcze prowadzące działalność w zakresie szeroko pojętych usług turystycznych i okołoturystycznych.

Zasadniczym działaniem przyszłej Lokalnej Organizacji Turystycznej byłoby kreowanie nowych oraz udoskonalanie obecnych produktów turystycznych, w tym usług związanych z turystyką kwalifikowaną. Podstawowymi zadaniami lokalnych organizacji turystycznych są¹⁸:

- integracja społeczności lokalnej, głównie jednostek samorządu terytorialnego i branży turystycznej;
- tworzenie i rozwój produktu turystycznego wokół lokalnych atrakcji turystycznych;

¹⁴ A. P. Lubowiecki-Vikuk, M. Paczyńska-Jędryck, *Współczesne tendencje w rozwoju form rekreacyjnych i turystycznych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2010, s. 9.

¹⁵ I. Kielbasiewicz-Drozdowska, *Zarys rozwoju refleksji teoretycznej nad problematyką rekreacji*, w: I. Kielbasiewicz-Drozdowska, W. Siwiński (red.), *Teoria i metodyka rekreacji*, AWF, Poznań 2001, s. 13.

¹⁶ *Strategia Rozwoju Powiatu Limanowskiego na lata 2019-2025*, <https://powiat.limanowski.pl/wp-content/uploads/2019/06/Zalacznik1.pdf> [dostęp: 15.01.2020].

¹⁷ M. Migdał, *ROT i LOT jako instrumenty polityki turystycznej – wstęp do analizy struktury formalno-prawnej oraz zasad zwyczajowych funkcjonowania ROT i LOT*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Turystyki i Rekreacji im. M. Orłowicza w Warszawie” 2007, t. 6/2007, s. 27.

¹⁸ J. Borzyszkowski, *Organizacja i zarządzanie turystyką w Polsce*, CeDeWu, Warszawa 2012, s. 83.

- promocja lokalnych produktów i atrakcji turystycznych;
- gromadzenie i aktualizacja informacji o atrakcjach i produktach turystycznych;
- utrzymanie i prowadzenie lokalnych punktów informacji turystycznej.

M. Jalinik zwraca uwagę, że kluczowym obszarem zainteresowania wielu LOT-ów, szczególnie na terenach, gdzie jedną z dominujących form aktywności stanowi tradycyjne rolnictwo, jest promocja agroturystyki i ofert gospodarstw agroturystycznych¹⁹.

Nowa Lokalna Organizacja Turystyczna Powiatu Limanowskiego z pewnością realizowałaby większość powyższych zadań, wśród których dominowałby szeroko rozumiany marketing. Byłyby to działania związane z kształtowaniem oferty turystycznej regionu, w tym dalszy rozwój różnych form turystyki, m.in.: agroturystyki, ekoturystyki, turystyki pieszej górskiej, turystyki rowerowej i narciarskiej. Nowo utworzona LOT miałaby ponadto za zadanie modernizację istniejącej infrastruktury turystycznej poprzez zdobywanie na ten cel środków zewnętrznych, w tym pochodzących z programów i działań Unii Europejskiej.

Wyniki badań

W momencie przeprowadzania badań wiosną i latem 2019 roku tylko w jednej gminie Słupnicze strategia była w trakcie opracowywania. Pozostałe gminy powiatu limanowskiego posiadały aktualne strategie rozwoju, w których zapisano różne działania wspierające sektor usług turystyczno-rekreacyjnych.

We wszystkich analizach SWOT opracowanych strategii, w ich mocnych stronach oraz w szansach rozwoju gmin umieszczono zróżnicowane kwestie dotyczące lokalnej turystyki. Wskazywano przede wszystkim na atrakcyjne lokalne walory przyrodnicze i kulturowe, na odpowiednią bazę noclegową i gastronomiczną oraz na liczne szlaki turystyczne umożliwiające uprawianie turystyki pieszej górskiej, rowerowej, konnej i narciarskiej.

Podstawą rozwoju każdej formy turystyki jest infrastruktura turystyczna, określana także jako turystyczne zagospodarowanie. W związku z tym w ankiecie zawarto pytania dotyczące liczby i rodzajów obiektów noclegowych oraz zakładów gastronomicznych działających w badanych gminach. Jeśli chodzi o obiekty świadczące usługi noclegowe, w powiecie limanowskim dominują zdecydowanie gospodarstwa agroturystyczne (tab. 4.5).

W części obiektów noclegowych świadczy się turystom także usługi żywieniowe, np. w hotelach, pensjonatach i schroniskach. W powiecie limanowskim działają również samodzielne zakłady gastronomiczne. Najczęściej są to bary, kawiarnie i restauracje. Ich ilość w poszczególnych gminach przedstawiono w tabeli 4.6.

¹⁹ M. Jalinik, *Doradztwo w działalności turystycznej*, EkoPress, Białystok 2016, s. 75.

TABELA 4.5. Liczba i rodzaje obiektów noclegowych funkcjonujących w poszczególnych gminach powiatu limanowskiego

Obiekt noclegowy	Gmina				
	Dobra	Jodłownik	Kamienica	Laskowa	Limanowa
Hotel	–	–	–	4	–
Motel	2	–	–	–	–
Pensjonat	–	1	4	–	–
Ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy	–	–	1	–	1
Schronisko młodzieżowe	1	–	–	–	–
Kwatera prywatna	–	–	15	–	–
Gospodarstwo agroturystyczne	23	3	10	10	20
Pole biwakowe	–	–	1	10	–
Obiekt noclegowy	Gmina				
	Łukowica	Mszana Dolna	Niedźwiedz	Słopnice	Tymbark
Hotel	–	–	1	–	
Pensjonat	–	–	–	1	–
Ośrodek rehabilitacyjno-leczniczy	–	3	1	–	3
Ośrodek szkoleniowo-wypoczynkowy	–	2	–	–	1
Kwatera prywatna	–	–	–	2	3
Gospodarstwo agroturystyczne	9	18	25	1	
Schronisko	–	3	–	–	–
Szkolne schronisko młodzieżowe	–	–	–	–	1
Dom wycieczkowy	–	1	–	7	
Domki – ośrodek	–	–	–	5	–

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

TABELA 4.6. Najważniejsze zakłady gastronomiczne działające w poszczególnych gminach powiatu limanowskiego

Miasto	Zakłady gastronomiczne			Ogółem
	kawiarnie	bary	restauracje	
Limanowa	4	4	5	13
Mszana Dolna	2	7	3	12
Gmina	Zakłady gastronomiczne			Ogółem:
	kawiarnie	bary	restauracje	
Dobra	–	5	2	7
Jodłownik	–	1	2	3
Kamienica	–	1	2	3
Laskowa	2	–	2	4
Limanowa	1	1	3	5
Łukowica	4	–	–	4
Mszana Dolna	3	–	1	4
Niedzwiedz	–	–	3	3
Słopnice	2	1	1	4
Tymbark	1	5	1	7
Ogółem:	19	25	25	69

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Oprócz usług podstawowych, turyści w miejscowościach recepcji turystycznej często korzystają z różnych usług rekreacyjnych. Te świadczone są w różnego typu obiektach sportowo-rekreacyjnych. Z przeprowadzonych badań dowiedziano się, że w każdej gminie znajdują się boiska sportowe oraz sale gimnastyczne, a w prawie każdej, oprócz gminy Kamienica, również i hale sportowe (tab. 4.7).

TABELA 4.7. Obiekty sportowo-rekreacyjne funkcjonujące w badanych gminach

Gmina	Obiekt sportowo-rekreacyjny				
	boisko sportowe	basen	siłownia	hala sportowa	sala gimnastyczna
Dobra	9	–	–	1	2
Jodłownik	5	–	–	1	1
Kamienica	7	–	1	–	4
Laskowa	8	–	–	1	2
Limanowa	13	1	2	8	8
Łukowica	2	–	–	3	3
Mszana Dolna	4	2	4	6	5
Niedźwiedź	5	1	1	4	2
Słopnice	7	–	–	3	3
Tymbark	5	1	2	5	4

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Na oficjalnych stronach internetowych badanych gmin można znaleźć nie tylko informacje dotyczące gminnej infrastruktury turystycznej, ale także walorów przyrodniczych, kulturowych oraz licznych walorów specjalistycznych. Te ostatnie umożliwiają w sposób bezpośredni rozwój turystyki specjalistycznej. Na swoich portalach internetowych gminy opisują przebiegające przez ich teren szlaki turystyki pieszej, rowerowej i konnej. Władze samorządowe promują turystykę aktywną również w wydawanych publikacjach oraz niekiedy podczas wyjazdów na targi i giełdy turystyczne.

Większość gmin w celu rozwoju turystyki, a przede wszystkim w celu jej promocji, współpracuje z LGD (Lokalnymi Grupami Działania), kołami gospodyń wiejskich oraz ze stowarzyszeniami agroturystycznymi.

Ważnym czynnikiem determinującym rozwój usług turystyczno-rekreacyjnych są różnego rodzaju przedsięwzięcia inwestycyjne. Dlatego też w ankiecie pojawiło się pytanie o to, czy gminy korzystały do tej pory ze środków Unii Europejskiej (Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007-2013) na realizację inwestycji w sektorze

turystyki i rekreacji. Wszyscy ankietowani odpowiedzieli twierdząco, a ich odpowiedzi dotyczyły przede wszystkim modernizacji szlaków turystycznych i boisk sportowych oraz wydawania katalogów promujących lokalne walory turystyczne.

Podsumowanie

Na obszarach wiejskich powiatu limanowskiego turyści mogą uprawiać różne formy turystyki wiejskiej. Do najpopularniejszych należą ekoturystyka, agroturystyka związana z pobytem wczasowiczów w gospodarstwach agroturystycznych oraz turystyka kwalifikowana (specjalistyczna). Dzięki występującym w regionie licznym i zróżnicowanym walorom specjalistycznym turyści mogą uprawiać turystykę pieszą górską w Beskidzie Wyspowym i w Gorcach, turystykę rowerową, a w trzech gminach także rekreację konną. W pięciu gminach istnieje natomiast możliwość uprawiania turystyki narciarskiej.

Rozwój turystyki kwalifikowanej uwarunkowany jest także działalnością władz lokalnych. Wspierają one jej rozwój – a także rozwój innych form turystyki – głównie poprzez działania promocyjne oraz różne inwestycje.

Na podstawie badań ankietowych przeprowadzonych we wszystkich gminach powiatu limanowskiego można stwierdzić, że:

1. Rozwój turystyki specjalistycznej w powiecie limanowskim możliwy jest dzięki występującym tutaj różnym walorom specjalistycznym, głównie szlakom pieszym, ścieżkom rowerowym, szlakom konnym i trasom narciarskim.
2. Wśród obiektów noclegowych w regionie zdecydowanie dominują gospodarstwa agroturystyczne.
3. Wśród zakładów gastronomicznych we wszystkich gminach powiatu limanowskiego, łącznie z miastami Limanowa i Mszana Dolna, najwięcej jest barów i restauracji (po 25) oraz kawiarni (15).
4. W powiecie limanowskim funkcjonują różne obiekty sportowo-rekreacyjne, z których korzystają zarówno jego mieszkańcy, jak i wypoczywający tutaj turyści.
5. Wśród obiektów sportowo-rekreacyjnych najwięcej jest boisk sportowych oraz hal sportowych i gimnastycznych.
6. Władze lokalne wspierają rozwój turystyki kwalifikowanej przede wszystkim poprzez czynne uczestnictwo w jej promocji.
7. Wszystkie badane gminy zdobywały do tej pory środki unijne na rozwój usług turystyczno-rekreacyjnych.

Streszczenie

W opracowaniu zaprezentowano uwarunkowania rozwoju turystyki kwalifikowanej na obszarach wiejskich powiatu limanowskiego. W części teoretycznej zdefiniowano turystykę kwalifikowaną oraz podano jej najważniejsze cechy. Przedstawiono ponadto, na podstawie portalu internetowego powiatu, jego walory specjalistyczne, dzięki którym możliwy jest rozwój turystyki kwalifikowanej. W części empirycznej opracowania autor zaprezentował wyniki badań ankietowych przeprowadzonych we wszystkich gminach wiejskich i miejsko-wiejskich powiatu limanowskiego. Badania miały na celu ukazanie stanu infrastruktury turystycznej badanego regionu, najważniejsze uprawiane na jego terenie formy turystyki, w tym turystykę kwalifikowaną oraz znaczenie władz lokalnych w rozwoju turystyki.

Słowa kluczowe: turystyka kwalifikowana, walory specjalistyczne, turystyka

Summary

Conditions for the development of qualified tourism development in rural areas of the Limanowa Province

In the article the determinants of qualified tourism development in rural areas of Limanowa Province were presented. In the theoretical part of the study, qualified tourism was defined and its most important features were given. Moreover, on the basis of the Limanowa Province's internet portal, its specialized values, which makes it possible to develop qualified tourism, were presented. In the empirical part of the article, the author presented the results of surveys carried out in all rural and urban-rural communes of the Limanowa Province. The research was aimed at showing the state of tourist infrastructure of the studied region, the most important forms of tourism practiced in its area, including qualified tourism and the importance of local authorities in the development of tourism.

Key words: qualified tourism, specialist tourist values, tourism

Literatura

1. Andrejuk A., *Turystyka aktywna, rekreacyjna i specjalistyczna*, Kengraf, Warszawa 1998.
2. Borzyszkowski J., *Organizacja i zarządzanie turystyką w Polsce*, CeDeWu, Warszawa 2012.
3. Dąbrowski P., *Park Narodowy w Gorcach*, Oddział Akademicki PTTK, Kraków 1984.
4. Durydiwka M., Kowalczyk A., Kulczyk S., *Definicja i zakres pojęcia „turystyka zrównoważona”*, w: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010.
5. Jalinik M., *Doradztwo w działalności turystycznej*, EkoPress, Białystok 2016.
6. Kiełbasiewicz-Drozdowska I., *Zarys rozwoju refleksji teoretycznej nad problematyką rekreacji*, w: I. Kiełbasiewicz-Drozdowska, W. Siwiński (red.), *Teoria i metodyka rekreacji*, AWF, Poznań 2001.

7. Lubowiecki-Vikuk A. P., Paczyńska-Jędryck M., *Współczesne tendencje w rozwoju form rekreacyjnych i turystycznych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2010.
8. Łobożewicz T., Kogut R., *Turystyka aktywna – turystyka kwalifikowana*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Warszawie, Warszawa 1999.
9. Mazur E., *Leksykon turystyki i krajoznawstwa*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2000.
10. Merski J., *Turystyka kwalifikowana*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Warszawie, Warszawa 2002.
11. Migdał M., *ROT i LOT jako instrumenty polityki turystycznej – wstęp do analizy struktury formalno-prawnej oraz zasad zwyczajowych funkcjonowania ROT i LOT*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Turystyki i Rekreacji im. M. Orłowicza w Warszawie” 2007, t. 6.
12. Niedziółka A., *Stan i uwarunkowania rozwoju agroturystyki w gminach powiatu limanowskiego* w: K. Duda (red.), *Dobre praktyki rolne. Tradycja kuchni lokalnej a szanse rozwoju turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Episteme, Łącko–Kraków 2011.
13. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Laskowa, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-laskowa> [dostęp: 12.01.2020].
14. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Limanowa, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-limanowa> [dostęp: 12.01.2020].
15. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Gmina Słopnice, <https://powiat.limanowski.pl/gmina-slopnice> [dostęp: 12.01.2020].
16. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Szlaki piesze, <https://powiat.limanowski.pl/szlaki-piesze> [15.01.2020].
17. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Szlaki rowerowe, <https://powiat.limanowski.pl/szlaki-rowerowe> [dostęp: 12.01.2020].
18. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka konna, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-konna> [dostęp: 11.01.2020].
19. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka piesza, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-piesza> [dostęp: 15.01.2020].
20. Oficjalny Portal Powiatu Limanowskiego. Turystyka zimowa, <https://powiat.limanowski.pl/turystyka-zimowa> [dostęp: 11.01.2020].
21. Sala J., Musiał J., *Determinanty rozwoju gospodarki turystycznej w subregionie limanowskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie” 2007, nr 761.
22. *Strategia Rozwoju Powiatu Limanowskiego na lata 2019-2025*, <https://powiat.limanowski.pl/wp-content/uploads/2019/06/Zalacznik1.pdf> [dostęp: 15.01.2020].

5. Potencjał przyrodniczy i kulturowy podstawą rozwoju turystyki Pomorza

Jarosław Lichacy, Janusz Cwajna

Wstęp

Turystyka jest ważną i nowoczesną sferą aktywności gospodarczej, a jednocześnie przestrzenią działalności społecznej. Aktywność turystyczna stanowi jeden z mierników poziomu życia mieszkańców i wskaźników rozwoju cywilizacyjnego społeczeństw – rozwój turystyki jest więc impulsem dynamizującym rozwój społeczno-ekonomiczny kraju. Znaczenie gospodarcze turystyki przejawia się w jej wysokiej zdolności do generowania nowych miejsc pracy, podnoszenia jakości życia lokalnych społeczności, a także podwyższania konkurencyjności regionów. Równocześnie turystyka przyczynia się do odkrywania najcenniejszych zasobów kulturowych i środowiskowych, których eksponowanie poprawia wewnętrzny i zewnętrzny wizerunek kraju, regionów oraz poszczególnych miejscowości. Przy zachowaniu odpowiedniego podejścia, rozwój funkcji turystycznej realizowany w oparciu o najważniejsze atuty przyrodnicze i kulturowe lokalnych społeczności sprzyja utrzymaniu tradycyjnych wartości i zrównoważonemu rozwojowi. Ponadto eksport usług turystycznych wpływa korzystnie na bilans płatniczy kraju oraz wyzwala redystrybucję dochodów z regionów bogatszych do biedniejszych¹.

Do rozważań w ramach niniejszego opracowania autorzy wybrali Pomorze, a w szczególności województwa pomorskie i zachodniopomorskie. Pomorze to polska nazwa dwóch krain historycznych leżących nad Bałtykiem. Początkowo określeniem tym obejmowano wszystkie ziemie nadbałtyckie przyległe do polskiego obszaru etnograficznego. W XI wieku odnoszono je do terytorium między Odrą, Notecią i Wisłą. W tytulaturze książąt gdańskich i szczecińskich określenie to występuje od XIII wieku. Ze względu na tożsamość polskiej nazwy historiografia rozróżnia Pomorze Gdańskie albo Wschodnie oraz Pomorze Szczecińskie albo Zachodnie. Województwo zachodniopomorskie stanowi od 1 stycznia 1999 roku jedną z 16 wojewódzkich jednostek administracyjnych kraju. Położone jest w północno-zachodniej części Polski i obejmuje swym zasięgiem

¹ J. Sikora, *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania postaw przedsiębiorczych mieszkańców wsi w Polsce*, w: U. Swadźba, B. Pactwa, M. Żak (red.), *Praca-Wieź-Integracja. Praca, przedsiębiorczość, gospodarka oparta na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015.

114 gmin i 21 powiatów. Podobnie województwo pomorskie stanowi jedno z 16 polskich województw i podzielone jest na 16 powiatów, cztery miasta na prawach powiatu oraz 123 gminy.

Wybór nastąpił nie bez przyczyny – region Pomorza, do którego zalicza się województwa pomorskie i zachodniopomorskie, należy do regionów o największej recepcji turystycznej w Polsce. To tam znajduje się najwięcej obiektów turystycznych, a także notuje się znaczący wzrost ich liczby w każdym roku. Według danych za rok 2018 w obu województwach funkcjonuje 3 190 obiektów noclegowych, co w skali kraju liczącego ich 11 076 stanowi 28,8%. Należy jednak zaznaczyć, że statystyki te nie obejmują obiektów posiadających do 10 miejsc noclegowych, których również w regionie nadmorskim istnieje wiele. Pod względem ilości miejsc noclegowych są to więc również województwa wiodące w kraju. Dane za rok 2018 wskazują, że w turystycznych obiektach noclegowych województwa pomorskiego znajduje się 115 901 miejsc, natomiast w województwie zachodniopomorskim – 138 094. Stanowi to 31,8% wszystkich miejsc noclegowych w kraju².

W opracowaniu dokonano analizy na podstawie danych statystycznych za okres 2010-2018 (tab. 5.1), które jednoznacznie ukazują ciągły wzrost liczby obiektów noclegowych, jedynie z wahaniami w roku 2011, jednakże spowodowane były one zmianą klasyfikacji obiektów. Dynamika wzrostu korzystniejsza jest dla województwa pomorskiego, które w początkowym etapie okresu badawczego posiadało nieznacznie mniejszą liczbę obiektów. Krańcowy 2018 rok pokazuje przewagę województwa pomorskiego aż o 180 obiektów względem zachodniopomorskiego. Nie odzwierciedla tego analiza wzrostu miejsc noclegowych w tych obiektach, co świadczy o tym, że w mniejszej liczbie obiektów noclegowych w województwie zachodniopomorskim znajdują się aż o 22 193 miejsca więcej niż w obiektach noclegowych województwa pomorskiego. Przyczynę tego stanu stanowi zapewne wielkość obiektów, która jest różna w obu województwach.

Warto zauważyć, że w badanym okresie (2010-2018) stale i równomiernie wzrastała zarówno liczba turystów wypoczywających na Pomorzu, jak i ilość udzielonych noclegów (tab. 5.2). Dynamika wzrostu, szczególnie jeśli chodzi o liczbę turystów korzystających z noclegów w obiektach turystycznych, jest więc znacząca, a w odniesieniu do roku początkowego okresu badawczego (2010) uległa ona podwojeniu.

² Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].

TABELA 5.1. Liczba turystycznych obiektów oraz miejsc noclegowych na Pomorzu w okresie 2010-2018

Rok	Województwo	Liczba obiektów turystycznych	Liczba turystycznych obiektów noclegowych ogółem	Liczba miejsc noclegowych	Liczba miejsc noclegowych ogółem
2010	pomorskie	802	1 618	80 178	186 661
	zachodniopomorskie	816		106 483	
2011	pomorskie	776	1 951	78 115	192 354
	zachodniopomorskie	1 175		114 239	
2012	pomorskie	1 275	2 494	92 541	212 508
	zachodniopomorskie	1 219		119 967	
2013	pomorskie	1 437	2 730	94 278	214 164
	zachodniopomorskie	1 293		119 886	
2014	pomorskie	1 450	2 772	97 131	218 748
	zachodniopomorskie	1 322		121 617	
2015	pomorskie	1 512	2 811	101 739	222 342
	zachodniopomorskie	1 299		120 603	
2016	pomorskie	1 522	2 866	110 571	234 662
	zachodniopomorskie	1 344		124 091	
2017	pomorskie	1 629	3 078	114 309	246 814
	zachodniopomorskie	1 449		132 505	
2018	pomorskie	1 637	3 190	115 901	253 995
	zachodniopomorskie	1 553		138 094	

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Raport dotyczący liczby obiektów turystycznych oraz miejsc noclegowych na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 16.03.2020].

TABELA 5.2. Liczba turystów korzystających z noclegów w turystycznych obiektach noclegowych oraz liczba udzielonych noclegów na Pomorzu w okresie 2010-2018

Rok	Województwo	Liczba turystów korzystających z noclegów	Liczba turystów korzystających z noclegów ogółem	Liczba udzielonych noclegów	Liczba udzielonych noclegów ogółem
2010	pomorskie	1 628 830	3 375 640	5 653 001	15 098 059
	zachodniopomorskie	1 746 810		9 445 058	
2011	pomorskie	1 661 540	3 572 176	5 689 466	15 861 476
	zachodniopomorskie	1 910 636		10 172 010	
2012	pomorskie	1 872 589	3 871 263	6 400 863	17 337 855
	zachodniopomorskie	1 998 674		10 936 992	
2013	pomorskie	1 966 831	4 056 935	6 546 610	17 768 047
	zachodniopomorskie	2 090 104		11 221 437	
2014	pomorskie	2 197 688	4 445 350	7 093 131	19 012 535
	zachodniopomorskie	2 247 662		11 919 404	
2015	pomorskie	2 439 185	4 816 341	7 880 472	20 210 529
	zachodniopomorskie	2 377 156		12 330 057	
2016	pomorskie	2 672 714	5 237 416	8 718 215	22 101 436
	zachodniopomorskie	2 564 702		13 383 221	
2017	pomorskie	2 885 087	5 644 823	9 306 636	23 364 165
	zachodniopomorskie	2 759 736		14 057 529	
2018	pomorskie	3 047 790	6 088 939	9 815 973	24 969 436
	zachodniopomorskie	3 041 149		15 153 463	

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Raport dotyczący liczby turystów korzystających z noclegów na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 18.03.2020].

Potencjał przyrodniczy Pomorza

Potencjał przyrodniczy i kulturowy ziem polskich jest ogromny, jednak nadal jest on słabo wykorzystywany w praktyce i promocji turystycznej. Polskę uznaje się za jeden z najbardziej atrakcyjnych krajów w Europie. To właśnie przyroda i dziedzictwo kulturowe są jej prawdziwym bogactwem, które należy wykorzystywać dla rozwoju turystyki, ale też pielęgnować i chronić. Dzięki wspomnianemu potencjałowi nasz kraj ma znaczne możliwości i szanse zajęcia dobrej pozycji na rynku turystycznym w Europie. Polskę można zaliczyć do krajów unikatowych na skalę międzynarodową, o wyjątkowych zasobach przyrodniczych i warunkach geograficznych³.

Turystyka jako dziedzina gospodarki jest nierozłącznie związana z uwarunkowaniami przyrodniczymi. Zawsze, kiedy region posiada duże, a przy tym zróżnicowane, bogactwo przyrodnicze, jest on chętnie odwiedzany przez turystów. **Niekiedy jest to w znacznym stopniu powiązane z istnieniem dobrych połączeń komunikacyjnych, sprzyjającymi warunkami dla rozwoju różnych form turystyki lub chociażby klimatem.** Tak jest również w przypadku analizowanego regionu Pomorza, który obejmuje pas ziem przylegających bezpośrednio do Morza Bałtyckiego. Najważniejszym walorem przyrodniczym tego terytorium są szerokie piaszczyste plaże otoczone wałami wydmowymi i pasmami lasów. Pas wybrzeża nie jest jednorodny – występują tu nieliczne fragmenty wybrzeży klifowych oraz znacznie dłuższe mierzeje piaszczyste, odcinające od morza jeziora przybrzeżne, zatoki i zalewy. Atrakcyjność przyrodnicza wybrzeża morskiego potwierdzona została utworzeniem dwóch parków narodowych (Wolińskiego i Słowińskiego) oraz kilku parków krajobrazowych⁴. Specyfikę regionu stanowią warunki klimatyczne, które powodują, że sezon kąpielowy w Morzu Bałtyckim trwa krótko, zaledwie od 50 do 70 dni w roku. Na obszarze tym wyodrębniono trzy regiony turystyczne, nazywane również podregionami, odpowiadające podziałowi fizyczno-geograficznemu. Są to: Pobrzeże Szczecińskie, Pobrzeże Słowińskie i Pobrzeże Gdańskie. Pobrzeże Szczecińskie leży w zachodniej części polskiego wybrzeża i zamyka się w przybliżeniu w granicach dawnego województwa szczecińskiego (według granic sprzed roku 1999). Rozszerza się ono ku południu, obejmując także rejon ujścia Odry oraz Równinę Pyrzycko-Stargardzką wraz z jeziorem Miedwie. Jest to teren głównie nizinny, za wyjątkiem wzgórz morenowych, które wznoszą się koło Szczecina i osiągają do 149 m wysokości n.p.m., a na Wyspie Wolin – do 115 m n.p.m. Głównym walorem Pobrzeża Szczecińskiego jest samo morze, piaszczyste plaże, a także znajdujące się w głębi lądu wielkie akweny: Zalew Szczeciński oraz jeziora Dąbie i Miedwie. Nie mniej istotne są również obszary leśne, w tym puszcze (Wkrzańska, Goleniowska, Bukowa) oraz lasy Wolińskiego Parku Narodowego.

³ T. Jędrzyśiak, *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2008.

⁴ G. Gołębski (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa 2009.

Pobrzeże Słowińskie zajmuje najdłuższy odcinek polskiego wybrzeża Bałtyku. Ciągnie się od Kołobrzegu aż po okolice przylądka Rozewie. Położone jest niemal w całości w granicach dawnych województw koszalińskiego i słupskiego (do roku 1999). Jest to część Wybrzeża o najlepszych walorach turystycznych – na jej terenie nie leżą żadne duże miasta, nie ma tu uciążliwego przemysłu, a także ujść rzek niosących zanieczyszczenia z głębi kraju. Rozciągają się tu natomiast **bardzo szerokie plaże**. Zalesienie nadmorskiej strefy Pobrzeża Słowińskiego jest mniejsze niż Pobrzeża Szczecińskiego, ale wałowi wydmowemu towarzyszy zazwyczaj wąski pas lasu⁵.

Główną atrakcją przyrodniczą i krajoznawczą Pobrzeża Słowińskiego jest Słowiński Park Narodowy z największym w Polsce nagromadzeniem ruchomych wydm. W głębi lądu krajobraz urozmaicają wzgórza morenowe (Góra Chełmska, Rowokół), większe kompleksy leśne oraz rzeki o stosunkowo czystej wodzie, malowniczo położone.

Pobrzeże Gdańskie obejmuje wschodnią część Wybrzeża, rozciągającą się wokół Zatoki Gdańskiej, oraz Żuławy Wiślane. Występują tu różne typy krajobrazów – wybrzeża klifowe (okolice przylądka Rozewie, Kępa Redłowska), wybrzeża nizinne z wałem wydmowym, piaszczyste mierzeje (Helska i Wiślana), a także wybrzeże zarastające w Zatoce Puckiej. W głębi lądu natomiast krajobraz się zmienia – od zmeliorowanej depresji Żuław, przez bagniste obniżenia (np. Bielawskie Błoto koło Jastrzębiej Góry, Mostowe Błota koło Redy), aż po wysokie wzgórza morenowe i krawędzie wysoczyzn.

W granicach Pomorza, czyli w obrębie administracji województw zachodniopomorskiego i pomorskiego, znajduje się także część Pojezierza Pomorskiego, którego granicę wyznacza na zachodzie rzeka Odra, a na wschodzie Wisła. W części północnej przechodzi ono bez wyraźnej granicy w region Wybrzeża. Tak jak w całej strefie pojezierzy, głównymi walorami turystycznymi są tu jeziora i lasy, a w nieco mniejszym stopniu również rzeki i ukształtowanie terenu. Wody jezior i rzek są tu na ogół czyste, co sprzyja uprawianiu sportów wodnych i wędkarstwa. Największe jeziora, Drawsko i Wielimie, mają prawie po 20 km² powierzchni. Przeciętna lesistość wynosi tu 36%, a największe kompleksy leśne to Bory Tucholskie i Puszcza Drawska. Rozciągają się one na obszarach sandrów, na południe od głównej strefy moren czołowych zlodowacenia bałtyckiego. W granicach Pojezierza Pomorskiego wyodrębnia się Pojezierze Drawskie i Pojezierze Kaszubskie. Pojezierze Drawskie, położone w południowo-wschodniej części województwa zachodniopomorskiego, cechuje się dużym skupieniem jezior i czystymi rzekami łączącymi jeziora. Ze względu na duże urozmaicenie terenu i stosunkowo duże zalesienie utworzono tam Drawski Park Krajozawowy o powierzchni 414 km². Pojezierze Kaszubskie, leżące w południowej części województwa pomorskiego, wyróżnia się zaś pagórkowatą rzeźbą. Połodowcowe wzgórza morenowe osiągają tu najwyższe w północnej Polsce wysokości (Wieżyca – 329 m n.p.m.). Między wzgórzami rozciągają się długie i wąskie jeziora (najbardziej

⁵ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2008.

znane to Raduńskie i Ostrzyckie) oraz głębokie doliny rzek. Z pojezierza Kaszubskiego wypływa rzeka Słupia, której dolina powyżej Słupska została uznana za park krajobrazowy⁶.

Uwzględniając obecny podział administracyjny, warto zauważyć, że szczególne położenie województwa zachodniopomorskiego jest zarazem istotnym czynnikiem determinującym jego rozwój. Województwo to leży na szlakach tranzytowych biegnących z Niemiec oraz Skandynawii na wschód i południe Europy. Urozmaicona rzeźba terenu ukształtowana została przez działalność lodowca skandynawskiego i jego wód roztopowych. Jej różnorodność wpływa na atrakcyjność turystyczną regionu. Pod względem geograficznym obszar województwa podzielić można na trzy strefy: pas wybrzeża, pas równin i pas pojezierzy. Charakterystyczną cechą regionu jest obfitość wód powierzchniowych (ok. 6% powierzchni województwa). Główną rzeką jest Odra. Największe jeziora, o powierzchni ponad 1000 ha, to: Dąbie, Miedwie, Jamno, Drawsko, Wielimie, Bukowo i Lubie. Województwo posiada także duże zasoby leśne (35,2% powierzchni, przy średniej dla Polski – 28,2%) o szczególnej wartości gospodarczej, rekreacyjnej i ekologicznej. Unikatowe zasoby przyrodnicze podlegają różnym formom ochrony prawnej. Klimat województwa należy do umiarkowanych, z przewagą wiatrów zachodnich, północno-zachodnich i północnych. Jednocześnie, z uwagi na bliskość morza i mnogość zbiorników wodnych oraz dużych powierzchni lasów, charakteryzuje się znaczną wilgotnością powietrza. Na terenie województwa występują kopaliny naturalne: ropa naftowa, gaz ziemny, wapienie, margle, kreda jeziorna, kamień drogowy i budowlany, kruszywa naturalne, wody mineralne, torfy borowinowe, torf, wody geotermalne i solanki. Występujące tu gleby zaliczane są do grupy gleb polodowcowych. Przeważają wśród nich gleby bielcowe i brunatne. Na uwagę zasługuje fakt występowania na dosyć dużym obszarze gleb torfowych z grupy bagiennych oraz czarnych ziem w okolicach Pyrzyc i Stargardu. Wymienione cechy wpłynęły na ukształtowanie się sieci osadniczej oraz układu komunikacyjnego, a także na rodzaj i lokalizację przemysłu (z gospodarką morską i rolniczą na czele) oraz na rozmieszczenie i charakter bazy rekreacyjnej, sanatoryjnej i wypoczynkowej⁷.

Region Pomorza charakteryzuje się znakomitymi walorami przyrodniczymi i krajobrazowymi. Znajduje się tu wiele obszarów i obiektów prawnie chronionych, które tworzą system ochrony przyrody. Charakterystykę wybranych walorów przyrodniczych, stanowiących potencjał turystyczny badanych województw, zestawiono w tabelach 5.3 i 5.4.

Powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych (prawnie chroniona) obejmowała w roku 2019 w województwie zachodniopomorskim obszar 496,9 tys. ha, co stanowi 21,7% jego powierzchni ogółem. W przypadku województwa pomorskiego jest to 598,0 tys. ha, czyli 32,7% jego powierzchni ogólnej.

⁶ Por. T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit.

⁷ Strona internetowa Urzędu Marszałkowskiego Województwa Zachodniopomorskiego, www.wzp.pl [dostęp: 14.03.2020].

TABELA 5.3. Stan geodezyjny i kierunki wykorzystania powierzchni województw pomorskiego i zachodniopomorskiego w roku 2019

Województwo	Użytki rolne	ha/na 1000 ludności	Grunty leśne i zalesione	ha/na 1000 ludności	Grunty pod wodami	ha/na 1000 ludności	Użytki ekologiczne	ha/na 1000 ludności
pomorskie	918 497	398,0	691 228	300,0	74 282	32,0	1 967	1,0
zachodniopomorskie	2 288 248	653,0	857 312	499,8	117 848	68,7	4 496	2,6
Razem	3 302 745	1051	1 548 540	799,8	190 130	100,7	6 463	3,6

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Raport dotyczący stanu geodezyjnego oraz kierunków wykorzystania gleb na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 17.03.2020].

TABELA 5.4. Potencjał przyrodniczy Pomorza (według danych za rok 2019)

Województwo	Powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chroniona w ha	m ² na 1 mieszkańca	Parki narodowe w ha	m ² na 1 mieszkańca	Parki krajobrazowe w ha	m ² na 1 mieszkańca	Rezerваты przyrody w ha	m ² na 1 mieszkańca
pomorskie	598 303	2 593	26 186	113	152 187	659	8 876	38
zachodniopomorskie	493 968	2 888	13 594	76	112 997	661	12 904	75
Razem	1 092 271	5 481	39 780	189	265 184	1 320	21 780	113

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Raport dotyczący potencjału przyrodniczego Pomorza, www.stat.gov.pl [dostęp: 17.03.2020].

Potencjał kulturowy

Turysta uczestniczy w tworzeniu kultury oraz ochronie wartości kulturalnych, mając równocześnie dogodne warunki do poznawania tych wartości, przekazywania treści poznawczych, estetycznych i moralnych. Dobra kultury, takie jak zabytki, miejsca pamięci narodowej, muzea, instytucje kulturalne, zjawiska życia kulturalnego oraz szeroko rozumiana kultura ludowa, stanowią przedmiot potrzeb turystycznych. Ich zaspokajanie oznacza popularyzację dóbr kultury, a zarazem zwiększa ich dostępność dla lokalnych społeczności. Jednocześnie występowanie tych dóbr stanowi ważny czynnik rozwoju turystyki w określonych układach przestrzennych. Wydaje się, że żadna inna dziedzina ludzkiej działalności, może z wyjątkiem edukacji, nie wywiera tak silnego wpływu na lokalną kulturę, jak właśnie turystyka. Chodzi więc o turystykę, która opiera się na wyjątkowości danego miejsca oraz przybiera formy odpowiadające interesom jego mieszkańców⁸. Tym samym stanowi ona źródło zasobów niezbędnych do zachowania lokalnej kultury, a co najistotniejsze, pomaga społecznościom lokalnym odzyskać poczucie wartości oraz uczynić z ich własnej wiedzy, odrębności i wyjątkowości prawdziwe bogactwo. W ten sposób powstaje coś w rodzaju sektora eksploatacji dziedzictwa, obejmującego podmioty chronione, przekazujące i gromadzące kapitał kulturowy.

Jako region Pomorze jest jednym z najbardziej atrakcyjnych obszarów pod względem walorów przyrodniczych i kulturowych w Polsce. Pod względem potencjału funkcjonalnego, czyli tych zasobów, które powstały jako rezultat działalności człowieka, Pomorze jest regionem interesującym, bardzo atrakcyjnym dla turystów. Na jego obszarze działają 103 muzea, z czego aż 73 na obszarze województwa pomorskiego, a także instytucje paramuzealne (odpowiednio dziewięć w województwie pomorskim oraz cztery w zachodniopomorskim). W województwie pomorskim jest ponadto 14 instytucji kultury o profilu muzycznym (teatry muzyczne, filharmonie), natomiast w zachodniopomorskim – dziewięć. Pomorze cechuje się także dużą ilością galerii sztuki, wystaw i ekspozycji – w tym zakresie ponownie dominuje województwo pomorskie.

Jeśli chodzi o zespoły artystyczne działające na terenie Pomorza, większa ich liczba funkcjonuje na terenie województwa zachodniopomorskiego, jednakże tylko 107 (spośród wszystkich 714) działa na terenach wiejskich. Inaczej sytuacja przedstawia się w województwie pomorskim, w którym to na obszarach wiejskich istnieje niemal taka sama liczba grup artystycznych co w miastach. Przyczyną tego stanu rzeczy jest zapewne fakt, że dużą część tego województwa stanowią Kaszuby, których mieszkańcy przywiązują wielką wagę do tradycji i kultury przodków, a lokalne zespoły kultywują dziedzictwo kulturowe.

Wybrane elementy potencjału funkcjonalnego, według stanu na rok 2019, zestawiono w tabeli 5.5.

⁸ L. Pender, R. Sharpley, *Zarządzanie turystyką*, PWE, Warszawa 2008.

TABELA 5.5. Instytucje kultury na Pomorzu (stan na rok 2019)

Województwo	Muzea	Instytucje paramuzealne	Teatry i inst. muzyczne	Kina	Galerie	Wystawy	Ekspozycje	Grupy (zespoły) artystyczne	
								miasto	wieś
pomorskie	73	9	14	24	21	308	329	405	378
zachodniopomorskie	30	4	9	24	13	136	140	714	107
Razem	103	13	23	48	34	444	469	1119	485

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: Raport dotyczący liczby obiektów kultury na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 17.03.2020].

Jednymi z ciekawszych obiektów kultury, cieszącymi się zainteresowaniem turystów, są Muzeum II Wojny Światowej oraz Muzeum „Europejskie Centrum Solidarności” w Gdańsku. Uznając, że stolica województwa pomorskiego jest miastem o dużej popularności, trzeba podkreślić, że otwarcie tych obiektów jeszcze bardziej przyczyniło się do uatrakcyjnienia mapy turystycznej regionu. Warto wskazać ponadto na turystyczne znaczenie Muzeum Kultury Ludowej w Swołowie (powiat słupski). To unikatowe muzeum prowadzi szereg imprez dla turystów i mieszkańców, jak choćby organizowane co roku „Święto Gęsiń”. Muzeum to jest stosunkowo nowe, ale bazuje na zabytkowych obiektach wiejskich, które zostały wykupione i doprowadzone do stanu pierwotnego przy wykorzystaniu m.in. funduszy europejskich.

Interesującym obiektem z wieloletnią tradycją jest także Muzeum Wsi Słowińskiej w Klukach, które powstało w 1963 roku. Także tutaj organizuje się wiele imprez nawiązujących do kultury Słowińców, wśród których najbardziej znaną jest „Czarne Wesele” organizowane w maju każdego roku. Pieczę nad wymienionymi muzeami sprawuje Muzeum Pomorza Środkowego w Słupsku, które jest instytucją samorządową województwa pomorskiego. W podobnej strukturze działa również Kaszubski Park Etnograficzny we Wdzydżach Kiszewskich. Można zatem zauważyć, że pomorski samorząd wojewódzki inwestuje w kulturę lokalną nie tylko w miastach, ale także na obszarach wiejskich. Obiekty muzealne podległe temu samorządowi położone są w różnych częściach województwa, a dzięki stabilnemu finansowaniu zatrudniają wysoko wyspecjalizowaną kadrę i stale rozwijają swoją działalność. Sprawia to, że ruch turystyczny nie kumuluje się jedynie wokół największych miast czy kurortów wypoczynkowych, ale rozkłada się równomiernie na całym terenie, czyniąc go dzięki temu bardziej atrakcyjnym.

Na terenie województwa zachodniopomorskiego jedną z największych atrakcji, nawiązujących zarazem do historycznej tożsamości i kultury, jest Skansen Słowian i Wikingów na wyspie Wolin, który od roku 2002 prowadzi stowarzyszenie o takiej samej nazwie. Corocznie skansen odwiedza ponad 70 000 osób z 30 krajów. Istotnym elementem kultury materialnej jest również Zamek Książąt Pomorskich w Szczecinie oraz Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie. Ten ostatni swoją historią zachwyca rzesze turystów, ponieważ to w jego murach urodził się i zmarł jeden z największych władców średniowiecznych król Eryk I, który oprócz Pomorza, władał także Norwegią, Szwecją oraz Danią. Sarkofag z jego szczątkami można zaś odwiedzać w Kościele Mariackim w Darłowie. Ten historyczny atut plasuje Darłowo wśród najciekawszych miast na mapie turystycznej Pomorza.

Analizując dane zestawione w tabeli 5.5, zauważono różnice w potencjale kulturalnym badanych województw Pomorza. Bardzo ważnym elementem rozwoju turystyki są znane, rozpoznawalne i charakterystyczne obiekty muzealne leżące na ich terenie, a będące we władaniu jednostek samorządowych niższego szczebla. Dotyczy to w szczególności województwa zachodniopomorskiego, gdzie działania związane z kulturą oraz inwestycje w kluczowe obiekty kulturalne ograniczają się do stolicy województwa, czyli Szczecina. Tam też zlokalizowana jest „perełka” samorządu województwa zachodniopomorskiego, która została odbudowana z jego środków, wspomniany już Zamek Książąt Pomorskich. O dysproporcjach w finansowaniu obiektów kultury tego województwa świadczy fakt, iż drugi pod względem znaczenia historycznego obiekt muzeum, czyli Zamek Książąt Pomorskich w Darłowie, od czasu powstania województwa do roku 2015 otrzymał dotację jedynie na poziomie 20 000 złotych. Dopiero w ostatnich latach zrealizowano projekt ważny dla muzeum, ale także i dla regionu, ponieważ poświęcony jednej z głównych postaci historycznych z nim związanych, a mianowicie królowi Erykowi I. Dzisiaj w nowoczesny sposób urządzona wystawa stała stanowi główną atrakcję tego muzeum.

Podsumowanie

Bez wątpienia rozwój turystyki jest dziś bardzo mocno powiązany z potencjałem przyrodniczym i kulturowym danego regionu, w tym przypadku Pomorza.

Baza noclegowa, którą oferuje charakteryzowany region, jej standard czy ilość miejsc noclegowych to jedne z ważniejszych czynników branych pod uwagę przy wyborze miejsca wypoczynku przez turystów. Jednak w dobie szybkiego rozwoju cywilizacyjnego oraz nowoczesnych technologii, co w konsekwencji prowadzi do bardzo szybkiego trybu życia, coraz więcej turystów szuka obszarów, które wyróżnia chociażby ich naturalność czy unikatowość.

Dzięki dużemu potencjałowi przyrodniczemu w regionie silnie rozwija się turystyka aktywna na wytyczonych do tego celu specjalnych szlakach – kajakowych, rowerowych czy pieszych. Bezpośredni dostęp do morza, a także duża ilość jezior i rzek sprzyjają również uprawianiu turystyki wodnej – żeglarstwa czy wędkarstwa.

Potencjał kulturowy Pomorza ma duży wpływ na zainteresowanie tym regionem, co powoduje, że turyści chętnie poznają jego bogatą historię i tradycję. To pozwala również na zachowanie kultury danego miejsca czy stworzenie interesujących atrakcji turystycznych. Należy podkreślić, że szybki rozwój turystyki Pomorza spowodowany jest zarówno powstawaniem coraz większej liczby obiektów noclegowych, a co za tym idzie większej liczby miejsc noclegowych, jak i zachowaniem oraz ochroną potencjału przyrodniczego i kulturowego.

Streszczenie

Opracowanie charakteryzuje Pomorze jako największy obszar recepcji turystycznej w Polsce. Autorzy podejmują próbę powiązania tego faktu z potencjałem przyrodniczym i kulturowym tego regionu. W opracowaniu zaprezentowano analizę danych statystycznych za lata 2010-2018 w województwach pomorskim i zachodniopomorskim, które ukazują ciągły wzrost liczby obiektów turystycznych oraz miejsc noclegowych. W analizowanym okresie zauważalny jest również przyrost liczby turystów oraz ilości udzielonych noclegów. Świadczy to o rosnącym zainteresowaniu wypoczynkiem na tym terenie. Czy przyczyną tej koniunktury jest silnie rozwijająca się infrastruktura turystyczna regionu, co szczególnie widoczne jest w przypadku wyższej klasy hoteli? Czy element ten w wystarczającym stopniu wpływa na decyzje turystów? Czy może inne aspekty są równie ważne lub nawet ważniejsze i to one powodują, że region nadmorski, składający się z dwóch województw, jest tak często wybierany przez turystów? Autorzy publikacji wskazują, że elementem decydującym o wyborze miejsca wypoczynku mogą być unikatowe wartości przyrodnicze i kulturowe analizowanego regionu. To właśnie te aspekty w obecnie funkcjonującej rzeczywistości stają się coraz ważniejsze dla społeczeństwa jako całości oraz turystów, którzy oczekują czegoś więcej niż tylko wysokiego standardu obiektu wypoczynkowego. Można uznać, że podstawą rozwoju turystyki Pomorza jest optymalne wykorzystanie jego potencjału przyrodniczego i kulturowego.

Słowa kluczowe: turystyka Pomorza, potencjał przyrodniczy, potencjał kulturowy, rozwój regionu

Summary

Natural and cultural potential as the basis for the development of tourism in Pomerania

The paper characterizes Pomerania as the largest tourist reception area in Poland. The authors attempt to link this fact with the natural and cultural potential of the region. The study presents an analysis of statistics for the years 2010-2018 in the provinces of Pomerania and West Pomerania, which show a continuous increase in the number of tourists and accommodation facilities. The analyzed period also saw a large increase in the number of tourists and overnight stays. This demonstrates the growing interest in recreation in the area. Does the boom result from the remarkable

development of the tourist infrastructure of the region, particularly evident in the higher-class hotels? Are tourists' decisions mostly affected by this factor? Or are there other aspects of similar or even greater importance that make this coastal two-province region a so-often chosen a tourist destination? The authors of the publication attempt to demonstrate that, when it comes to the tourists' decisions, the most influential element may be the unique natural and cultural values of the region. It is these aspects of the current reality that are becoming more and more valued by the whole society and individuals who, as tourists, expect more than just a good standard hotel. It can be concluded that the basic facilitators the of development of tourism in Pomerania are its natural and cultural potential.

Key words: Tourism in Pomerania, natural potential, cultural potential, regional development

Literatura

1. Gołembski G. (red.), *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa 2009.
2. Główny Urząd Statystyczny, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
3. Jędrzyński T., *Turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2008.
4. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 2008.
5. Pender L., Sharpley R., *Zarządzanie turystyką*, PWE, Warszawa 2008.
6. Raport dotyczący liczby obiektów kultury na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
7. Raport dotyczący liczby obiektów turystycznych oraz miejsc noclegowych na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
8. Raport dotyczący liczby turystów korzystających z noclegów na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
9. Raport dotyczący potencjału przyrodniczego Pomorza, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
10. Raport dotyczący stanu geodezyjnego oraz kierunków wykorzystania gleb na Pomorzu, www.stat.gov.pl [dostęp: 12.03.2020].
11. Sikora J., *Społeczno-ekonomiczne uwarunkowania postaw przedsiębiorczych mieszkańców wsi w Polsce*, w: U. Swadźba, B. Pactwa, M. Żak (red.), *Praca-Więź-Integracja. Praca, przedsiębiorczość, gospodarka oparta na wiedzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015.
12. Strona internetowa Urzędu Marszałkowskiego Województwa Pomorskiego, www.pomorskie.eu [dostęp: 16.03.2020].
13. Strona internetowa Urzędu Marszałkowskiego Województwa Zachodniopomorskiego, www.wzp.pl [dostęp: 14.03.2020].

6. Znaczenie ubocznego użytkowania obszarów leśnych w rozwoju turystyki

Mikołaj Jalinik

Wstęp

Obszary leśne to najbardziej złożony ekosystem lądowy, w którym współżyją, tworząc biocenozę, różne organizmy flory i fauny. Poza dostarczaniem drewna i użytków nie-drzewnych obszary te spełniają także wiele innych funkcji, które wiążą się pozaprodukcyjnym użytkowaniem lasu. Są to funkcje glebochronne, wodochronne, ochrona przed lawinami, funkcje dydaktyczne, turystyczne, rekreacyjne i inne.

Nie wszyscy doceniają znaczenie ubocznego użytkowania obszarów leśnych. Do użytków ubocznych należy zaliczyć: surowce i produkty pochodzenia roślinnego pozyskiwane z drzew (żywice, kora, listowie, soki) i z dolnych warstw lasu (zioła lecznicze i przemysłowe, owoce, grzyby), użytki pochodzenia zwierzęcego – ślimaki, produkty pszczelarstwa leśnego i jedwabnictwa oraz surowce wydobywane z ziemi (niezależnie od ich pierwotnego pochodzenia), czyli kopaliny (torf, piasek, żwir, minerały, bursztyn). Niektóre surowce zielarskie także można pozyskiwać z drzew leśnych.

Wymienione surowce i produkty odgrywają znaczącą rolę w życiu prywatnym i zawodowym mieszkańców obszarów wiejskich i miejskich. Można w związku z tym zadać pytanie – jaką rolę odgrywają leśne produkty uboczne w turystyce? Odpowiadając na nie, najogólniej należy stwierdzić, że równie istotną. Turyści często analizują i chcą się dowiedzieć, czy podczas wypoczynku będzie możliwość zbioru jagód, malin, poziomek czy grzybów poza nieskażonym środowiskiem, jakimi są obszary leśne. Jeśli taka możliwość istnieje, to najczęściej decydują się na wypoczynek w otulinie obszarów leśnych, głównie w gospodarstwach agroturystycznych lub pensjonatach.

Znaczenie ubocznego użytkowania lasu jako gałęzi gospodarki leśnej nie jest obecnie doceniane w Polsce, głównie przez administrację leśną, a zwłaszcza nie jest postrzegane jako potencjalne źródło dochodów¹. Tradycyjnie nie włącza się do ubocznego użytkowania lasu gospodarki łowieckiej, która stanowi odrębną dziedzinę

¹ P. Staniszewski, M. Kalinowski, *Uboczne użytkowanie lasu – jego stan i kierunki rozwoju*, III Sesja Zimowej Szkoły Leśnej przy IBL, Sękocin 2011.

gospodarki leśnej. Jednocześnie w zakres ubocznego użytkowania lasu wchodzi prowadzenie plantacji roślin użytkowych, takich jak wiklina, choinki, rośliny lecznicze i owocodajne oraz wypalanie węgla drzewnego i pozyskiwanie karpiny przemysłowej.

Użytki leśne są to płody leśne i różne dobra materialne pozyskiwane z lasu, wykorzystywane do zaspokojenia potrzeb ludzkich. Jedne z nich nadają się do bezpośredniego użycia, inne stanowią surowiec do dalszego przerobu. Użytki leśne są jednak przedmiotem zainteresowania naukowców, mimo że niewiele się o nich pisze, a nawet nie ma na ten temat wzmianki w rocznikach statystycznych. Właściwością użytków leśnych jest ich pochodzenie biologiczne, w związku z czym mogą być odtwarzane (reprodukowane) w lesie w procesie biosyntezy, dzięki czemu ich zasoby – przy racjonalnej gospodarce leśnej – są niewyczerpywalne, choć ograniczone.

Celem opracowania jest przedstawienie znaczenia leśnych produktów ubocznych, które odgrywają istotną rolę w życiu człowieka, także przy uprawianiu turystyki. Przy opracowywaniu tekstu zastosowano metodę analizy literatury specjalistycznej, obserwacji i metodę indukcyjno-dedukcyjną.

Istota użytkowania obszarów leśnych

Użytkowanie obszarów leśnych jest jedną z najstarszych nauk leśnych, którą zapoczątkował francuski botanik H. L. Duhamel w 1764 roku². Pierwotnie użytkowanie lasu polegało na wyniszczającej eksploatacji drzewostanu i zbieractwie niektórych tylko produktów leśnych. Użytkowanie lasu to najstarsza forma działalności człowieka. Stanowi także gałąź gospodarki leśnej zajmującą się planowaniem i racjonalnym pobieraniem użytków leśnych w postaci:

- drewna w granicach nieprzekraczających możliwości produkcyjnych lasu;
- produktów ubocznego użytkowania lasu w sposób zapewniający możliwość ich biologicznego odtwarzania, a także ochrony przyrody.

Nowoczesne użytkowanie lasu jest pod względem rozmiaru, miejsca, czasu i sposobu zgodne ze ścisłymi wymaganiami hodowli, urządzania i ochrony lasu, a przede wszystkim prowadzone tak, by zostały zachowane wszystkie walory użytków leśnych. Las stanowi źródło wielu wymiernych pożytków, nie tylko związanych z drewnem, dlatego gospodarowanie zasobami leśnymi powinno opierać się na dostrzeganiu całego spektrum korzyści płynących z zasobów ekosystemu leśnego. Bardzo często o atrakcyjności niektórych terenów pod względem turystyczno-rekreacyjnym świadczą obecność bogatej bazy surowcowej runa leśnego, o której chętnie się mówi i pisze w ramach promocji powiatów czy gmin.

² T. A. Rojek, *Użytkowanie*, Nadleśnictwo Opole, Opole 2015.

Aktualnie w Polsce, tak jak i w wielu innych krajach świata, prowadzi się gospodarkę leśną określaną mianem wielofunkcyjnej. W leśnictwie wielofunkcyjnym pojęcie ubocznego użytkowania lasu nabiera jednak znacznie szerszego znaczenia. Użytkowanie wspomnianych zasobów powinno być z jednej strony wymiernym źródłem dochodów, z drugiej zaś powinno być realizowane zgodnie z zasadami gospodarowania w trwale zrównoważonej gospodarce leśnej.

W Polsce nie prowadzi się na szeroką skalę badań zasobności czy też dotyczących pozyskiwania użytków nieдрzewnych w lasach, a dane pochodzące z Głównego Urzędu Statystycznego nie są, niestety, rzetelne, gdyż dotyczą tylko zarejestrowanych punktów skupu i pomijają pozyskiwanie produktów na cele własne. Dzieje się też i tak, że często punkty skupu działają nielegalnie. W sytuacji braku pełnych danych szeroko pojęte czerpanie korzyści z lasu ma ściśle powiązanie z jego pozaprodukcyjnymi funkcjami. Obszary leśne spełniają w sposób naturalny lub w wyniku działań człowieka różnorodne funkcje, z których najważniejsze to³:

- funkcje przyrodnicze (ochronne) wyrażające się m.in. w korzystnym wpływie lasów na kształtowanie klimatu globalnego i lokalnego oraz regulacji obiegu wody w przyrodzie, przeciwdziałaniu powodziom, lawinom i osuwiskom, ochronie gleb przed erozją i krajobrazu przed stepowaniem;
- funkcje społeczne, które polegają m.in. na kształtowaniu korzystnych warunków zdrowotnych i rekreacyjnych dla społeczeństwa, głównie poprzez produkcję tlenu, wzbogacanie rynku pracy i zapewnianie rozwoju edukacji ekologicznej społeczeństwa;
- funkcje produkcyjne (gospodarcze) polegające głównie na zdolności do odnawialnej produkcji biomasy, w tym przede wszystkim drewna i użytków ubocznych (owoce leśne), a także na realizacji gospodarki łowieckiej.

Funkcje obszarów leśnych są ściśle związane ze stabilizującym oddziaływaniem na środowisko przyrodnicze, czyli wpływ na obieg wody, opady, wiatry, temperaturę, mikroklimat, erozję gleb, a także z oddziaływaniem na jakość naszego życia (jakość powietrza, czystość wód powierzchniowych, wypoczynek, turystykę, wartości estetyczne, krajobrazowe i kulturalne). Obszary leśne, oprócz dostarczania surowca drzewnego, są „fabryką tlenu” i innych użytków leśnych, a także w coraz większym stopniu pełnią funkcje edukacyjne.

Lasy Ziemi zaspokajają ponad połowę zapotrzebowania na tlen wszystkich ludzi i zwierząt, produkując rocznie około 26 mld ton tlenu – ponad połowę rocznego zapasu dla całej ludzkości⁴. Jeden hektar lasu produkuje od 3 do 10 razy więcej tlenu

³ *Raport o stanie lasów w Polsce 2017*, Wydawnictwo Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych, Warszawa 2018, s. 28.

⁴ R. Śniegocki, *Co nam dają drzewa?*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Poznaniu, Poznań 2018.

niż taka sama powierzchnia użytków rolnych, a jedna 60-letnia sosna produkuje w ciągu doby tyle tlenu, ile wynosi średnie dobowe zapotrzebowanie trzech osób (1350-1800 litrów)⁵.

O znaczeniu pozaprodukcyjnych funkcji obszarów leśnych napisano w Ustawie z dnia 28.09.1991 roku o lasach (Dz.U. nr 101, poz. 444). Wśród celów gospodarki leśnej na czołowym miejscu znalazł się zapis informujący, że „...korzystny jest wpływ lasów na klimat, powietrze, wodę, glebę, warunki życia i zdrowie człowieka oraz na równowagę przyrodniczą”. Równocześnie ustawa określiła wykaz kryteriów uznawania obszarów leśnych za ochronne oraz dopuściła możliwość czasowego wyłączenia tych lasów z Zarządu Lasów Państwowych.

Użytkowanie obszarów leśnych to także korzystanie z ich funkcji pozaprodukcyjnych, takich jak:

- przebywanie w nieskażonym środowisku, które przez las zostało oczyszczone;
- wykorzystywanie wody, która przez las została zmagazynowana;
- podziwianie krajobrazu, którym często się zachwycamy;
- korzystanie z mikroklimatu, szczególnie w upalne lata;
- uprawianie turystyki i rekreacji w czasie wolnym od pracy;
- korzystanie z owoców i grzybów leśnych podczas uprawiania turystyki i rekreacji.

Coraz częściej społeczeństwo zwraca uwagę na produkty ekologiczne, pochodzące z czystych, nieskażonych chemizacją terenów. Mieszkańcy obszarów miejskich i wiejskich chcą mieszkać blisko lasu i korzystać ze wszystkich jego dobrodziejstw. Coraz więcej młodych małżeństw, zakładając nowe rodziny, buduje domy poza miastem, właśnie w pobliżu lasów, gdzie panuje spokój i można doświadczać bliskości przyrody. Jest to trend ogólnoswiatowy. Dlatego też konieczne jest rozpatrywanie obszarów leśnych jako całości oraz dbanie o wszystkie czynniki wpływające na zachowanie równowagi tego ekosystemu. Daje to nadzieję na stały i zrównoważony rozwój ubocznego użytkowania obszarów leśnych oraz poprawienie kondycji ekosystemów leśnych. Lasy są naszym dziedzictwem, dlatego też powinniśmy je przekazać następnym pokoleniom w lepszym lub co najmniej takim samym stanie⁶.

Mieszkańcy miast i aglomeracji miejskich traktują pozyskiwanie produktów leśnych jako element rekreacji, a nie jako źródło dochodów. Zebrane owoce i grzyby w większości zużywane są na własne potrzeby. Według badań Barszcz⁷ najwyższe wartości pozyskiwania owoców leśnych zaobserwowano w województwach lubelskim i mazowieckim, grzybów – w podlaskim, a ziół – w podkarpackim⁸. Łącznie

⁵ E. Mystkowski, *Jak ważną rolę dla środowiska spełnia las*, Podlaski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Szepietowie, Szepietowo 2011.

⁶ P. Staniszewski, *Niedrzewne pożytki leśne w rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie” 2016, r. 18, z. 49 B/5/2016 47.

⁷ A. Barszcz, *The regionalization of harvesting of non-wood forest products in Poland*, EJPAU, „Forestry”, 2006, vol. 9, s. 4.

⁸ Ibidem.

wszystkich analizowanych surowców runa leśnego najwięcej pozyskano w województwie lubelskim. Największy udział zbioru komercyjnego w stosunku do pozyskania ogółem zanotowano natomiast w województwach lubelskim i lubuskim. Maksymalny udział dochodów ze sprzedaży pozyskanych produktów leśnych w sezonie w stosunku do dochodów ogółem (ponad 40%) zaobserwowano w województwach lubelskim i wielkopolskim, natomiast w skali całego roku – w lubuskim i dolnośląskim (35%).

Korzyści z ubocznego użytkowania obszarów leśnych

Jak z każdej działalności gospodarczej, tak i z użytkowania ubocznego obszarów leśnych uzyskuje się pewne korzyści. W Polsce użytkowanie leśnych produktów ma wyjątkowo bogate tradycje. Użytkowanie lasu to dział gospodarki leśnej, który zajmuje się planowaniem i racjonalnym wykorzystaniem użytków leśnych w postaci drewna i produktów ubocznych. W drugiej połowie XX wieku uboczne użytkowanie lasu stanowiło bardzo poważną pozycję w budżecie lasów państwowych, a pozyskiwanie zasobów surowców niedrzewnych było na stosunkowo wysokim poziomie. Najczęściej wymienianymi zasobami są:

- wartości kulturowe (folklor, religia, mitologia, tradycje ludowe – nieodłącznie związane z lasem);
- walory krajobrazowe, ozdobne, rekreacyjne (drzewa ozdobne, zacienienie terenów zurbanizowanych, zadrzewienia wzdłuż dróg i autostrad, tereny rekreacyjne);
- funkcje środowiskowe (wodochronne, glebochronne, wiatrochronne, wiązanie CO₂, zacienienie).

Wśród owoców i produktów leśnych można wymienić:

- produkty ozdobne (choinki, stroisz, liście, kora, korzenie, mchy i porosty, ściółka);
- produkty spożywcze (nasiona, owoce, zioła, sok brzozy, przyprawy, jagody, dziczyzna, miód leśny, jadalne owady, grzyby);
- materiały włókniste używane w konstrukcjach, przemyśle tekstylnym, produkcji opakowań (tylko niektórych gatunków drzew);
- surowce do dalszego przerobu (żywica, olejki eteryczne, wosk, lecznicze substancje czynne i inne).

Owoce i produkty obszarów leśnych były i są nadal cennym surowcem dla przemysłu przetwórczego oraz stanowią dodatkowe źródło dochodów ludności wiejskiej. Polskie produkty spożywcze pozyskiwane z obszarów leśnych są poszukiwanymi towarami zarówno na rynku krajowym, jak i na rynkach europejskich. Warto pamiętać, że wszystkie płody leśne każdy może swobodnie zbierać na własne potrzeby, jednak w sposób niepowodujący niszczenia grzybni, roślin i innych elementów środowiska przyrodniczego, w którym one występują. Do najwartościowszych owoców leśnych, które najczęściej są zbierane przez mieszkańców obszarów wiejskich i miejskich należą:

jagody, grzyby, poziomki, sok brzoźowy, jeżyny i maliny. Nie sposób wszystkich scharakteryzować, ale należy wspomnieć, że niektóre z nich zasługują na szczególną uwagę, w związku z czym warto podczas uprawiania turystyki korzystać z runa leśnego (jagód leśnych, poziomki leśnej, soku brzoźowego, grzybów leśnych czy ziół leśnych). Tylko obszary przyrodniczo cenne (obszary leśne) mogą dostarczyć tak bardzo wartościowych produktów leśnych, z czego powinny korzystać osoby uprawiające turystykę i rekreację, jak również i inne osoby odwiedzające te miejsca.

Poniżej scharakteryzowano wspomniane wcześniej najważniejsze produkty leśne, które można zbierać, także podczas uprawiania turystyki:

1. **Jagody leśne**⁹ – były traktowane jako doskonały lek na wiele chorób, który zawsze musiał być w domu, dostępny do użycia. W czasach, gdy nie znano antybiotyków, czarnymi jagodami leczono zakażenia, tyfus, a nawet polio, zwalczano także gronkowca. Do dziś lekarze zalecają jedzenie jagód podczas kuracji przeciwko glistom i owsikom u dzieci. Napary z suszonych jagód działają uspokajająco i przeciwbólowo, a syropy leczą kaszel i infekcje układu oddechowego. Jagody polecane są też osobom z podwyższonym poziomem cholesterolu, ponieważ zawarte w nich substancje wzmacniają naczynia włosowate, czyniąc je nieprzepuszczalnymi dla cholesterolu. Swój znaczący udział ma w tym również błonnik, dzięki któremu spora część cholesterolu jest usuwana z przewodu pokarmowego razem z toksynami i kwasami żółciowymi, zanim przenikną one do układu krwionośnego. Dzięki glukokininom jagody pomagają regulować poziom cukru we krwi, dlatego nazywane są roślinną insuliną. Zawarte w jagodach fitoestrogeny, czyli hormony roślinne, blokują skutecznie działanie enzymów przyczyniających się do powstania tzw. nowotworów hormonozależnych (np. niektórych nowotworów piersi, tarczycy czy wątroby) zarówno u kobiet, jak i u mężczyzn. Jagody zawierają pierwiastki mineralne, a zwłaszcza selen, cynk, miedź i mangan oraz witaminy C, A, B i PP. W Polsce gatunek jagody leśnej rozpowszechniony jest na terenie całego kraju. Jedynie lokalnie jest nieco rzadszy lub zupełnie nie występuje (np. na Żuławach Wiślanych, miejscami na Podlasiu i Mazowszu). Owoce te chętnie rosną w lasach iglastych, a także w dąbrowach, buczynach i na wrzosowiskach.
2. **Poziomki leśne**¹⁰ – owoce, których właściwości lecznicze i wartości odżywcze wykorzystywano w medycynie ludowej. Poziomki podnoszą odporność organizmu i pomagają walczyć z infekcjami dzięki zawartości bardzo dużej ilości witaminy C (w 100 g poziomek znajduje się 60 mg witaminy C, w związku z czym już garść tych słodkich owoców pokrywa prawie 100% dziennego zapotrzebowania na tę witaminę). Dzięki dużej zawartości potasu usprawniają pracę układu krwionośnego.

⁹ J. Drozd, E. Anuszevska, *Czarna jagoda – perspektywy nowych zastosowań w profilaktyce i wspomaganiu leczenia chorób cywilizacyjnych*, „Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego i Narodowego Instytutu Leków w Warszawie” 2013, nr 2, s. 226-235.

¹⁰ H. Kunachowicz, B. Przygoda, I. Nadolna, K. Iwanow, *Tabele składu i wartości odżywczej żywności*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2017, s. 626.

Mogą być stosowane pomocniczo m.in. w nadciśnieniu tętniczym i anemii, blokują wchłanianie „złego” cholesterolu LDL, a także zwalczają wolne rodniki, które przyspieszają proces starzenia. Wszystko dzięki karotenoidom – antyoksydantom, które nadają poziomkom czerwoną barwę. Poziomki pomagają w leczeniu chorób układu moczowego (m.in. zapalenia pęcherza i kamicy nerkowej), ponieważ mają właściwości moczopędne. Do celów leczniczych, oprócz owoców, służą także liście poziomki (*Folium Fragariae*), które zawierają:

- witaminę C i garbniki działające ściągająco na skórę – zamykają one pory i oczyszczają cerę tłustą i trądzikową;
 - oligomery – związki działające przeciwvirusowo, antybakteryjnie, antyoksydacyjnie, przeciwdrobnoustrojowo, dzięki czemu mogą przyspieszyć proces gojenia się ran czy złagodzić ból gardła;
 - flawonoidy (kwercetyna, rutyna) mające właściwości moczopędne, w związku z czym współczesna fitoterapia poleca je w schorzeniach nerek i pęcherza; substancje te wspomagają proces usuwania z organizmu nadmiaru jodu, sodu i chloru oraz szkodliwych produktów przemiany materii rozpuszczalnych w wodzie;
 - glikozydy, czyli cukry proste znajdujące się w soku komórkowym w liściach poziomki, powstałe w procesie fotosyntezy; wzmacniają naczynka i zwiększają przepuszczalność włosowatych naczyń krwionośnych.
3. **Sok brzozy**¹¹ – zwany oskołą bądź bzowiną, był jednym z ulubionych napojów dawnych Słowian, darem od bogów pojawiającym się po ciężkim i wyczerpującym organizm czasie mrozów, życiodajnym nektarem cenionym z uwagi na symboliczne, a także całkiem realne, pokłady substancji wzmacniających siły witalne. Brzoza to jedno z charakterystycznych drzew polskiego krajobrazu, będące dostawcą soku brzożowego. Choć nie jest tak dostojna i długowieczna jak dąb, to jej wyjątkowy urok fascynuje i sprawia, że od wieków stanowi ważną część polskiego krajobrazu kulturowego. W pradawnych czasach brzozy były obiektem kultu Celtów i Słowian, którzy uważali te drzewa za święte. Świeży sok brzożowy jest niezwykle wartościowym źródłem licznych witamin i minerałów. System korzeniowy drzewa przechwytuje składniki odżywcze niezbędne do jego rozwoju. Pijąc oskołę można skorzystać z tej naturalnej skarbnicy i uzupełnić zasoby potasu, magnezu, fosforu, żelaza, miedzi, witaminy C oraz witamin z grupy B. Zawartość glukozy, fruktozy i soli mineralnych sprawia, że jest ona doskonałym napojem izotonicznym. Dzięki swoim właściwościom jest polecana w leczeniu i zapobieganiu anemii¹². Regularnie pity sok z brzozy wzmacnia układ odpornościowy,

¹¹ M. Majewska, *Sok z brzozy – właściwości lecznicze*, http://www.poradnikzdrowie.pl/zdrowie/medycyna-niekonwencjonalna/sok-z-brzozy-jakie-wlasciwosci-lecznicze-ma-sok-z-brzozy_41327.html [dostęp: 16.03.2020].

¹² I. Svanberg, R. Söukand, Ł. Łuczaj, R. Kalle, O. Zyryanova, A. Dénes, N. Papp, A. Nedelcheva, D. Šeškauskait, I. Kołodziejska-Degórska, V. Kolosova, *Uses of tree saps in northern and eastern parts of Europe*, „Acta Societatis Botanicorum Poloniae”, 81(4), s. 343-357.

a tym samym zapobiega infekcjom wirusowym, tak częstym wczesną wiosną. Sok brzozy to także doskonałe źródło przeciwutleniaczy – substancji wspierających naturalne mechanizmy obronne komórek. W medycynie ludowej traktowany jest jako środek przeciwdziałający chorobom serca i nowotworom. Świeży sok z brzozy ma działanie moczopędne i odtruwające organizm – stymuluje proces filtracji w przewodach moczowych, przyspiesza wydalanie moczu i złogów oraz zapobiega powstawaniu kamieni nerkowych. Okres zbioru soku brzożowego jest jednak bardzo krótki. Pozyskuje się go jedynie wczesną wiosną, jeszcze zanim drzewa się zazielenią. W tym czasie sok płynie przez brzozę wyjątkowo intensywnie. Po tym krótkim, około dwutygodniowym okresie oskóła robi się gorzka. Aby uzyskać sok, w drzewo należy wbić delikatnie rynienkę lub rurkę, a następnie podstawić pod nią naczynie¹³.

- 4. Grzyby leśne¹⁴** – na temat ich wartości odżywczej można przeczytać różne opinie. Cechą charakterystyczną grzybów jest to, że mają w swoim składzie dużo wody – stanowi ona od 70 do 90% ich masy. Grzyby nie bez powodu określane są mianem „leśnego mięsa”, bowiem ich sucha masa składa się wyłącznie z białka, którego ilość zależy od wieku i gatunku grzyba. Zdaniem specjalistów najwięcej białka znajdziemy w młodych pieczarkach i borowikach; szczególnie świeże zawierają jego znaczną ilość – od 15 do 40%. Nie jest to białko pełnowartościowe, jak w mięsie, ale jest znacznie lepiej strawne niż to z produktów roślinnych. Dodatkowym atutem grzybów jest zawartość aminokwasów egzogennych w bardzo korzystnych dla człowieka proporcjach, a także minimalnych ilości tłuszczu. Dodatkowo są one niskokaloryczne (w 100 g świeżej masy jest mniej niż 50 kcal). Grzyby są również bogate w cenny błonnik, który pełni ważną funkcję w procesie trawienia – poprawia perystaltykę jelit, dzięki czemu zapobiega zaparciom. W składzie chemicznym niektórych grzybów, np. bocznika ostrego, stwierdzono obecność beta-glukanów. Związki te przede wszystkim stymulują układ immunologiczny, a także mogą być stosowane w profilaktyce i terapii chorób nowotworowych. Stwierdzono, że beta-glukany obniżają poziom cholesterolu LDL we krwi. Głównym pierwiastkiem, który występuje w grzybach jest potas, który odpowiada za kontrolę ciśnienia krwi i poprawę koncentrację. Grzyby zawierają również: żelazo, wapń, fosfor, jod, selen i sole magnezu. Obfitują w witaminy, zwłaszcza z grupy B, szczególnie witaminę B1, B2, a także B3 – największą zawartością witaminy B1 wyróżniają się kurki, zawartość witaminy B2 generalnie w grzybach jest większa niż w warzywach, natomiast borowiki i podgrzybki obfitują w witaminę D2. Grzyby zawierają również niewielkie ilości witaminy C, a także śladowe ilości witaminy B12 i E. Podsumowując, należy stwierdzić, że grzyby uznawane są

¹³ M. Bilek, A. Siembida, M. Gostkowski, K. Stawarczyk, E. Cieślak, *Variability of minerals content as a factor limiting health prosperities of birch saps*, „Journal of Elementology”, 22(3), s. 957-967.

¹⁴ M. Siwulski, K. Sobieralski, I. Sas-Golak, *Wartość odżywcza i prozdrowotna grzybów*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość” 2014, 1(92), s. 16-28.

za żywność funkcjonalną, ponieważ udowodniono, że wywierają korzystny wpływ na zdrowie. Ich działanie jest bardzo szerokie – przeciwnowotworowe, ochronne dla serca i naczyń, obniżające poziom złego cholesterolu, przeciwcukrzycowe, przeciwwirusowe i przeciwbakteryjne.

5. **Leśne zioła lecznicze**¹⁵ – pozyskiwanie roślin leczniczych w Polsce kojarzy się obecnie przede wszystkim z uprawą plantacyjną. Warto wiedzieć, że jeszcze niedawno, bo w połowie XX wieku, około 75% surowców zielarskich pozyskiwano ze stanowisk naturalnych, głównie z lasów i łąk. Zioła od wieków służą człowiekowi jako leki – przed erą rozwoju farmacji i leków syntetycznych ludzie leczyli się praktycznie tylko ziołami. Wiedza o roślinach leczniczych niegdyś była przeznaczona wyłącznie dla niektórych – zielarzy, mnichów, a później lekarzy i aptekarzy. Obecnie, biorąc pod uwagę tylko rośliny farmakopealne, nadal pozyskuje się kilkadziesiąt gatunków ziół. Zioła wykorzystywane są już od wielu tysięcy lat do leczenia, ratowania i przedłużania życia. Na przykład Sumerowie rumianek i miętę wykorzystywali już ponad pięć tys. lat temu. Aktualnie rośliny lecznicze wykorzystywane są w przemyśle farmaceutycznym na całym świecie. Zioła lecznicze ciągle poddawane są analizom i co chwilę dowiadujemy się o ich nowych i bardzo cennych dla zdrowia działaniach. Spośród licznych leczniczych roślin runa leśnego można wymienić m.in.: konwalię majową, borówkę czernicę, mącznicę lekarską, widłaka goździstego, pierwiosnkę lekarską i inne. Istotne znaczenie mają także niektóre leśne drzewa i krzewy, których liście, kwiaty, pąki czy kora wykorzystywane są w przemyśle farmaceutycznym. Należą do nich: brzoza brodawkowata, dęby rodzime, lipa drobnolistna, jarzab pospolity, dziki bez czarny, wilcza jagoda, kalina koralowa, jałowiec pospolity czy kruszyna zwyczajna. Istotny jest również fakt, że środowisko leśne w porównaniu z obszarami wiejskimi jest w bardzo niewielkim stopniu skażone środkami chemicznymi i nawozami mineralnymi, co wynika z ograniczonego ich stosowania na tym terenie. Poza tym znaczna część obszarów leśnych położona jest z dala od źródeł zanieczyszczeń przemysłowych. Biorąc pod uwagę surowe normy czystości surowców zielarskich należy stwierdzić, że nie wszystkie leśne rośliny lecznicze nadają się do uprawy, a pozyskanie pełnowartościowego surowca jest możliwe tylko w naturalnych stanowiskach, jakimi są obszary leśne. Warto pamiętać, że wiele gatunków roślin leczniczych podlega ochronie częściowej (m.in. konwalia majowa, bobrek trójlistkowy, bagno zwyczajne, kopytnik pospolity, kalina koralowa) czy nawet ścisłej (np. mącznica lekarska). Obszary leśne, jako dobro ogólne, umożliwiają pozyskiwanie produktów roślinnych, jeśli tylko nie pochodzą one z gatunków lub miejsc objętych ochroną. Bardzo cenne właściwości ziół leśnych można wykorzystywać w przemyśle kulinarnym i kosmetyce. Zioła w medycynie naturalnej stosuje się głównie ze względu na ich składniki bioaktywne wstępujące w nich w unikatowych kombinacjach. Substancje te charakteryzują się bardzo cennym dla zdrowia

¹⁵ P. Staniszewski, *Pozyskiwanie leśnych roślin leczniczych*, „Panacea” 2010, nr 10(30), s. 16-17.

działaniem, m.in.¹⁶: przeciwgrzybicznym, przeciwzapalnym, grzybobójczym, bakteriobójczym, regenerującym, antyutleniającym, uspokajającym, nawilżającym, antystresowym, terapeutycznym, antyseptycznym czy żółciopędnym. Leśne rośliny lecznicze mają rozmaite zastosowania, stosuje się je m.in. w leczeniu stanów zapalnych, problemów trawiennych, problemów z wątrobą, układem pokarmowym lub wydalniczym. Zioła wpływają także na obniżenie poziomu cukru we krwi i jej zbyt wysokiego ciśnienia, łagodzą objawy przeziębienia, poprawiają stan skóry, a nawet mogą wyleczyć trudno gojące się rany. Dlatego też uprawiając turystykę warto skorzystać z darów natury, które służą poprawie zdrowia fizycznego i psychicznego.

Podsumowanie

Użytkowanie uboczne obszarów leśnych związane jest głównie z możliwością pobierania z lasu innych niż drewno pożytków, takich jak: jadalne owoce runa leśnego, leśne rośliny zielarskie, grzyby, choinki, stroisz czy igliwie drzew leśnych w zakresie wynikającym z zasobności ekosystemów leśnych, po uwzględnieniu ograniczeń przyrodniczych, gospodarczych i prawnych. Turyści bardzo chętnie wyjeżdżają na takie obszary, które umożliwiają zarówno wypoczynek, jak i zbiór produktów leśnych (jagód, poziomek, malin, grzybów i ziół). Najczęściej są to gospodarstwa agroturystyczne i pensjonaty, chociaż niektórzy korzystają także z hoteli zlokalizowanych w otulinach obszarów leśnych.

W Polsce przez leśne użytki uboczne/niedrzewne najczęściej rozumie się użytki pochodzenia roślinnego i zwierzęcego produkowane w ziemi. Obszary leśne to nieskażone środowisko, w którym zamiast miejskiego hałasu słychać odgłosy natury – szum drzew i śpiew ptaków. To także wyjątkowy mikroklimat, producent tlenu i dostawca owoców runa leśnego i soku brzozonego oraz innych surowców. Uwzględniając walory obszarów leśnych można stwierdzić, że nadają się one głównie do uprawiania turystyki i rekreacji, a przy tym umożliwiają skorzystanie z bardzo cennych produktów ubocznych, jakimi są owoce leśne, grzyby czy sok brzozonego, co równie silnie przyciąga turystów.

Streszczenie

Użytkowanie obszarów leśnych jest gałęzią gospodarki leśnej zajmującą się planowaniem i racjonalnym pobieraniem użytków leśnych w postaci drewna i produktów ubocznych, takich jak: grzyby, borówki, poziomki, maliny, jeżyny, zioła lecznicze, stroisz, choinki, żywica, przyprawy

¹⁶ S. Bagińska, *Zioła – jakie mają właściwości lecznicze? Na jakie schorzenia są szczególnie polecane?*, <https://www.chillizet.pl/Zdrowie/Domowe-sposoby/Ziola-ziololecznictwo-dzialanie-i-zastosowanie-ziol-10828> [dostęp: 23.03.2020].

(owoce jałowca), sok z brzozy i wiele innych. Uboczne użytkowanie lasu to także korzystanie z jego funkcji pozaprodukcyjnych, takich jak: nieskażone środowisko (produkcja tlenu), piękno krajobrazu, uprawianie turystyki i rekreacji czy prowadzenie edukacji ekologicznej. Celem opracowania jest przedstawienie znaczenia ubocznego użytkowania obszarów leśnych dla osób uprawiających różne rodzaje i formy turystyki. Do opracowania materiału wykorzystano literaturę specjalistyczną, metodę obserwacji i metodę indukcyjno-dedukcyjną.

Słowa kluczowe: uboczne użytkowanie obszarów leśnych, korzyści z ubocznego użytkowania w turystyce, runo leśne

Summary

The importance of byproduct usage in forest areas in tourism development

The use of forest areas is a branch of forest management dealing with the planning and rational collection of forest land in the form of wood and by-products, such as mushrooms, blueberries, wild strawberries, raspberries, blackberries, medicinal herbs, plants, Christmas trees, resin, spices (juniper fruits), birch juice and many other uses. Side use of the forest is also the use of its non-production functions, such as: uncontaminated environment (oxygen production), landscape beauty, tourism and recreation, ecological education and others. The aim of the study is to present the importance of side use of forest areas for people practicing different types and forms of tourism. Specialist literature, observation method and induction-deductive method were used to develop the article.

Key words: side use of forest areas, benefits of side use in tourism, undergrowth

Literatura

1. Bagińska S., *Zioła – jakie mają właściwości lecznicze? Na jakie schorzenia są szczególnie polecane?*, <https://www.chillizet.pl/Zdrowie/Domowe-sposoby/Ziola-ziololecznictwo-dzialanie-i-zastosowanie-ziol-10828> [dostęp: 23.03.2020].
2. Barszcz A., *The regionalization of harvesting of non-wood forest products in Poland*, EJPAAU, "Forestry", 2006, vol 9, s. 4.
3. Bilek M., Siembida A., Gostkowski M., Stawarczyk K., Cieślak E., *Variability of minerals content as a factor limiting health prosperities of birch saps*, "Journal of Elementology", 22(3).
4. Drozd J., Anuszewska E., *Czarna jagoda – perspektywy nowych zastosowań w profilaktyce i wspomaganiu leczenia chorób cywilizacyjnych*, „Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego i Narodowego Instytutu Leków w Warszawie” 2013, nr 2.
5. Kunachowicz H., Przygoda B., Nadolna I., Iwanow K., *Tabele składu i wartości odżywczej żywności*, Wydawnictwo Lekarskie PZWL, Warszawa 2017.
6. M. Majewska, *Sok z brzozy – właściwości lecznicze*, http://www.poradnikzdrowie.pl/zdrowie/medycyna-niekonwencjonalna/sok-z-brzozy-jakie-wlasciwosci-lecznicze-ma-sok-z-brzozy_41327.html[dostęp: 16.03.2020].

7. Mystkowski E., *Jak ważną rolę dla środowiska spełnia las*, Podlaski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Szepietowie, Szepietowo 2011.
8. *Raport o stanie lasów w Polsce 2017*, Wydawnictwo Dyrekcji Generalnej Lasów Państwowych, Warszawa 2018.
9. Rojek T. A., *Użytkowanie*, Nadleśnictwo Opole, Opole 2015.
10. Siwulski M., Sobieralski K., Sas-Golak I., *Wartość odżywcza i prozdrowotna grzybów*, „Żywność. Nauka. Technologia. Jakość” 2014, nr 1(92).
11. Staniszewski P., Kalinowski M., *Uboczne użytkowanie lasu – jego stan i kierunki rozwoju*, III Sesja Zimowej Szkoły Leśnej przy IBL, Sękocin 2011.
12. Staniszewski P., *Niedrzewne pożytki leśne w rozwoju obszarów wiejskich*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie” 2016, r. 18, z. 49 B/5/2016 47.
13. Staniszewski P., *Pozyskiwanie leśnych roślin leczniczych*, „Panacea” 2010, nr 10(30).
14. Svanberg I., Söukand R., Łuczaj Ł., Kalle R., Zyryanova O., Dénes A., Papp N., Nedelcheva A., Šeškauskait D., Kołodziejska-Degórska I., Kolosova V., *Uses of tree saps in northern and eastern parts of Europe*, “Acta Societatis Botanicorum Poloniae” 2012, no. 81(4).
15. Śniegocki R., *Co nam dają drzewa?*, Regionalna Dyrekcja Lasów Państwowych w Poznaniu, Poznań 2018.

7. Ekonomiczne aspekty turystyki edukacyjnej w Lasach Państwowych w Polsce

Agnieszka Wartecka-Ważyńska, Jan Sikora, Jarosław Uglis, Anna Jęczyżyk

Wstęp

Lasy w życiu człowieka pełniły, pełnią i będą pełnić ważną funkcję i jako przestrzeń publiczna są dostępne dla wszystkich, którzy chcą z nich korzystać. Znaczenie terenów leśnych, pełnione przez nie funkcje oraz korzyści, jakie ludzie z nich czerpią, zmieniają się wraz z upływem czasu. Badacze dopatrują się ponad 100 wspomnianych funkcji, przy czym zazwyczaj stosuje się ich podział na trzy grupy: gospodarcze (produkcja drewna), ochronne (ekologiczne) i społeczne (m.in. rekreacyjne, edukacyjne, turystyczne)¹. Pełniąc je, lasy zabezpieczają egzystencję społeczności ludzkich².

Tereny leśne dostarczają ogromnych korzyści materialnych i niematerialnych, wśród których należy wymienić:

- usługi zaopatrzenia w klasyczne produkty leśne, w tym drewno i drewno opałowe oraz nieдрzewne produkty leśne, takie jak runo leśne, woda, tlen;
- usługi wynikające z funkcji ekosystemów, np. kontrola erozji, ochrona klimatu i bioregulacji (zapylenie, zwalczanie szkodników itp.);
- usługi społeczno-kulturalne, w tym rekreacja, edukacja, wartości duchowe i religijne, estetyczne uznanie lub podtrzymywanie dziedzictwa kulturowego;
- usługi wspierające, umożliwiające zaopatrywanie człowieka w powyższe korzyści³.

Współcześnie w lasach obserwuje się znaczący rozwój turystyki i rekreacji. Ze względu na zajmowaną powierzchnię oraz przestrzenne rozmieszczenie są one jednym z podstawowych przyrodniczych walorów turystycznych i rekreacyjnych – dla wielu odwiedzających stanowią docelowe miejsce wyjazdów wypoczynkowych. Rozwój różnych form rekreacji i wypoczynku, przeważnie o wartościach

¹ A. Mandziuk, K. Janeczko, *Turystyczne i rekreacyjne funkcje lasu w aspekcie marketingowym*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23).

² E. Kindler, *A Comparison of the concepts: Ecosystem services and forest functions to improve interdisciplinary exchange*, „Forest Policy and Economics” 2016, no. 67, s. 53.

³ T. Pistorius, H. Schain, G. Winkel, T. Fliewinger, T. Bieling, W. Kondol, K. B. Volz, *Lessons for RED Plus: Comparative analysis of the German discourse on forest functions and the global ecosystem services debate*, „Forest Policy and Economics” 2012, no. 18, s. 6.

edukacyjnych, w lasach może stać się dodatkowym źródłem dochodów dla nadleśnictw i placówek zarządzających tymi terenami. Ponadto działalność ta stanowi istotne źródło dochodów dla gospodarki lokalnej dzięki kosztom ponoszonym przez turystów, związanym z podróżą oraz pobytem w lasach w celach edukacyjno-rekreacyjnych. W polskich lasach prowadzona jest zrównoważona gospodarka leśna (materialna i niematerialna), a jednym z zadań jej przypisanych jest edukacja przyrodnicza społeczeństwa. Las to bowiem idealne do tego celu miejsce, ponieważ umożliwia bezpośredni kontakt człowieka z przyrodą oraz pozwala na wykorzystanie teoretycznej wiedzy w praktycznej rzeczywistości. Prowadzenie działalności edukacyjnej na terenach leśnych, utrzymanie i funkcjonowanie różnych ośrodków szkoleniowo-rekreacyjnych oraz przygotowanie odpowiedniej i interesującej oferty dla odwiedzających wymaga jednak odpowiednich nakładów finansowych⁴.

Celem opracowania jest ukazanie uczestnictwa różnych osób w edukacji przyrodniczo-leśnej prowadzonej przez Lasy Państwowe w Polsce oraz jej ekonomicznych aspektów.

Metody badawcze

Do napisania opracowania wykorzystane zostały następujące metody badawcze: analiza empirycznych materiałów wtórnych, metoda analizy literatury przedmiotu i metoda analizy statystycznej. Autorzy kierowali się podstawową dyrektywą badań empirycznych, która nakazuje jednoczesne stosowanie w badaniach społecznych i ekonomicznych wzajemnie uzupełniających się kilku metod lub technik badawczych. Zasada ta pozwala na ograniczenie ujemnych wartości stosowanych metod badawczych i zrekomensowanie ich cechami pozytywnymi, w tym osiągnięcie bardziej obiektywnych wyników.

Obecnie w badaniach empirycznych badacze coraz częściej korzystają z danych empirycznych zawartych w materiałach wtórnych zebranych przez innych badaczy oraz dokumentów urzędowych będących w posiadaniu różnych instytucji realizujących odmienne cele niż cele przyjęte przez badacza. Wtórna analiza danych empirycznych w naukach społecznych ma bogatą i długą tradycję intelektualną⁵.

Można wskazać trzy podstawowe powody, które odpowiadają za wzrost zainteresowania wykorzystaniem metody analizy dokumentów wtórnych – kolejno natury ogólnej, metodologicznej i ekonomicznej. Po pierwsze, badacz może korzystać z szerokiego zakresu materiałów dotyczących różnych obszarów i lat, co sprzyja większej rozpiętości i pogłębieniu analizy, niż byłoby to możliwe w przypadku wykorzystania

⁴ A. Jęczmyk, J. Sikora, A. Wartecka-Ważyńska, J. Uglis, *Economic aspects of education and Tourism activity of Międzychód Forest District*, "Intercathedra" 2017, no. 3(33), s. 34, 37.

⁵ Ch. Frankfort-Nachmias, D. Nachmias, *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zysk i S-ka, Poznań 2001.

danych pierwotnych, pochodzących z pojedynczego, krótkiego badania empirycznego. Po drugie, zamiast osobiście prowadzić liczne badania, badacz może w połączeniu z własnymi danymi, pochodzącymi np. z obserwacji czy wywiadów, wykorzystać dane zebrane już wcześniej przez innych. Po trzecie, badania, w których zbiera się dane pierwotne to przedsięwzięcie bardzo kosztowne, w związku z czym korzystanie z już istniejących danych jest zdecydowanie tańsze⁶. Powyższe argumenty skłoniły zatem autorów do przyjęcia w swoich badaniach metody analizy danych przedstawionych w materiałach wtórnych, w tym dokumentów urzędowych. Wykorzystanymi dokumentami wtórnymi były w tym przypadku raporty o stanie lasów w Polsce, raporty z działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w Polsce, programy edukacji leśnej społeczeństwa w nadleśnictwach oraz informacje znajdujące się na stronach internetowych.

Podczas analizy teoretyczno-empirycznej zebranego materiału badawczego posłużono się metodą analizy opisowej literatury przedmiotu opisującej teoretyczne aspekty problematyki z zakresu funkcji edukacyjnej lasu oraz uwarunkowań jej realizacji. Zastosowana metoda analizy statystycznej pozwoliła natomiast stworzyć ilościową prezentację tabelaryczną badanych zagadnień.

Wykorzystane metody i techniki badawcze, skierowane na badany problem oraz otrzymane wyniki, ukazały ogólny obraz uwarunkowań ekonomicznych funkcji edukacyjnej polskich lasów, określiły liczbę uczestników oraz formy tej edukacji, poszerzyły także zakres zagadnień do dalszych rozważań.

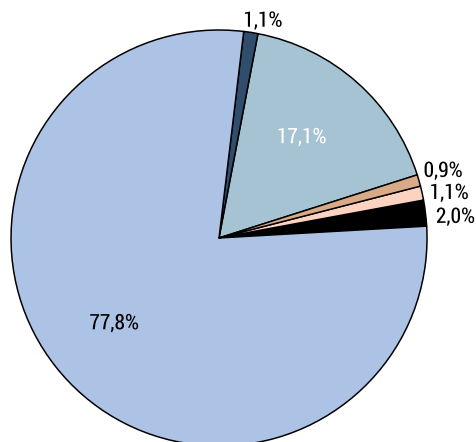
Podstawowa charakterystyka lasów w Polsce

Całkowita powierzchnia lasów w Polsce wynosi 9,3 mln ha i stanowi jedną z największych w Europie (po Francji – 15,5 mln ha i Niemczech – 11,4 mln ha). Określona według standardu międzynarodowego lesistość Polski (powierzchnia lasów w stosunku do powierzchni lądowej, bez wód śródlądowych) wynosi natomiast 30,3% i jest niższa od średniej europejskiej (33,8% bez Federacji Rosyjskiej). Niższą od polskiej lesistością charakteryzują się m.in. takie kraje w Europie, jak Ukraina, Węgry, Rumunia czy Francja.

Jeśli chodzi o strukturę własnościową polskich lasów, dominują lasy publiczne stanowiące 81,8%, w tym lasy pozostające w zarządzie Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Państwowe⁷ – 77,8%. Lasy prywatne stanowią jedynie 18,2% (rys. 7.1).

⁶ Ibidem.

⁷ Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe (PGL Lasy Państwowe) to państwowa jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, niebędąca przedsiębiorstwem w rozumieniu prawa, działająca na terenie Polski. PGL Lasy Państwowe prowadzą gospodarkę leśną, dbając przy tym o stan zarządzanych terenów, tj. o zachowanie walorów przyrodniczych i krajobrazowych; www.lasy.gov.pl.

■ w zarządzie Lasów Państwowych
 ■ własność osób fizycznych
 ■ inne należące do Skarbu Państwa
■ inna własność prywatna
 ■ własność gmin
 ■ parki narodowe

RYSUNEK 7.1. Struktura własności lasów w Polsce (w %)

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Raport o stanie lasów w Polsce 2010*, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa 2011, s. 9.

Porównanie udziału lasów publicznych w ogólnej powierzchni lasów w grupie państw europejskich ukazuje zróżnicowanie tej wielkości. Wyraźnie można zauważyć podział na trzy grupy krajów: Wspólnotę Niepodległych Państw (WPN), gdzie 100% lasów jest własnością państwa, kraje skandynawskie i Francję, gdzie zdecydowana większość lasów znajduje się w rękach prywatnych (68-76%), oraz pozostałe kraje o zróżnicowanej strukturze własności, z przeważającym udziałem lasów publicznych⁸.

W ramach struktury organizacyjnej Państwowego Gospodarstwa Leśnego Lasy Polskie funkcjonują Leśne Kompleksy Promocyjne (LKP), których zadaniem jest realizacja funkcji społecznych lasów, w tym funkcji edukacyjnej.

Leśne Kompleksy Promocyjne to jednostki funkcjonalne o znaczeniu ekologicznym, edukacyjnym i społecznym⁹. Są to duże, zwarte obszary lasu, wchodzące w skład jednego lub kilku nadleśnictw, utworzone w celu rozpowszechniania proekologicznej polityki leśnej państwa. W Polsce w 2016 roku było 25 LKP (tab. 7.1), które łącznie zajmowały powierzchnię 1 273 693 ha.

Kompleksy te są jednostkami funkcjonalnymi, nieposiadającymi odrębnej administracji, ale zarządzanymi przez nadleśniczych nadleśnictw wchodzących w skład LKP, pod nadzorem dyrektorów właściwych Regionalnych Dyrekcji Lasów Państwowych (RDLP)¹⁰. Leśnicy w ramach LKP pokazują zmienność warunków siedliskowych,

⁸ *Raport o stanie lasów w Polsce 2010*, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa 2011.

⁹ Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. z 2017 r., poz. 788).

¹⁰ K. Frończak, *Leśne Kompleksy Promocyjne. Las w dziewiętnastu odsłonach*, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2007, s. 15.

różnorodność składu gatunkowego lasu i wielość pełnionych przez niego funkcji oraz promują zrównoważoną gospodarkę leśną, wspierają badania naukowe i prowadzą edukację leśną społeczeństwa. LKP są również uznawane za forum współpracy pomiędzy administracją leśną a władzami lokalnymi¹¹.

TABELA 7.1. Leśne Kompleksy Promocyjne (LKP) w Polsce

Lp.	LKP	Nadleśnictwa	Powierzchnia łączna w ha	Rok powstania
1.	LKP Bory Lubuskie	Lubusko (RDLP Zielona Góra)	32 135	1994
2.	LKP Bory Tucholskie	Tuchola, Osie, Dąbrowa, Woziwoda, Trzebciny (RDLP Toruń)	84 140	1994
3.	LKP Lasy Beskidu Sądeckiego	Piwniczna, Nawojowa (RDLP Kraków) I	32 051	2004
4.	LKP Lasy Beskidu Śląskiego	Bielsko, Ustroń, Wiśla, Węgierska Góra (RDLP Katowice)	39 883	1994
5.	LKP Lasy Bieszczadzkie	Baligród, Cisna, Lutowiska i Stuposiany (RDLP Krosno)	69 532	2011
6.	LKP Lasy Birczańskie	Bircza (RDLP Krosno)	29 578	2001
7.	LKP Lasy Doliny Baryczy	Milicz, Żmigród (RDLP Wrocław)	42 379	2011
8.	LKP Lasy Elbląsko-Żuławskie	Elbląg (RDLP Gdańsk)	18 827	2011
9.	LKP Lasy Gostynińsko-Włocławskie	Gostynin, Łąck (RDLP Łódź), Włocławek (RDLP Toruń)	53 093	1995
10.	LKP Lasy Janowskie	Janów Lubelski (RDLP Lublin)	31 620	1994
11.	LKP Lasy Mazurskie	Strzałowo, Spychowo, Mrągowo (RDLP Olsztyn), Pisz, Maskulińskie (RDLP Białystok) II	118 216	2002
12.	LKP Lasy Olsztyńskie	Olsztyn, Kudypy (RDLP Olsztyn) III	35 310	2011
13.	LKP Lasy Oliwsko-Darżlubskie	Gdańsk, Wejherowo (RDLP Gdańsk)	40 907	1996

¹¹ Strona internetowa Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych. Leśne kompleksy promocyjne, <http://www.lasy.gov.pl/nasze-lasy/lesne-kompleksy-promocyjne> [dostęp: 25.01.2020].

Lp.	LKP	Nadleśnictwa	Powierzchnia łączna w ha	Rok powstania
14.	LKP Lasy Rychtałskie	Antonin, Syców (RDLP Poznań) IV	47 992	1996
15.	LKP Lasy Spalsko-Rogowskie	Brzeziny, Spała (RDLP Łódź) V	34 950	2002
16.	LKP Lasy Środkowopomorskie	Warcino, Polanów, Karnieszewice (RDLP Szczecinek) VI	56 614	2004
17.	LKP Lasy Warszawskie	Drewnica, Jabłonna, Celestynów i Chojnów (RDLP Warszawa) VII	52 099	2005
18.	LKP Puszcza Białowieska	Białowieża, Browsk, Hajnówka (RDLP Białystok)	52 637	1994
19.	LKP Puszcza Knyszyńska	Supraśl, Dojlidy, Krynki i Czarna Białostocka (RDLP Białystok)	62 319	2011
20.	LKP Puszcza Kozienicka	Kozienice, Zwoleń, Radom (RDLP Radom)	30 435	1994
21.	LKP Puszcza Niepołomicka	Niepołomice (RDLP w Krakowie)	10 926	2011
22.	LKP Puszcza Notecka	Potrzebowice, Wronki, Krucz (RDLP Piła), Sieraków, Oborniki (RDLP Poznań), Karwin, Międzychód, Skwierzyna (RDLP Szczecin)	137 229	2004
23.	LKP Puszcze Szczecińskie	Kliniska, Gryfino, Trzebież (RDLP Szczecin)VIII	61 070	2004
24.	LKP Puszcza Świętokrzyska	Daleszyce, Kielce, Łągów, Skarżysko, Suchedniów, Zagnańsk (RDLP Radom)	76 885	2004
25.	LKP Sudety Zachodnie	Szklarska Poręba, Świeradów (RDLP Wrocław)	22 866	2004

I – Inne jednostki: Leśny Zakład Doświadczalny w Krynicy (UR w Krakowie); II – Stacja Badawcza Rolnictwa i Hodowli Zachowawczej Zwierząt Polskiej Akademii Nauk w Popielenie; III – Lasy gminy Olszty; IV – Leśny Zakład Doświadczalny Siemianice (UR w Poznaniu); V – Leśny Zakład Doświadczalny w Rogowie (SGGW w Warszawie); VI – Lasy Miasta Koszalin; VII – Lasy Miejskie Warszawa; VIII – Lasy Miejskie Szczecina.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: strona internetowa Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych. Leśne kompleksy promocyjne, www.lasy.gov.pl/nasze-lasy/lesne-kompleksy-promocyjne [dostęp: 25.01.2020].

Celem LKP jest m.in. aktywizacja działań wszechstronnego rozpoznawania określonych warunków środowiska przyrodniczego oraz doskonalenie metod zrównoważonej i wielofunkcyjnej gospodarki leśnej, gwarantującej trwały rozwój przede wszystkim naturalnych walorów lasów. Do priorytetowych zadań LKP zalicza się również popularyzację wiedzy o ochronie przyrody i działalności gospodarczej podejmowanej według zasad proekologicznych¹², a także edukację przyrodniczą społeczeństwa.

Funkcje lasu

Lasy Państwowe w Polsce prowadzą działania gospodarcze zgodne z proekologiczną i zrównoważoną strategią leśną Unii Europejskiej, ukierunkowaną na zachowanie trwałości lasów, ochronę przyrody, a zwłaszcza zagrożonych siedlisk przyrodniczych, zanikających gatunków flory i fauny oraz ciągłości wielostronnego użytkowania i powiększania zasobów leśnych. Lasy spełniają zatem w sposób naturalny lub w wyniku działań człowieka różnorodne uzupełniające się funkcje, które można sklasyfikować następująco:

1. Funkcje produkcyjne (gospodarcze) – polegają na wytwarzaniu siłami przyrody i pracą ludzką surowców drzewnych oraz innych produktów użytecznych i przyjaznych człowiekowi, będących podstawą wielu działów produkcji (przemysłu drzewnego, celulozowo-papierniczego czy energetycznego). Funkcja produkcyjna lasów dotyczy także konieczności zapewnienia ekonomicznych warunków prowadzenia gospodarki leśnej oraz działań ukierunkowanych na zapewnienie trwałości lasów i zwiększania ich zasobów.
2. Funkcje ekologiczne (ochronne) – wyrażają się m.in. w dobroczynnym wpływie lasów na środowisko życia człowieka. Lasy ograniczają stężenie zanieczyszczeń gazowych oraz filtrują powietrze z pyłów. Wpływają na zmniejszenie amplitudy temperatur i prędkości wiatru, regulują obieg wody w przyrodzie, przeciwdziałają powodziom, lawinom i osuwiskom, chronią glebę przed erozją i krajobraz przed stepowaniem.
3. Funkcje społeczne (zdrowotne, rekreacyjno-turystyczne, edukacyjne, wychowawcze, kulturowe) – należałoby zauważyć, że współczesne przemiany cywilizacyjne w kraju i na świecie, zwłaszcza demograficzne, ekologiczne i gospodarcze, przyczyniają się do stopniowego przekształcania funkcji lasu: od tradycyjnie gospodarczo-produkcyjnych na rzecz funkcji społecznych. Wśród nich istotną rolę pełni funkcja zdrowotna. Lasy uczestniczą bowiem w procesie oczyszczania powietrza z metali ciężkich i pyłów oraz tłumienia hałasu, przez co pozytywnie wpływają na mikroklimat obszarów zurbanizowanych¹³. Są także niezbędne

¹² Z. Muszyński, L. Koziół, *Atrakcyjność turystyczna dóbr przyrody w lasach Polski*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, nr 1(22), s. 94.

¹³ *Raport o stanie lasów...*, op. cit.

dla odnowienia i utrzymania siły fizycznej i psychicznej człowieka, którą traci się w pracy zawodowej i poza nią¹⁴. Lasy są miejscem doskonałym do właściwego relaksu zdrowotnego, odprężenia fizycznego i psychicznego oraz do odpoczynku po ogólnym zmęczeniu i codziennych obowiązkach zawodowych, często wykonywanych w napięciu nerwowym zagrażającym zdrowiu człowieka¹⁵. W związku z powyższym należy stwierdzić, że las słusznie bywa nazywany „zieloną apteką”, odgrywającą znaczącą rolę w regeneracji sił fizycznych i psychicznych człowieka oraz jego kondycji zdrowotnej¹⁶.

Zdrowotne właściwości ekosystemów leśnych sprzyjają rozwojowi rekreacji i turystyki, przede wszystkim na terenach uznanych za uzdrowiskowe. Funkcja zdrowotna lasu łączy się zatem z jego funkcją wypoczynkową, w tym rekreacyjno-turystyczną. Lasy bowiem są naturalnym miejscem wypoczynku i rekreacji dla mieszkańców dużych aglomeracji miejskich¹⁷. Stanowią też obszar licznych wycieczek organizowanych głównie przez szkoły, podczas których dzieci i młodzież mają sposobność osobistego kontaktu z przyrodą. W lasach, jako miejscu wypoczynku głównie mieszkańców aglomeracji miejskich, występuje przeznaczona do tego celu infrastruktura rekreacyjno-sportowa w postaci ścieżek leśnych (pieszych, rowerowych, konnych, motocrossowych, ścieżek zdrowia), szlaków kajakowych, miejsc odpoczynku i placów zabaw¹⁸. Podnosi ona znaczenie społecznej roli lasów oraz sprzyja szerszemu ich wykorzystaniu przez ludzi świadomych i wrażliwych na zagrożenia cywilizacyjne.

Niezbędną grupę obiektów leśnych służących turystyce i rekreacji tworzą tablice, szyldy, słupy ogłoszeniowe, kosze, pojemniki na śmieci, oznakowania szlaków turystycznych oraz ogrodzenia śródleśne. Do innych urządzeń tworzących infrastrukturę turystyczno-rekreacyjną na obszarach leśnych należy zaliczyć także pola namiotowe i kempingi śródleśne usytuowane w wyjątkowo atrakcyjnych miejscach, np. nad jeziorem czy rzeką stanowiącą turystyczny szlak wodny¹⁹. Turystyczno-rekreacyjne zagospodarowanie obszarów leśnych nabrało obecnie cech wyspecjalizowanej działalności gospodarczej i powinno być traktowane na równi z innymi, podstawowymi dziedzinami gospodarki leśnej prowadzonej przez administrację lasu. Istotną zatem staje się potrzeba właściwego planowania funkcji wypoczynkowej na obszarach leśnych, która wymaga odpowiedniej współpracy nadleśnictw z innymi podmiotami zainteresowanymi zagospodarowaniem i użytkowaniem turystycznym lasów.

¹⁴ Z. Muszyński, L. Koziół, op. cit.

¹⁵ Ibidem, s. 90.

¹⁶ S. Kasprzyk, *Turystyczne zagospodarowanie lasu*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1977, s. 13.

¹⁷ M. Jalinik, *Zarządzanie turystyką na obszarach leśnych*, w: M. Jalinik, S. Bakier (red.), *Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Agencja Wydawnicza EkoPress, Białystok 2016, s. 318.

¹⁸ B. Ważyński, *Urządzenie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1990.

¹⁹ S. Kasprzyk, op. cit., s. 134.

Rozwój turystyki i rekreacji na terenach leśnych może również stanowić dodatkowe źródło dochodu dla nadleśnictw i placówek działających w ich obrębie. Turystyki nie da się bowiem wyeliminować z lasu – będzie ona egzystować obok szkółek leśnych i leśnych zakładów doświadczalnych. Turystyka na terenach leśnych posiada także wymiar ekonomiczny – wnosi istotny wkład w rozwój kraju, podmiotów gospodarczych, a także rozwój człowieka jako turysty i pracownika. Stwarza również podaż produktów turystyczno-rekreacyjnych i określa ich atrakcyjne ceny. Kreuje i rozwija popyt turystyczny, m.in. poprzez zmianę funkcji lasu w kierunku wypoczynku i doskonalenia kapitału ludzkiego, który oddziałuje na wydajność pracy²⁰. Racjonalnie organizowana turystyka na obszarach leśnych nie tylko może wspierać funkcję produkcyjną i ekologiczną lasu, ale może też bardzo korzystnie wpływać na edukację turystów.

Funkcje turystyczno-edukacyjne lasu

Termin „edukacja” pochodzi od łacińskiego słowa *educatio*, którego znaczenie łączy się z wychowaniem i szeroko pojętą oświatą, tj. tworzeniem i umacnianiem szkół, podmiotów edukacyjnych i podnoszeniem jakości nauczania²¹. Edukacja ukierunkowana jest na rozwój człowieka i społeczeństwa, zdobywanie wiedzy i wykształcenia. Łączy się z działaniem na rzecz zaspokojenia potrzeb związanych z przygotowaniem ludzi do aktywności zawodowej, gospodarczej, z osiąganiem celów osobistych i społecznych. W procesie edukacji realizowane są także czynności dotyczące przekazywania dorobku kulturowego poprzednich pokoleń młodym ludziom, procesu niezbędnego w ciągłości rozwoju współczesnych i przyszłych społeczeństw.

Edukacja ma charakter ciągły i instytucjonalizowany, stanowi bardzo rozbudowaną dziedzinę życia społecznego. Kształceniu i samokształceniu, wychowaniu i samowychowaniu stale lub dorywczo, intensywnie lub mniej intensywnie, w sposób bardziej lub mniej zorganizowany podlegają dzieci, młodzież, dorośli i seniorzy. Wszyscy muszą się kształcić, aktualizować swoją wiedzę, poszerzać lub zmieniać kwalifikacje, co powoduje, że edukacja jest ustawiczna. Edukacja ustawiczna, zwana także „edukacją przez całe życie”, staje się podstawowym zasobem społeczeństwa i gospodarki opartej na wiedzy²². Celem kształcenia ustawicznego, zgodnie ze Strategią Lizbońską, są m.in. inwestowanie w kapitał ludzki, doskonalenie zawodowe czy wzmacnianie

²⁰ J. Sikora, A. Wartecka-Ważyńska, *Social functions of forests in Poland*, “Economics and Environment, Journal of the Polish Association of Environmental and Resource Economists” 2017, no. 2(61).

²¹ M. J. Szymański, *Socjologia edukacji. Zarys problematyki*, Impuls, Kraków 2013.

²² E. Flejterska, G. Rosa, *Usługi edukacyjne*, w: S. Flejterski, A. Panasiuk, J. Perenc, G. Rosa (red.), *Współczesna ekonomika usług*, PWN, Warszawa 2005, s. 533.

powiązań pomiędzy szkołami a innymi podmiotami edukacyjnymi. W procesie tym istotne jest dostosowanie potrzeb i efektów kształcenia do rynku pracy oraz wymagań społeczeństwa zgodnych z nowymi trendami i potrzebami współczesnej cywilizacji²³.

Za przebieg procesu edukacji odpowiadają przygotowane do tego celu odpowiednie instytucje i programy. Instytucjonalne ujęcie edukacji podkreśla, że w warunkach globalizacji gospodarczej, społecznej, ekologicznej, wolnego rynku i konkurencji usługi edukacyjne są towarem. Podlegają komercjalizacji i wymagają nakładów finansowych, a także przynoszą dochody lub straty, niezależnie od tego, czy są świadczone przez instytucje publiczne czy prywatne. Jedną z państwowych instytucji systemu edukacyjnego, w kompetencji których leży m.in. działalność edukacyjna z zakresu przyrody i ekologii, jak wspomniano wcześniej, są Leśne Kompleksy Promocyjne. Stanowią one obszary o szczególnym znaczeniu społecznym, ekologicznym, edukacyjnym, kulturowym i naukowym. Celem ich aktywności jest nie tylko kształtowanie świadomości ekologicznej społeczeństwa i właściwego szacunku do lasu i pracy leśników, lecz także rozwój wielostronnej i racjonalnej współpracy z organizacjami ochrony przyrody i stowarzyszeniami ekologicznymi. Edukacja przyrodniczo-leśna realizowana na obszarach leśnych ma swój wyraz w wydawanym corocznie *Raporcie o działalności edukacyjnej Lasów Państwowych*, w którym zamieszczane są m.in. informacje o bazie edukacyjnej, formach prowadzonej edukacji i szkoleń, źródłach finansowania oraz najważniejszych wydarzeniach edukacyjnych w danym roku²⁴.

Zakrojone na szeroką skalę działania edukacyjne Lasów Państwowych skierowane są do wszystkich grup wiekowych i społecznych. Przykładem imprez edukacyjnych organizowanych przez leśników są: lekcje terenowe i wycieczki z przewodnikiem, lekcje w izbach edukacji leśnej, spotkania z leśnikami w szkołach i poza nimi, akcje i imprezy edukacyjne, wystawy edukacyjne, konkursy leśne, festyny czy targi ekologiczne. Szczególną rolę we wspieraniu działalności edukacyjnej odgrywają m.in. takie instytucje, jak np.: Ośrodek Kultury Leśnej w Gołuchowie, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Ośrodek Rozwojowo-Wdrożeniowy Lasów Państwowych w Bedoniu, Instytut Badawczy Leśnictwa, Instytut Dendrologii PAN (Arboretum w Kórniku) oraz różne uczelnie wyższe, organizacje i stowarzyszenia społeczne.

Edukacja ta ma na celu upowszechnianie w społeczeństwie wiedzy o środowisku leśnym, zrównoważonym gospodarowaniu jego zasobami, podnoszenie świadomości w zakresie racjonalnego i odpowiedzialnego korzystania z darów lasu oraz budowanie zaufania społecznego do działalności zawodowej leśników²⁵.

W procesie edukacji leśnej łączy się zdobywanie wiedzy, kreowanie pożądanych postaw, zdobywanie umiejętności i budowanie odpowiedniej motywacji, a wszystko to realizowane jest poprzez pracę indywidualną i grupową, nakierowaną

²³ M. J. Radło, *Strategia Lizbońska. Konkluzja dla Polski*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002.

²⁴ *Raport o działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w 2016 roku*, Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych w Warszawie, Warszawa 2017, s. 30.

²⁵ *Ibidem*, s. 5.

na rozwiązywanie istniejących problemów oraz zapobieganie pojawianiu się nowych²⁶. Edukacja leśna kształtuje postawy, a szczególnie poczucie moralnej odpowiedzialności za stan środowiska przyrodniczego i społecznego, gotowość uczestniczenia w działaniach ochronnych i afirmację wartości sprzyjających przyrodzie²⁷. Jest niezwykle istotna w kształtowaniu postaw społeczeństwa i uzmysławianiu ścisłej zależności między poszczególnymi elementami środowiska przyrodniczego i społecznego.

Łącznik pomiędzy edukacją a lasami może stanowić również turystyka, a szczególnie turystyka edukacyjna, która „w ostatnich latach cieszy się dużą popularnością”²⁸. Jest ona jedną z form turystyki, w której uczenie się jest celem zaplanowanym lub przypadkowym, okazjonalnym, podejmowanym przez grupy i turystów indywidualnych. Może być ona zorientowana na celowy proces uczenia się lub nabywanie wiedzy niejako przy okazji wyprawy turystycznej.

Funkcja turystyczno-edukacyjna lasu sprowadza się w swej istocie także do funkcji wychowawczej rozumianej jako świadome, celowe, intencjonalne i zorganizowane działanie instytucji wpływające na zachowanie człowieka. Służy poznawaniu świata, rozwojowi społecznemu jednostki ludzkiej, a w szczególności zachęca do przyswojenia pewnych wartości moralnych i kreowania zachowań społecznych. Interesującymi i efektywnymi przykładami realizacji turystycznej funkcji wychowawczej i edukacyjnej lasu są należycie zorganizowane wycieczki, obozy i zielone szkoły. Poza Lasami Państwowymi działalność edukacyjno-wychowawcza oraz turystyczno-rekreacyjna prowadzona jest także w parkach narodowych, parkach krajobrazowych, rezerwach przyrody i lasach miejskich²⁹.

Charakterystyczne jest także to, że działalność podejmowana przez jednostki organizacyjne Lasów Państwowych w Polsce, w zakresie kształtowania proekologicznych postaw wśród społeczeństwa, a także ochrony zasobów przyrodniczych w lasach (tj. realizacja funkcji edukacyjnej), posiada dodatkowo wymiar ekonomiczny. Generuje koszty, które są pokrywane przede wszystkim z przychodów własnych nadleśnictw, pochodzących ze sprzedaży surowca drzewnego³⁰. Kosztów edukacji przyrodniczej nie ponoszą jednak jej uczestnicy, dla których jest ona bezpłatna.

²⁶ M. K. Terlecka, *O edukacji ekologicznej w Polsce*, w: M. K. Terlecka (red.), *Edukacja Ekologiczna. Wybrane problemy*, ARMAGRAF, Krosno 2014, s. 10.

²⁷ Z. Wnuk, *Edukacja ekologiczna w Polsce*, w: J. Dołęga, J. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1999, s. 112.

²⁸ M. M. Zarzuela, F. J. D. Pernas, S. M. Calzon, D. D. Ortega, M. A. Rodriguez, *Education Educational Tourism Through a Virtual Reality Platform*, „Procedia Computer Science” 2013, no. 25, s. 382.

²⁹ A. Wartecka-Ważyńska, *Obszary przyrodniczo chronione możliwością rozwoju turystyki edukacyjnej. Studium przypadku ścieżki edukacyjnej, przyrodniczo-leśnej „Kani Rudej”* w: M. Jalinik (red.), *Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Politechnika Białostocka, Białystok 2010, s. 267.

³⁰ A. Janusz, J. Pochopień, M. Piszczek, M. Jarosz, *Ekonomiczne konsekwencje edukacji przyrodniczo-leśnej i ochrony przyrody w Nadleśnictwie Janów Lubelski (RDLP Lublin)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas” 2012, nr 1, s. 179.

Ekonomiczne aspekty turystyki edukacyjnej w Lasach Państwowych

Charakterystyczną cechą działalności Leśnych Kompleksów Promocyjnych w Polsce w zakresie edukacji przyrodniczo-leśnej społeczeństwa jest prowadzenie jej, zgodnie z obowiązującym prawem, na zasadzie samodzielności finansowej. Oznacza to, że koszty wspomnianej działalności muszą być pokrywane z własnych przychodów³¹, w ramach których funkcjonuje dotacja celowa z budżetu państwa na zadania zlecone przez administrację rządową. Do zadań tych należy nie tylko obowiązek edukacji leśnej społeczeństwa, lecz także zakładanie i utrzymanie przez LKP ścieżek przyrodniczo-leśnych, ośrodków edukacyjnych oraz innych obiektów infrastruktury promocyjno-edukacyjnej. Zestawienie podstawowych obiektów edukacyjnych funkcjonujących w Leśnych Kompleksach Promocyjnych w Polsce w latach 2012-2016 przedstawia tabela 7.2.

TABELA 7.2. Obiekty edukacyjne na terenie Leśnych Kompleksów Promocyjnych w latach 2012-2016 w Polsce

Obiekty	Lata				
	2012	2013	2014	2015	2016
Ośrodek edukacji	25	27	28	34	34
Izba edukacji leśnej	60	58	55	53	56
Leśna wiata (zielona klasa)	101	104	108	121	129
Leśna ścieżka edukacyjna	204	213	213	234	229
Punkt edukacji leśnej	345	386	476	529	541
Inne obiekty edukacyjne	377	405	452	563	581

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie danych z raportów z działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w Polsce.

Z tabeli 7.2 wynika, że baza edukacyjna Leśnych Kompleksów Promocyjnych w latach 2012-2016 powiększyła się, co może świadczyć o rosnącym zapotrzebowaniu społecznym na tego rodzaju przekazywanie wiedzy oraz o jej istotnym znaczeniu, a tym

³¹ Ustawa..., op. cit.

samym o zasadności funkcjonowania tych obiektów. Przykładowo liczba ośrodków edukacji leśnej z 25 w 2012 roku wzrosła do 34 w roku 2016, leśnych ścieżek edukacyjnych z 204 do 229, a punktów edukacji leśnej z 345 do 541.

Systematyczny wzrost liczby obiektów edukacyjnych na terenie LKP nieodłącznie powiązany jest ze wzrostem kosztów ich działalności, a co za tym idzie – ze źródłami ich finansowania. Szczegółową analizę źródeł finansowania edukacji przyrodniczo-leśnej prowadzonej przez LKP w badanych latach przedstawia tabela 7.3.

Analizując dane dotyczące sumy środków finansowych (własnych i zewnętrznych) przeznaczonych na edukację przyrodniczo-leśną społeczeństwa w LKP, ich najwyższy poziom zaobserwowano w 2014 roku – wyniosły one 14 mln 743 tys. zł. Niestety w kolejnych latach kwota finansowania obniżyła się o 12% w roku 2015 i o 8% w 2016. Tendencja zniżkowa w tych samych latach dotyczyła także finansowania własnego edukacji przez LKP (tab. 7.3).

Podstawowym źródłem finansowania edukacji przyrodniczo-leśnej społeczeństwa realizowanej przez LKP były środki własne nadleśnictw. Kwota tego finansowania w analizowanym okresie wynosiła łącznie około 50,8 mln zł, co stanowiło 80,65% wszystkich własnych środków finansowania edukacji. W ciągu trzech pierwszych lat zaobserwowano systematyczny wzrost nakładów nadleśnictw na realizację działań edukacyjnych. Z kolei w 2015 roku wsparcie nadleśnictw, w porównaniu z rokiem poprzednim, zmniejszyło się jednak wyraźnie, bo aż o 12%. W to miejsce wzrosły jednak nakłady funduszu leśnego – z około 21 mln zł w roku 2014 do 22,5 mln zł w roku 2015 (tab. 7.3)

Z analizy danych zawartych w tabeli 7.3 wynika, że fundusz leśny w badanym okresie stanowił dodatkowo ważne źródło wewnętrznego finansowania edukacji przyrodniczo-leśnej świadczonej przez LKP. W badanym okresie na edukację przekazano z tego funduszu około 7 mln zł, co stanowiło 11,05% wszystkich środków własnych LKP przeznaczonych na edukację. Ogółem środki wewnętrzne (własne) LKP wydatkowane na edukację przyrodniczo-leśną stanowiły 91,7% wszystkich wydatków skierowanych na tę działalność.

Warto także podkreślić, że udział wydatków własnych ogółem na edukację w analizowanych latach charakteryzował się trendem wzrostowym od 86,91% w roku 2013 do 94,81% w roku 2016 (tab. 7.3). Utrzymujący się trend potwierdzają także średnie wydatki ogółem przypadające na jedno nadleśnictwo, które w 2012 roku wyniosły 122,8 tys. zł, a w 2016 roku – 156,1 tys. zł (tab. 7.3).

Analizując zewnętrzne źródła finansowania usług edukacyjnych świadczonych w ramach LKP w badanych latach trzeba stwierdzić, że najważniejszą pomoc LKP uzyskiwały z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (WFOŚiGW) – ogółem ponad 2,3 mln zł, tj. 3,74% (tab. 7.3). Istotne znaczenie miały także pozostałe źródła zewnętrzne, których łączna suma wyniosła ponad 2,4 mln zł, tj. 3,94% (tab. 7.3). Warto jednak zaznaczyć, że od 2013 do 2016 roku wydatki na edukację przyrodniczo-leśną społeczeństwa pochodzące z WFOŚiGW systematycznie zmniejszały się – od 4,78% w roku 2013 do 2,5% w 2016 roku.

TABELA 7.3. Własne i zewnętrzne źródła finansowania edukacji przyrodniczo-leśnej społeczeństwa w Leśnych Kompleksach Promocyjnych w latach 2012-2016 w Polsce

Źródło finansowania	Lata					Razem
	2012	2013	2014	2015	2016	
Finansowanie własne – wydatki w tys. zł i %						
Środki własne nadleśnictw	8842,4 (89,19)	9017,2 (76,32)	11340,6 (76,92)	10037,2 (77,44)	11554,8 (85,39)	50792,2 (80,65)
Fundusz leśny	65,0 (0,66)	1263,7 (10,68)	2099,2 (14,24)	2257,6 (17,42)	1274,8 (9,42)	6960,3 (11,05)
Finansowanie własne ogółem	8907,4 (89,85)	10280,9 (86,91)	13439,8 (91,16)	12294,8 (94,86)	12829,6 (9481)	57752,5 (91,70)
Wydatki własne na jedno nadleśnictwo LKP (średnio)	122,8	125,2	157,5	135,6	156,1	139,4
Finansowanie zewnętrzne – wydatki w tys. zł. i %						
Budżet państwa	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW)	267,7 (2,70)	84,4 (0,71)	0,0 -	31,4 (0,24)	0,0 -	383,5 (0,60)
Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (WFOŚiGW)	391,2 (3,95)	565,2 (4,78)	659,1 (4,47)	406,0 (3,13)	338,7 (2,50)	2360,2 (3,74)
Pozostałe źródła	347,5 (3,51)	898,9 (7,60)	644,3 (4,37)	228,4 (1,76)	364,1 (2,69)	2483,2 (3,94)
Finansowanie zewnętrzne ogółem	1006,4 (10,15)	1548,5 (13,09)	1303,4 (8,84)	665,8 (5,14)	702,8 (5,19)	5226,9 (8,29)
Suma (finansowanie własne i zewnętrzne razem)	9913,8 (100,00)	11829,4 (100,00)	14743,2 (100,00)	12960,7 (100,00)	13532,4 (100,00)	62979,5 (100,00)
Wydatki ogółem na jedno nadleśnictwo LKP (średnio)	137,7	164,3	204,8	175,1	182,9	172,9

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie danych z raportów z działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w Polsce.

Znikały także wydatki przekazywane na ten cel przez NFOSiGW – spadły od 2,7% w roku 2012 do 0,0% w 2016 roku (tab. 7.3). Należałoby także zaznaczyć, że LKP na swoją działalność edukacyjną nie otrzymały wsparcia z budżetu państwa oraz w niektórych latach także z Narodowego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOSiGW) (tab. 7.3).

Zaistniała sytuacja w zakresie zewnętrznych źródeł finansowania edukacji przyrodniczo-leśnej w badanym okresie była niekorzystna. Brak stabilnego finansowania z funduszy dedykowanych ochronie środowiska doprowadził do tego, że LKP w celu zniwelowania niedoborów zewnętrznych środków finansowych zmuszone były do poszukiwania innych źródeł finansowania swojej działalności edukacyjnej.

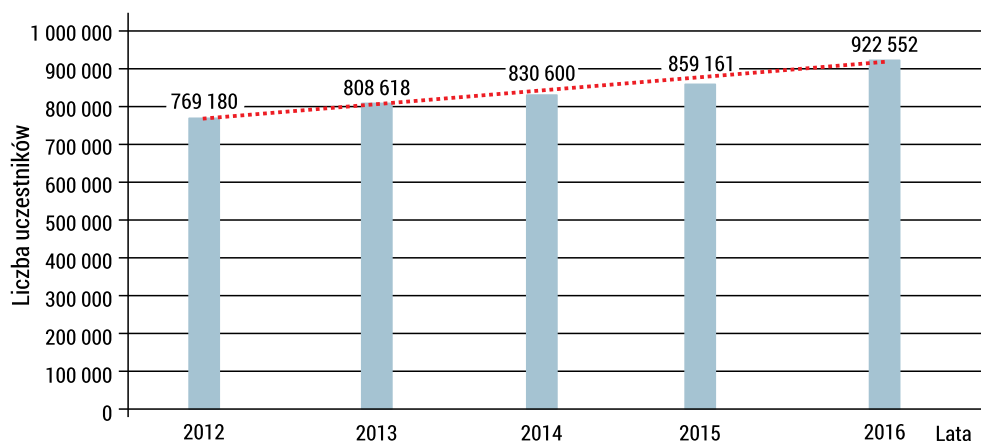
Konstatując należy zauważyć, że w latach 2012-2016 wzrastały wydatki ponoszone na edukację przyrodniczo-leśną społeczeństwa realizowaną przez LKP. Wzrost ten dotyczył szczególnie środków własnych nadleśnictw oraz środków pochodzących ze źródeł zewnętrznych. Można w związku z tym oczekiwać, że niewielka dywersyfikacja źródeł finansowania prowadzonej edukacji i dominujący udział środków własnych nadleśnictw mogą w przyszłości skutkować trudnościami w realizacji zleconych zadań edukacyjnych. Takie zagrożenie może także wystąpić w momencie pogarszania się sytuacji finansowej w Lasach Państwowych. Gwarantem niedopuszczenia do takiej sytuacji miało być zabezpieczenie prawne (Ustawa o lasach) oraz finansowanie z budżetu państwa poprzez dotacje celowe na zadania zlecone przez administrację rządową.

Zgodnie z obowiązującym prawem prowadzona działalność Lasów Państwowych podlega zasadzie samodzielności finansowej, zgodnie z którą ponoszone koszty muszą być pokryte z własnych przychodów. Jednak Lasy Państwowe otrzymują dotację celową z budżetu państwa na zadania zlecone przez administrację rządową, w tym m.in. na finansowanie edukacji leśnej społeczeństwa, w szczególności poprzez jej tworzenie i prowadzenie oraz zakładanie ścieżek przyrodniczo-leśnych właśnie przez LKP. Jak pokazują przedstawione analizy, w badanym okresie prowadzona edukacja przyrodniczo-leśna w LKP nie była jednak finansowana z budżetu państwa.

Problem staje się niezwykle istotny, ponieważ w ostatnich latach obserwuje się stale rosnące koszty transakcyjne ponoszone na edukację przyrodniczo-leśną społeczeństwa. Spowodowane jest to coraz większym zainteresowaniem i zapotrzebowaniem na tę formę edukacji wśród polskiego społeczeństwa (rys. 7.2).

Warto także zaznaczyć, że w analizowanym okresie z prowadzonych form edukacji przyrodniczo-leśnej skorzystało łącznie ponad 4,2 mln osób, co stanowiło 40% wszystkich uczestników edukacji prowadzonej przez Lasy Państwowe. Średnie roczne tempo przyrostu liczby uczestników usług edukacyjnych w latach 2012-2016 wynosiło natomiast 4,5%, przy czym w 2016 roku nastąpił najwyższy wzrost liczby uczestników edukacji przyrodniczej ogółem, bo aż o 6,8% w stosunku do poprzedniego roku. Natomiast w stosunku do roku 2012 liczba korzystających z oferty edukacyjnej LKP

w 2016 roku wzrosła o prawie 20%³². Uwzględniając wydatki nadleśnictw przeznaczone na edukację przyrodniczo-leśną w przeliczeniu na jednego uczestnika, okazało się, że w 2016 roku wynosiły one 13 zł, a w 2012 roku stanowiły 11,50 zł, co oznacza wzrost wydatków o około 10%³³.

RYСУNEK 7.2. Liczba osób uczestniczących w edukacji przyrodniczej prowadzonej przez Leśne Kompleksy Promocyjne w latach 2012-2016

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Raport o działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w 2016 roku*, Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych w Warszawie, Warszawa 2017.

Prowadzona przez Leśne Kompleksy Promocyjne edukacja przyrodniczo-leśna społeczeństwa, szczególnie wśród dzieci i młodzieży, jest znaczącą formą kształtowania świadomości ekologicznej, a także przykładem ukazania gospodarczego i społecznego znaczenia lasów jako dobra wspólnego. Dlatego też wymaga ona wszelkich działań natury finansowej i organizacyjnej, zapewniających jej kontynuację i rozwój w ramach realizacji funkcji społecznych lasów oraz ich zrównoważonego rozwoju.

Podsumowanie

W rozdziale zwrócono uwagę na niektóre elementy ekonomiczne (źródła finansowania, wysokość wydatków) determinujące turystykę edukacyjną lasów prowadzoną na rzecz społeczeństwa. Wydatki ponoszone na edukację w lasach są wypełnieniem ustawowego obowiązku realizacji edukacji przyrodniczej społeczeństwa, a także odpowiedzią na rosnący popyt na tego typu aktywność. Wzrost oczekiwań różnych grup

³² *Raport o działalności edukacyjnej...*, op. cit.

³³ Ibidem.

społecznych wobec działań edukacyjnych w lasach powoduje sukcesywne rozszerzanie zakresu zadań realizowanych przez Lasy Państwowe w ramach edukacji leśnej, co w konsekwencji pociąga za sobą sukcesywny wzrost wydatków na tę działalność. Jej koszty uzależnione są zatem nie tylko od ilości zainteresowanych osób, lecz także od kosztów utrzymania i funkcjonowania ośrodków i obiektów szkoleniowo-rekreacyjnych, dostępnej oferty oraz liczby uczestników edukacji. Głównym źródłem finansowania edukacji przyrodniczej społeczeństwa są środki własne nadleśnictw i fundusz leśny, a ich dopełnieniem środki zewnętrzne, na które składają się m.in. środki z budżetu państwa i Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej.

W analizowanym okresie corocznie wzrastały wydatki ponoszone na edukację przyrodniczo-leśną, co dotyczyło zarówno środków własnych nadleśnictw, jak i środków zewnętrznych. Lasy Państwowe przekazały także środki na edukację przyrodniczo-leśną w leśnych kompleksach promocyjnych, co jest oryginalną polską ideą promowania edukacyjnego leśnictwa. Z roku na rok rośnie zainteresowanie leśnymi kompleksami promocyjnymi, co powoduje także wzrost liczby oferowanych przez ich pracowników propozycji.

W społeczeństwie polskim można zaobserwować zainteresowanie przyrodą, chęć kontaktu z naturą i chęć wypoczynku w środowisku leśnym – odpowiedź na te potrzeby stanowi oferta edukacyjna i turystyczna Lasów Państwowych. Rozwój różnych form edukacji przyrodniczo-leśnej oraz połączonych z nimi form rekreacji i wypoczynku na tych terenach może się stać dodatkowym źródłem dochodów dla nadleśnictw, lokalnej społeczności i władzy oraz umożliwić promocję walorów i atrakcji przyrodniczo-kulturowych obszaru.

Streszczenie

Lasy Państwowe oprócz ważnych funkcji gospodarczych pełnią nie mniej znaczące funkcje społeczne, do których zalicza się m.in. funkcja edukacji przyrodniczej. Funkcje gospodarcze przynoszą określone przychody, natomiast funkcje społeczne nie podlegają komercjalizacji. Realizacją funkcji społecznych, szczególnie edukacyjnej, zajmują się specjalne jednostki organizacyjne Lasów Państwowych, zwane Leśnymi Kompleksami Promocyjnymi (LKP). Celem opracowania jest przedstawienie uczestnictwa różnych osób w edukacji przyrodniczej oraz ukazanie wielkości i źródeł wydatków przeznaczonych na prowadzenie działalności edukacyjnej przez LKP. Leśne Kompleksy Promocyjne dysponują odpowiednią bazą edukacyjną, umożliwiającą wykonywanie ich zadań, w ramach których prowadzone są usługi edukacyjne wymagające odpowiednich kosztów. Z analizy danych empirycznych wynika, że działalność edukacyjna pokrywana jest głównie ze środków własnych LKP, a tylko w niewielkim zakresie uzupełniają je źródła zewnętrzne. Okazało się także, że w badanych latach 2012-2016 występowała tendencja zwyżkowa wydatków wewnętrznych i zniżkowa zewnętrznych przeznaczonych na edukację przyrodniczą uczestników aktywności turystycznej. W tekście wykorzystana została metoda analizy materiałów wtórnych z zakresu przedmiotu badań, analizy literatury naukowej oraz metoda analizy statystycznej.

Słowa kluczowe: edukacja przyrodnicza, turystyka edukacyjna, Leśne Kompleksy Promocyjne, źródła finansowania

Summary

Economic aspects of educational tourism in the State Forests in Poland

In addition to important economic functions, the State Forests perform no less significant social functions, including a nature education function. Economic functions bring certain revenues, while social functions are not commercialized. Special organizational units of the State Forests called Forest Promotional Complexes (LKP) carry out social, and especially educational functions. The purpose of the article is to present the participation of people in science education as well as the volume and sources of expenditure allocated to conducting educational activities by LKP. Forest Promotional Complexes have an appropriate educational base securing the performance of their tasks, which includes educational services that require appropriate costs. The analysis of empirical data shows that educational activity is covered by the LKP's own resources. To a small extent, they are supplemented by external sources. It also turned out that in the researched years 2012-2016 there was an upward trend in internal expenditure and a decrease in external expenditure for the education of participants of tourist activity. The article uses the method of analyzing secondary materials in the field of research, analysis of scientific literature and the method of statistical analysis.

Key words: environmental education, educational tourism, Forest Complexes Promotional, sources of financing

Literatura

1. Flejterska E., Rosa G., *Usługi edukacyjne*, w: S. Flejterski, A. Panasiuk, J. Perenc, G. Rosa (red.), *Współczesna ekonomika usług*, PWN, Warszawa 2005.
2. Frankfort-Nachmias Ch., Nachmias D., *Metody badawcze w naukach społecznych*, Zysk i S-ka, Poznań 2001.
3. Frończak K., *Leśne Kompleksy Promocyjne. Las w dziesiętnastu odsłonach*, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2007.
4. Jalinik M., *Zarządzanie turystyką na obszarach leśnych*, w: M. Jalinik, S. Bakier (red.), *Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Agencja Wydawnicza Eko-Press, Białystok 2016.
5. Janusz A., Pochopień J., Piszczek M., Jarosz M., *Ekonomiczne konsekwencje edukacji przyrodniczo-leśnej i ochrony przyrody w Nadleśnictwie Janów Lubelski (RDLP Lublin)*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas” 2012, nr 1.
6. Jęczmyk A., Sikora J., Wartecka-Ważyńska A., Uglis J., *Economic aspects of education and Tourism activity of Międzychód Forest District*, „Intercathedra” 2017, no. 3(33).
7. Kasprzyk S., *Turystyczne zagospodarowanie lasu*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1977.
8. Kindler E., *A Comparison of the concepts: Ecosystem services and forest functions to improve interdisciplinary exchange*, „Forest Policy and Economics” 2016, no. 67.
9. Mandziuk A., Janeczko K., *Turystyczne i rekreacyjne funkcje lasu w aspekcie marketingowym*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23).

10. Muszyński Z., Kozioł L., *Atrakcyjność turystyczna dóbr przyrody w lasach Polski*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, nr 1(22).
11. Pistorius T., Schain H., Winkel G., Fliewinger T., Bieling T., Kondol W., Volz K. B., *Lessons for RED Plus: Comparative analysis of the German discourse on forest functions and the global ecosystem services debate*, “Forest Policy and Economics” 2012, no. 18.
12. Radło M. J., *Strategia Lizbońska. Konkluzja dla Polski*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2002.
13. *Raport o działalności edukacyjnej Lasów Państwowych w 2016 roku*, Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych w Warszawie, Warszawa 2017.
14. *Raport o stanie lasów w Polsce 2010*, Dyrekcja Generalna Lasów Państwowych, Warszawa 2011.
15. Sikora J., Wartecka-Ważyńska A., *Social functions of forests in Poland*, “Economics and Environment, Journal of the Polish Association of Environmental and Resource Economists” 2017, no. 2(61).
16. Strona internetowa Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych, www.lasy.gov.pl [dostęp: 25.01.2020].
17. Strona internetowa Generalnej Dyrekcji Lasów Państwowych. Leśne kompleksy promocyjne, www.lasy.gov.pl/nasze-lasy/lesne-kompleksy-promocyjne [dostęp: 25.01.2020].
18. Szymański M. J., *Socjologia edukacji. Zarys problematyki*, Impuls, Kraków 2013.
19. Terlecka M. K., *O edukacji ekologicznej w Polsce*, w: M. K. Terlecka (red.), *Edukacja Ekologiczna. Wybrane problemy*, ARMAGRAF, Krosno 2014.
20. Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach (Dz.U. z 2017 r., poz. 788).
21. Wartecka-Ważyńska A., *Obszary przyrodniczo chronione możliwością rozwoju turystyki edukacyjnej. Studium przypadku ścieżki edukacyjnej, przyrodniczo-leśnej „Kani Rudej”* w: M. Jalinik (red.), *Turystyka na obszarach przyrodniczo-cennych*, Politechnika Białostocka, Białystok 2010.
22. Ważyński B., *Urządzenie i zagospodarowanie lasu dla potrzeb turystyki i rekreacji*, Wydawnictwo Akademii Rolniczej w Poznaniu, Poznań 1990.
23. Wnuk Z., *Edukacja ekologiczna w Polsce*, w: J. Dołęga, J. Czartoszewski (red.), *Ochrona środowiska w filozofii i teologii*, Wydawnictwo Akademii Teologii Katolickiej, Warszawa 1999.
24. Zarzuela M. M., Pernas F. J. D., Calzon S. M., Ortega D. D., Rodriguez M. A., *Education Educational Tourism Through a Virtual Reality Platform*, “Procedia Computer Science” 2013, no. 25.

8. Drzewa-pomniki przyrody elementem funkcji turystycznej obszaru

Joanna Pietrzak-Zawadka

Wstęp

Spośród wielu uwarunkowań rozwoju turystyki walory środowiska przyrodniczego odgrywają wyjątkową rolę. Drzewa, oprócz walorów przyrodniczych, mają również swoje znaczenie kulturowe, a także społeczne i ekonomiczne. Obok pozytywnego wpływu na zdrowie fizyczne człowieka istotne korzyści uzyskiwane z obecności roślinności, zwłaszcza drzew, dotyczą zaspokajania potrzeb psychicznych, a nawet duchowych społeczeństwa. Wiąże się to z uznaniem przez mieszkańców estetycznej wartości drzew i krajobrazu oraz z ogólnym stosunkiem społeczeństwa do natury. Studia nad psychologicznym oddziaływaniem zieleni potwierdzają istotny wpływ otaczających drzew na zdrowie i dobre samopoczucie mieszkańców – samo przebywanie w otoczeniu roślin działa na nich uspokajająco. Stwierdzono również, iż widok natury ma lecznicze znaczenie dla redukowania stresu i lęku, w przeciwieństwie do widoku miejsc zabudowanych, które powodują uczucie smutku. Decydując się na wyjazd – zagraniczny czy krajowy – wyjeżdżający dokonują wyboru w oparciu o walory nie tylko przyrodnicze, ale również kulturowe, które oferują bazy turystyczne.

Pomniki przyrody (pojedyncze drzewa, grupy drzew i krzewów, aleje) jako elementy krajobrazu mogą być wykorzystywane w różnych formach turystyki – przede wszystkim w turystyce poznawczej – i stanowić punktowy walor turystyczny¹.

Celem opracowania jest charakterystyka wybranych drzew pomnikowych jako walorów turystycznych w Polsce.

Drzewa-pomniki przyrody

Pomnik przyrody stanowi jedną z 10 form ochrony przyrody w Polsce. Według Głównego Urzędu Statystycznego na dzień 1 stycznia 2018 roku na terenie kraju ustanowionych było 36 232 pomników przyrody. Wśród nich wyróżnia się pomnikowe drzewa,

¹ A. Nitkiewicz-Jankowska, G. Jankowski, *Krajobraz kulturowy jako walor turystyczny, Krajobraz a turystyka*, w: *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 14*, Sosnowiec 2010, s. 185-193.

źródła, wywierzyska, wodospady, skałki, jary i jaskinie. Spośród prawnie chronionych obiektów drzewa stanowią najliczniejszą grupę – 94,7%. Są to pojedyncze drzewa, ale także grupy drzew, aleje i krzewy.

Do rozpoczęcia II wojny światowej na ziemiach polskich wskazano około 4,5 tys. drzew godnych objęcia ochroną. Jednakże dopiero w 1949 roku wprowadzenie odpowiedniego zapisu w ustawie o ochronie przyrody umożliwiło objęcie bardzo starych drzew ochroną prawną. Ich ilość zaczęła rosnać, osiągając ostatecznie liczbę ponad 36 tys. pomników przyrody. Wśród kryteriów wyboru nie znajdują się jednak jedynie względy wiekowe czy gabarytowe, ale również wartość historyczna i znaczenie dla lokalnej społeczności. Według najnowszych zestawień^{2,3} najstarsze i najokazalsze drzewa-pomniki przyrody to 1641 drzew, które osiągnęły lub przekroczyły pierśnicowy obwód pnia równy 600 cm, wśród których jest 77 okazów o obwodzie równym 800 cm lub większym. Spośród wyżej wymienionych siedem drzew cechuje się pniami o obwodzie powyżej 1000 cm⁴.

Obecnie pojęcie „pomnika przyrody” obejmuje, przy ustanawianiu okazu, zwrócenie uwagi na cechy indywidualne, „wyróżnianie się wśród innych drzew tego samego rodzaju lub gatunku w skali kraju, województwa lub gminy, ze względu na obwód pnia, wysokość, szerokość korony, wiek, występowanie w skupiskach, w tym w alejach lub szpalerach, pokrój lub inne cechy morfologiczne, a także inne wyjątkowe walory przyrodnicze, naukowe, kulturowe, historyczne lub krajobrazowe”⁵. Powinny więc być to obiekty wyjątkowe i „godne ochrony”. Od 17 grudnia 2017 roku obowiązuje rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 4 grudnia 2017 roku w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody⁶. Kryterium umożliwiającym uznawanie poszczególnych gatunków drzew za pomniki przyrody jest obwód określony w dokumencie, np. dla dębu szypułkowego *Quercus robur L.* – 300 cm (na wysokości 130 cm od powierzchni gruntu). Rozporządzenie ma zastosowanie przy podejmowaniu uchwał rad gmin o ustanowieniu nowych pomników przyrody. Służy także wójtom, burmistrzom i prezydentom miast do wniesienia ewentualnego sprzeciwu w przypadku zgłoszenia zamiaru usunięcia drzewa (zgodnie z art. 83f, ust. 2, pkt 14 Ustawy o ochronie przyrody)^{7,8}.

² P. Zarzyński, *Liczba pomników przyrody i drzew pomnikowych w Polsce na podstawie inwentaryzacji Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska z lat 2014-2015*, „Sylwan” 2019, 163(3), s. 248-257.

³ A. Grzywacz, J. Pietrzak, *Drzewa – pomniki przyrody*, PTL, Warszawa 2013.

⁴ P. Zarzyński, *Liczba pomników przyrody...*, op. cit.

⁵ Ustawa o ochronie przyrody z dn. 16 kwietnia 2004 r., z późn. zm. (Dz.U. z dnia 13 listopada 2008 r.).

⁶ Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody, Dz.U. 2017, poz. 2300.

⁷ Ustawa o ochronie przyrody..., op. cit.

⁸ Rozporządzenie Ministra Środowiska..., op. cit.

Cel i metoda badań

Celem opracowania, opartego na przeglądzie literatury, dostępnych informacji oraz własnej bazy danych dotyczących pomników przyrody, jest określenie i scharakteryzowanie szeregu cech przypisywanych drzewom uważanym za wyjątkowe, które stanowią walor turystyczny i mogą być wykorzystane w promocji i rozwoju regionu.

Wyniki badań

Ze względu na walory przyrodnicze oraz wartości społeczne i kulturowe drzew-pomników przyrody można wyróżnić kilka ich cech, które mogą być brane pod uwagę w kreowaniu kompleksowych działań z zakresu rozwoju turystyki:

- wiek, wyjątkowo okazały rozmiar w stosunku do innych przedstawicieli tego samego gatunku, bardzo dobry stan zdrowotny, wyjątkowy pokrój i kształt;
- znaczenie i wartość kulturalna, historyczna lub symboliczna;
- występowanie w widocznym, dostępnym miejscu w krajobrazie;
- powiązanie ze sferą duchową, objawieniami, wierzeniami, praktykami religijnymi lub magicznymi.

Poniżej przedstawiono natomiast przykłady pomników przyrody, scharakteryzowanych poprzez pryzmat ukazania ich walorów mających znaczenie w turystyce. Lokalizację wybranych okazów przedstawiono na rysunku 8.1.

1. Cis pospolity (*Taxus baccata* L.) z Henrykowa Lubańskiego (gm. Lubań, pow. lubański, woj. dolnośląskie). Drzewo to jest najstarszym drzewem w Polsce. Był znany już 200 lat temu, o czym wiadomo dzięki temu, że w kronikach zachowała się informacja o jego dewastacji przez stacjonujących we wsi Kozaków⁹. Jego wiek obliczono na 1280 lat¹⁰, a wymiary osiągnęły 512 cm w obwodzie oraz 13 m wysokości. Cis jest ogrodzony, a na tablicy obok drzewa umieszczono najważniejsze informacje o okazie. Dzięki zabiegom konserwatorskim stan zdrowotny cisa wyraźnie się poprawił, a korona odzyskała dawną gęstość i ciemnozielony kolor. Istnieją więc przesłanki sugerujące, że sędziwe drzewo przetrwa jeszcze kilkadziesiąt, a może nawet kilkaset lat. Droga do niego jest dobrze oznaczona tablicami informacyjnymi, co ułatwia odnalezienie tego wyjątkowego egzemplarza.
2. Dęby rogalińskie (gm. Rogalin, pow. poznański, woj. wielkopolskie). W okolicach Rogalina panują warunki sprzyjające wzrostowi szczególnie okazałych dębów szypułkowych *Quercus robur* L. Na niewielkim obszarze rośnie około 500

⁹ P. Zarzyński, R. Tomusiak, *90 drzew. Okazy niezwykle*, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2014, s. 74-77.

¹⁰ Ibidem.

imponujących osobników tego gatunku, tworzących jedno z największych skupisk dębów w Europie. Dęby te stanowiły atrakcję turystyczną już w drugiej połowie XIX wieku. Dzięki lokalizacji w pobliżu popularnego obiektu muzealnego cieszą się popularnością wśród turystów, którzy licznie odwiedzają sędziwe olbrzymy. Jeden z nich, Czech, jest już martwy, a pozostałe dwa, Lech i Rus, charakteryzują się obwodami przekraczającymi 650 cm na wysokości 130 cm od powierzchni gruntu. Niewątpliwie jest to unikatowa grupa chronionych okazów. Lech, Czech i Rus tworzą jedną z najbardziej malowniczych grup sędziwych drzew¹¹.

3. Dąb Bażyńskiego z Kadyn (RDLP Gdańsk, Nadleśnictwo Elbląg). Jest to najbardziej znany i najczęściej odwiedzany dębowy pomnik przyrody w północnej części kraju. Dąb ten rośnie przy trasie nr 503 prowadzącej z Elbląga do Fromborka, po prawej stronie przy wjeździe do miejscowości Kadyny. Drzewo jest widoczne z daleka i wyeksponowane za pomocą odpowiedniej aranżacji otoczenia, starannie zabezpieczone oraz zakonserwowane. Jest to jeden z największych okazów tego gatunku, jakie rosną w naszym kraju. Jego wymiary są imponujące: obwód na wysokości 130 cm wynosi 1032 cm, a wysokość 25 m¹². Wiek drzewa, według tablicy informacyjnej, wynosi około 700 lat. Teren wokół niego jest dobrze przygotowany na przyjęcie turystów. Obok drzewa znajduje się niewielki parking, tablica informacyjna (podająca wymiary, wiek drzewa oraz nawiązanie do osoby Jana Bażyńskiego, od którego pochodzi nazwa dębu) oraz kosze na śmieci i ławeczki. Jan Bażyński (ok. 1390-1459) był szlachcicem pruskim i właścicielem Kadyn oraz przywódcą opozycji antykrzyżackiej i zwolennikiem wcielenia ziem zakonu krzyżackiego do Korony. Przyczynił się do powstania Związku Pruskiego (konfederacji szlachty i miast pruskich skierowanej przeciw Krzyżakom), któremu przewodził. Dąb Bażyńskiego był znany i stanowił atrakcję przyrodniczą już w XIX wieku. Jeden z ówczesnych właścicieli Kadyn, Artur Brinkner, stwierdził doświadczalnie, że w dziupli pnia może pomieścić się 11 żołnierzy w pełnym rynsztunku bojowym. Wnętrze drzewa w czasach historycznych wykorzystywane było w dość nietypowy sposób. Istnieje opowieść, że za panowania Prus znajdował się w nim mały kantor¹³, a w okresie przedwojennym – piwiarnia. W pobliżu słynnego drzewa rośnie kilka innych okazałych, choć znacznie mniejszych, dębów. Przy dębie rozpoczyna się ścieżka dydaktyczna dla zwiedzających rezerwat Kadyński Las.

Na uwagę zasługuje również najślynniejsze drzewo w Polsce – dąb szypułkowy Bartek z Zagnańska (RDLP Radom, Nadleśnictwo Zagnańsk). Okaz ten jest doskonale znany turystom i nie tylko, stanowi polską ikonę ochrony przyrody i typowy

¹¹ Ibidem.

¹² M. Grzywacz, *Stan zdrowotny oraz ocena wartości społecznej i historycznej najstarszych i najgrubszych dębów szypułkowych w Polsce*, praca magisterska, Wydział Leśny, SGGW, Warszawa 2007 (maszynopis).

¹³ A. Tomusiak, P. Zarzyński, op. cit.

przykład drzewa-pomnika przyrody w Polsce, mimo że nie jest drzewem rekordowym pod względem wieku i rozmiarów. Drzewo to było sławne już na początku XIX wieku, o czym świadczy wygrana w ogólnopolskim konkursie organizowanym przez czasopismo „Rynek Drzewny” (22 marca 1934 roku), wyróżniającym szczególne okazy drzew. Inicjatywa miała spopularyzować jak najszerzej piękno i bogactwo lasów, borów i zwrócić uwagę na sędziwe drzewa. Konkurs „Najokazalsze drzewo w Polsce” był ograniczony do pięciu najbardziej charakterystycznych gatunków drzew: sosny zwyczajnej, dębu szypułkowego, jodły pospolitej, świerka pospolitego i modrzewia mającego cechy polskiego. Dąb Bartek (25 m wysokości, 832 cm w obwodzie) okazał się wówczas rekordzistą niemal we wszystkich kategoriach. Jest on objęty ochroną jako pomnik przyrody od 1954 roku. Imponuje rozmiarami – obwód wynosi aktualnie 981 cm, a wysokość 29 m¹⁴ – i pokrojem. Szybko stał się symbolem regionu, a także swojej miejscowości (znajduje się w jej herbie) oraz celem licznych wycieczek szkolnych oraz turystycznych z całej Polski i nie tylko. Zdarzało się, że jednego dnia pod konarami sędziwego drzewa przewijało się 80-100 zorganizowanych wycieczek, nie licząc indywidualnych turystów i mniejszych grup. Obecnie na pobliskim parkingu potrafi zatrzymać się nawet 60 autokarów¹⁵. Obok sędziwego już Bartka posadzono z jego żołądzi dęba Bartusia. Z okazji zebrania Oddziału Świętokrzyskiego Polskiego Towarzystwa Leśnego w tym miejscu w 2000 roku postawiono również pamiątkową tablicę wykonaną z miejscowego czerwonego piaskowca.

Martwe drzewa-pomniki przyrody również mogą stanowić cenny obiekt, ciekawy dla odwiedzających. Przykładem może być fragment potężnego pnia pomnikowej topoli czarnej z Krosnowej pełniący rolę eksponatu przy wejściu do Muzeum Lasu i Drewna w Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej w Rogowie. Inny przykład może stanowić niedawno (w 2010 roku) doszczętnie spalony przez wandalów dąb szypułkowy Napoleon (gm. Zabór, woj. lubuskie), który otwierał zestawienia rekordowych drzew-pomników przyrody w Polsce. Jego wymiary były imponujące: obwód pnia wynosił 1042,5 cm, a wysokość 28 m¹⁶; wiek szacowano na 650 lat. Ostatnia nazwa drzewa (wcześniej otrzymał imię prof. T. Schubego) wzięła się z legendy głoszącej, że podczas nieudanej kampanii rosyjskiej z 1812 roku w cieniu tego drzewa odpoczywał po przeprawie przez Odrę cesarz Napoleon Bonaparte¹⁷. Obecnie do powalonego drzewa, które nadal posiada status pomnika przyrody, prowadzi ścieżka przyrodnicza.

Według legend na niektórych drzewach dokonywały się objawienia Matki Bożej (zarówno uznane, jak i nieuznawane oficjalnie przez władze kościelne), które to miejsca stawały się potem miejscem kultu maryjnego. Najczęściej w koronie drzew ukazywała się różnym osobom postać Matki Boskiej przekazująca prośby, życzenia

¹⁴ A. Grzywacz, *Problematyka przyrodniczo-leśna w konkordancji biblijnej*, w: *Kulturotwórcza rola lasu i leśnictwa*, Wydawnictwo PTL, Lublin 2006, s. 95-103.

¹⁵ P. Zarzyński, R. Tomusiak, op. cit.

¹⁶ A. Grzywacz, *Problematyka przyrodniczo-leśna...*, op. cit.

¹⁷ P. Zarzyński, R. Tomusiak, op. cit.

czy informacje. Czasami nie była to postać, a obraz lub figura, które w cudowny, niewytłumaczalny sposób były znajdowane na danym drzewie¹⁸. Wiele zabytkowych drzew posiada w pewnym sensie znaczenie kultowe, bowiem zawieszano na nich, bądź w ich sąsiedztwie, kapliczki, które odwiedzała okoliczna ludność.

Innego rodzaju osobliwością dendrologiczną – pomnikiem przyrody o znaczeniu kultowym – jest sosna zwyczajna *Pinus sylvestris* o pięciu pniach, zwana Pięć Sosen, rosnąca w miejscowości Wielkie Oczy (gm. Wielkie Oczy, pow. lubaczowski, woj. podkarpackie), zaznaczona na rysunku 8.1. Kapliczka, będąca celem pielgrzymek mieszkańców miejscowości położonych na wschód od Lubaczowa, obok której rosła sosna, została zniszczona jesienią 2006 roku. Jak głosi tradycja, miało tam miejsce cudowne objawienie Matki Boskiej, a rosnąca pięciopniowa sosna oparła się piłom i siekierom żołnierzy sowieckich¹⁹.

Ciekawa jest także sosna z dużą dziuplą kryjącą w sobie kapliczkę z rzeźbą Chrystusa Ukrzyżowanego w Heluszu (pow. jarosławski, woj. podkarpackie). Wraz ze Świętą Dziuplą przetrwała lata wojny i okupacji, a przed zniszczeniem przez sowieckich żołnierzy uchroniła ją petycja mieszkańców do dowódcy wojskowego oddziału²⁰.

Drzewa rosnące przy zabudowaniach mają często znaczenie historyczne i symboliczne. Pomniki przyrody bywają związane z określonymi wydarzeniami historycznymi lub wybitnymi postaciami naszej kultury narodowej. Jak twierdzi Szwarc-Bronikowski²¹, zachowanie starych drzew, głązów narzutowych i innych tworów przyrody trwale związanych z krajobrazem naszego kraju jest także wyrazem kultury^{22,23}.

Warto podać także przykład dębu szypułkowego – pomnika przyrody rosnącego przy kościele w Birczy (woj. podkarpackie), o przyziemnym obwodzie 16 m. Ten stary dąb zapewne rósł już w 1603 roku, kiedy wznoszono obok modrzewiowy kościół rozebrany w roku 1920. Prawdopodobnie został on posadzony przy wejściu do nieistniejącego już w tym miejscu cmentarza. Pozostaje żywym świadkiem wielu ważnych zdarzeń historycznych z kilku minionych wieków, a także tych dramatycznych z przełomu lat 1945-1946, związanych z atakami UPA²⁴. Innym przykładem z tego samego regionu jest dąb szypułkowy z Rudki, jeden z najstarszych dębów w Polsce. Zapewne był już dojrzałym drzewem w 1693 roku, kiedy stawiano obok niego nietypową cerkiew typu bojkowskiego.

¹⁸ A. Grzywacz, *Problematyka przyrodniczo-leśna...*, op. cit.

¹⁹ T. Misiak, *Magiczne drzewa w dziejach, legendach i środowisku nad środkowym Sanem*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2010.

²⁰ E. Marszałek, *Leśne ślady wiary*, Wydawnictwo Ruthenus, Krosno 2010.

²¹ S. Szwarc-Bronikowski, *Świadkowie naszych dziejów*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.

²² Ibidem.

²³ K. Kacprzak, *Ochrona pomników przyrody. Zasady postępowania administracyjnego*, ABRYS, Poznań 2005.

²⁴ T. Misiak, op. cit.

Pomnikowe drzewa są nierzadko elementem parków podworskich, przypałacowych czy też rosną w bezpośrednim sąsiedztwie obiektów kulturalnych lub pomników. Przykładem może być grab zrosnięty z brzozą, znajdujący się w Parku Zamkowym w Przemyślu. Grab to „małżonek” brzozy – napisał Adam Mickiewicz w *Panu Tadeuszu*. Pod tymi drzewami wiele par wyznawało sobie wzajemne uczucia. Brzozę wycięto wiosną 2006 roku²⁵. Z kolei miłorzęb dwuklapowy ze specjalnym podestem wokół pnia w parku w Krasieczynie (woj. podkarpackie) budzi zainteresowanie zwiedzających, bo jak żadne inne drzewo obchodzone wkoło ma zapewnić szczęście.

Drzewa sadzono i sadi się dla upamiętnienia nie tylko ważnych wydarzeń historycznych czy wzniesienia budowli, ale również na pamiątkę obecności w danym miejscu słynnych osób, a nawet w związku z narodzinami dziecka.

W Wysocku (woj. podkarpackie) zachowało się siedem dębów posadzonych w alei przez króla Jana III Sobieskiego. Dziś obwody ich pni wynoszą od 350 do 550 cm. Pod jednym okazem napis na obelisku głosi: „Cieniste kasztany, lipy wyniosłe i wyosobliwe dęby, ręką Sobieskiego sadzone, jego zwycięstwa czasy rycerskie, szczęśliwe chwile Polski przypominajcie”²⁶. Obok pałacu rośnie dąb szypułkowy pochodzący z nasiona jednego z Dębów Sobieskiego, posadzony przez Tadeusza Kościuszkę (drzewa zostały zniszczone przez wicher w 1987 roku). W parku w Krasieczynie wśród wiekowych drzew rosną liczące około 150 lat lipy posadzone z okazji narodzin córek i dęby upamiętniające narodziny synów rodu Sapiechów. Wszystkie okazy nazwano imionami dzieci. Podobnie było w rodzinie Fredrów – pochodząca z Dembińskich Maria (zm. 1806), matka Aleksandra Fredry, posadziła dziewięć (tyle, ile miała dzieci) świerków przy ścieżce w ogrodzie w Beńkowej Wiszni²⁷.

Z okazji zakończonej beatyfikacji Jana Pawła II, jako dowód wdzięczności, powstała w 2011 r. inicjatywa sadzenia dębów jako drzew pamięci - żywych pomników, dowodów czci dla wielkich, szanowanych osób. Historia papieskich dębów zaczęła się 28 kwietnia 2004 roku w czasie jednej z pielgrzymek polskich leśników. Zawieźli oni wówczas 2,5 kilograma nasion Chrobrego, najstarszego dębu szypułkowego w Polsce, pomnika przyrody, do Watykanu (wiek dębu Chrobrego ocenia się na 745 lat). Do Polski nasiona wróciły z błogosławieństwem Jana Pawła II i od tej pory każdy „potomek” słynnego dębu nazywany jest dębem papieskim. W maju 2004 żółędzie otrzymały także certyfikat i świadectwo pochodzenia. Są to sadzonki szczególne, bowiem ich sadzenie w całym kraju odbywa się w sposób uroczysty, z udziałem duchowieństwa i władz lokalnych. Zamierzeniem leśników polskich było, aby dęby te rosły w całym kraju, w miejscach szczególnie związanych z działalnością Jana Pawła II i żeby były żywym i długowiecznym – jak dąb Chrobry – pomnikiem czasów, gdy był on papieżem²⁸. Dęby papieskie są

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem.

²⁷ T. Misiak, op. cit.

²⁸ A. Matysiak, *Przebieg akcji sadzenia dębów papieskich Jana Pawła II w Lasach Państwowych w 2006 roku*, w: *Przerwana Konferencja*, Towarzystwo Przyjaciół Fajslawic, Lublin–Fajslawice 2011, s. 37-39.

jednym z obiektów odwiedzanych w ramach zdobywania Pielgrzymiej Odznaki Krajoznawczej PTTK. Jej regulamin wymienia również listę 410 dębów wraz z dokładnymi lokalizacjami.

Drzewa pomnikowe obok wartości przyrodniczej mają także często znaczenie kulturowe. Ochrona drzew jako pomników przyrody, podobnie jak kulturowanie niektórych zwyczajów i tradycji, są bardzo ważne. Uznaje się, że wątek kulturowy drzewa łączy się z wątkiem przyrodniczym i polega na udziale drzewa w tworzeniu przestrzeni kulturowej²⁹. Wątek ten ma wiele wymiarów, m.in. efekty hodowlane, aklimatyzacyjne, sztuka formowania drzewa, symbolika drzew, a wspólnym atrybutem porządku przyrodniczego i kulturowego są czas i przestrzeń, w których drzewo rośnie. Nierozpoznanie tego aspektu może przyczynić się do zubażania społeczności^{30,31}. Drzewa są więc jednocześnie twórcami przyrody i kultury³².

Drzewa jako pomniki przyrody dostarczają nie tylko wiedzy przyrodniczej (m.in. zjawisko obumierania drzew, sukcesja organizmów, informacje dendrologiczne, aklimatyzacja gatunków obcych), ale są także pomocne w propagowaniu historii regionu, w którym występują. Poprzez nazwy własne bezpośrednio nawiązują do legend i podań, prawdziwych faktów historycznych (np. upamiętniając właściciela posiadłości), przypominają ludzi zasłużonych dla regionu czy nauki (np. pomnik przyrody Bindaż Grabowy im. prof. Ryszarda Siwickiego w Kołobrzegu), a ze względu na swój sędziwy wiek przypominają odległe epoki historyczne, np. dąb Napoleon, dąb Bolko, dąb Chrobry, lipa Księżna Anna, sosna Królowej Bony (gm. Kampinos, pow. warszawski-zachodni, woj. mazowieckie) – rysunek 8.1. Nazwy nadawane są także alejom, np. zasługująca na ochronę pomnikową Aleja Husarii Polskiej na terenie Parku Krajobrazowego „Cysterskie Kompozycje Krajobrazowe Rud Wielkich” (woj. śląskie), będąca częścią szlaku turystycznego „Szlak Husarii Polskiej”, wiodącego równiną Bramy Morawskiej i wytyczonego dla upamiętnienia przemarszu wojsk króla Jana III Sobieskiego w 1863 roku^{33,34,35,36}.

Drzewa sędziwe zachowały się tylko dlatego, że zawieszano na nich kapliczki, czyniąc drzewo „świętym” (np. choiny kanadyjskie osłaniające figurkę Matki Boskiej Niepokalanej przy klasztorze Sióstr Niepokalanek w Jarosławiu, woj. podkarpackie). Niektóre okazy rosły natomiast przy cudownych źródłkach (np. buk pospolity

²⁹ A. Michałowski, *Drzewa w krajobrazie kulturowym*, Studia i Materiały Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa 1991.

³⁰ A. Michałowski, *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*, *Krajobrazy dziedzictwa narodowego*, nr 1, s. 55-56.

³¹ A. Michałowski, *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*, cz. 5: *Nowożytny krajobraz kulturowy*, *Krajobrazy dziedzictwa narodowego*, 1(5)/2001, OÖZK, 2001, s. 43-55.

³² T. Misiak, op. cit.

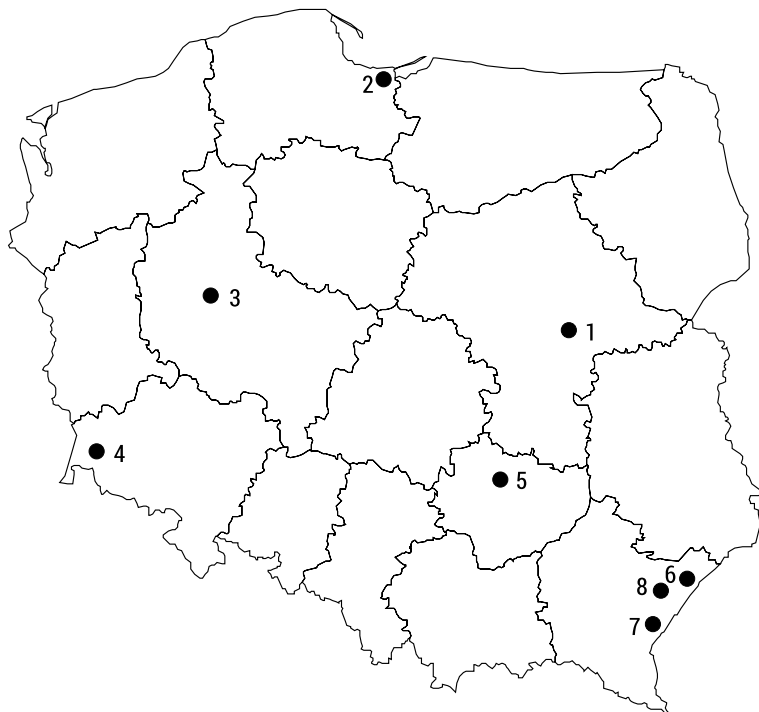
³³ A. Grzywacz, *Drzewa w krajobrazie kulturowym*, „Zarządzanie Ochroną Przyrody w Lasach” 2011, t. 5, s. 245-259.

³⁴ K. Kacprzak, op. cit.

³⁵ T. Misiak, op. cit.

³⁶ A. Matysiak, op. cit.

przy źródle Pomocna Woda w Starej Birczy, woj. podkarpackie czy lipa szerokolistna na wzgórzu Monastyr k. Horyńca, woj. podkarpackie) lub cmentarzach (np. lipa drob-
nolistna rosnąca na cmentarzu w Kalwarii Pałacowskiej – 650 cm obwodu, woj. pod-
karpackie czy wiąz górski rosnący na lubaczowskim kirkucie o obwodzie 470 cm,
Lubaczów, woj. podkarpackie)³⁷.

RYSUNEK 8.1. Lokalizacja wybranych okazów drzew-pomników przyrody, o których mowa w tekście

1 – dąb Mazowiecki Bartek, 2 – dąb Bażyńskiego, 3 – dęby rogalińskie, 4 – cis z Henrykowa Lubańskiego, 5 – dąb Bartek, 6 – sosna z Helusza, 7 – Pięć Sosen z miejscowości Wielkie Oczy; 8 – miłorząb dwukłapowy z Krasieczyna.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Mniej znane są egzemplarze, które rosną w zwartych kompleksach leśnych lub w zadrzewieniach, a dotarcie do nich jest utrudnione, gdyż np. wymaga pozostawienia samochodu na parkingu i dojścia do okazu pieszo. Są to np.: dąb Mazowiecki Bartek (okolice miejscowości Emów, woj. mazowieckie, pow. otwocki, gm. Kolbiel), brzoza z Solna – najgrubsza brzoza brodawkowata w Lasach Państwowych (Solno, gm. Bartoszyce, woj. warmińsko-mazurskie, pow. bartoszycki), sosna Bożenna (Karczew,

³⁷ T. Misiak, op cit.

woj. mazowieckie, pow. otwocki, gm. Karczew), kasztanowiec z Krasnego Lasu (Elbląg-Krasny Las, woj. warmińsko-mazurskie, pow. elbląski, gm. Elbląg), głóg z Grocholina (Grocholin, woj. kujawsko-pomorskie, pow. nakielski, gm. Kcynia) – najgrubszy głóg jednoszyjkowy w Polsce, czeremcha z Brączewa (Brączewo, woj. wielkopolskie, pow. szamotulski, gm. Obrzycko) – najgrubsza czeremcha na terenie Lasów Państwowych. Okazy te zasługują na uwagę i umieszczenie w przewodnikach turystycznych ze względu na ich walory przyrodnicze, historyczne i kulturowe.

Podsumowanie

Pomniki przyrody prawie zawsze stanowią atrakcję turystyczną, przede wszystkim ze względu na ich duże znaczenie dla dydaktyki z zakresu przyrody i historii³⁸. Okazy te mają nie tylko duże znaczenie dla nauki, ale wpływają także na ocenę estetyki krajobrazu, zwiększając jego różnorodność. Znajomość i popularność drzew uznanych za pomniki przyrody jako obiektów turystycznych jest bardzo zróżnicowana. Niektóre z nich, bardzo często odwiedzane, jak słynny dąb Bartek z Zagnańska, cis pospolity z Henrykowa Lubańskiego, wiąz szypułkowy z Komorowa czy platan Olbrzym z Chojny, stały się niemal ikonami turystyki – są znane i uwzględniane w zestawieniach rekordowych drzew europejskich. Inne pozostają natomiast znane jedynie lokalnej społeczności lub wąskiemu gronu pasjonatów.

Wskazanymi byłyby działania popularyzujące pomnikowe drzewa jako atrakcje turystyczne i jako obiekty godne zainteresowania turystów nie tylko ze względu na walory przyrodnicze, ale także ze względu na wartość społeczną i kulturową, jaką ze sobą noszą, m.in. poprzez promocję w folderach, katalogach i ulotkach dotyczących gmin, powiatów i nadleśnictw, na terenie których rosną, a także umieszczanie w programach wycieczek punktu związanego z odwiedzeniem tych wyjątkowych okazów. Korzystne byłoby również zawarcie informacji o występowaniu w ich pobliżu tego typu obiektów w materiałach promocyjnych gospodarstw agroturystycznych. Należy jednak podkreślić, iż pojedyncze egzemplarze drzew – pomników przyrody mogą okazać się walorem o niewystarczającej sile przyciągania turystów. Wobec czego te niezwykle okazy mogą stanowić jeden z kilku elementów rozbudowanego produktu turystycznego.

Okazy drzew-pomników przyrody mogą znaleźć zastosowanie w implementacji różnych form interpretacji dziedzictwa zarówno przyrodniczego, jak i kulturowego. Interesujący przekaz dotyczący wybranych drzew uznanych za pomniki przyrody może uświadomić odbiorcy wiele relacji środowiskowych i antropogenicznych oraz wpływ człowieka na otaczające środowisko i kształtowanie krajobrazu kulturowego.

³⁸ W. Staniewska-Zątek, *Turystyka a przyroda i jej ochrona*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2007.

Streszczenie

Sędziwe okazy drzew oraz związane z nimi tajemnicze historie, wierzenia i legendy mogą stać się zasobem interesującym i przyciągającym turystów. Turystyka stwarza człowiekowi dogodne warunki do odbierania różnego rodzaju treści poznawczych i estetycznych oraz do zgłębiania różnych wartości. Drzewa, szczególnie cenne w wymiarze lokalnym i krajowym, a nawet europejskim, jako element naturalnego krajobrazu, wśród bogactwa zasobów przyrodniczych mogą stać się również podstawą rozwoju turystyki edukacyjnej. Te szczególne okazy dendroflory mogą stanowić przyrodniczą wizytówkę miejscowości i być ważnym elementem w jej promocji. W niniejszym rozdziale zaprezentowane zostały możliwości wykorzystania drzew pomnikowych jako obiektów dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, będących potencjalnym elementem realizacji funkcji turystycznej obszaru.

Słowa kluczowe: pomniki przyrody, drzewa symboliczne w krajobrazie kulturowym, drzewa rekordowe, turystyka

Summary

The trees – nature monuments are elements of the tourist function of the area

Aged specimens of trees and mysterious stories, beliefs and legends associated with them can become a resource of interest and attract tourists. Tourism creates favourable conditions for people to receive various types of cognitive and aesthetic content and to learn about multiple values. Trees, especially valuable locally nationally, and even Europe-wide, as part of the natural landscape, among the richness of natural resources, can also become the basis for the development of educational tourism. These special dendroflora specimens can be a natural showcase of the village and an important element of its promotion. This paper presents the possibilities of using monument trees in the development of the tourist function of the area as objects of natural and cultural heritage.

Key words: nature monuments, symbolic trees in the cultural landscape, record trees, tourism

Literatura

1. Grzywacz A., *Drzewa w krajobrazie kulturowym*, „Zarządzanie Ochroną Przyrody w Lasach” 2011, t. 5.
2. Grzywacz A., Pietrzak J., *Drzewa – pomniki przyrody*, Wydawnictwo PTL, Warszawa 2013.
3. Grzywacz A., *Problematyka przyrodniczo-leśna w konkordancji biblijnej*, w: *Kulturotwórcza rola lasu i leśnictwa*, Wydawnictwo PTL, Lublin 2006.
4. Grzywacz M., *Stan zdrowotny oraz ocena wartości społecznej i historycznej najstarszych i najgrubszych dębów szypułkowych w Polsce*, praca magisterska, Wydział Leśny SGGW, Warszawa 2007 (maszynopis).
5. Kacprzak K., *Ochrona pomników przyrody. Zasady postępowania administracyjnego*, ABRYS, Poznań 2005.
6. Marszałek E., *Leśne ślady wiary*, Wydawnictwo Ruthenus, Krosno 2010.

7. Matysiak A., *Przebieg akcji sadzenia dębów papieskich Jana Pawła II w Lasach Państwowych w 2006 roku*, w: *Przerwana Konferencja*, Towarzystwo Przyjaciół Fajslawic, Lublin–Fajslawice 2011.
8. Michałowski A., *Drzewa w krajobrazie kulturowym*, Studia i Materiały Zarządu Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, Warszawa 1991.
9. Michałowski A., *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*, „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” 2000, nr 1.
10. Michałowski A., *Symbolika drzew i ich znaczenie duchowe w krajobrazie kulturowym*, „Krajobrazy Dziedzictwa Narodowego” 2000, nr 3.
11. Misiak T. *Magiczne drzewa w dziejach, legendach i środowisku nad środkowym Sanem*, Podkarpacki Instytut Książki i Marketingu, Rzeszów 2010.
12. Nitkiewicz-Jankowska A., Jankowski G., *Krajobraz kulturowy jako walor turystyczny, Krajobraz a turystyka, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego nr 14*, Sosnowiec 2010.
13. *Ochrona Środowiska*, GUS, Warszawa 2018.
14. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 4 grudnia 2017 r. w sprawie kryteriów uznawania tworów przyrody żywej i nieożywionej za pomniki przyrody (Dz.U. 2017, poz. 2300).
15. Staniewska-Zątek W., *Turystyka a przyroda i jej ochrona*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2007.
16. Szwarc-Bronikowski S., *Świadkowie naszych dziejów*. Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.
17. Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r., z późn. zm. (Dz.U. z dnia 13 listopada 2008 r.).
18. Zarzyński P., *Liczba pomników przyrody i drzew pomnikowych w Polsce na podstawie inwentaryzacji Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska z lat 2014-2015*, „Sylwan” 2019, t. 163(3).
19. Zarzyński P., Tomusiak R., *90 drzew. Okazy niezwykle*, Centrum Informacyjne Lasów Państwowych, Warszawa 2014.

9. Idea przestrzeni przewietrzających a poziom jakości mikroklimatu jako potencjał terenów do rozwoju turystyki i rekreacji na obszarach miejskich

Bartosz Czarnecki

Wstęp

W warunkach gwałtownie rosnących i zagęszczających się miast przełomu XIX i XX wieku i w dużej mierze pogarszających się warunków sanitarnych zaczęto poszukiwać rozwiązań tego problemu. Rozwijano infrastrukturę techniczną, mającą przynieść udogodnienia mieszkańcom i wpłynąć na poprawę warunków życia, niekiedy tworzone też tereny rekreacyjne. W ówczesnych realiach dużego zagęszczenia zabudowy mieszkaniowej i dymiących zakładów produkcyjnych dobrym rozwiązaniem wydawało się planowanie stworzenia w różnych punktach zasobów terenów zielonych. W związku z takimi decyzjami powstały np. krakowskie Planty. Z czasem idea ta ewoluowała w kierunku zwiększenia wpływu na mikroklimat, a ściślej – jakość powietrza w śródmieściach miast poprzez wymuszanie jego wymiany. Taką rolę pełniły niekiedy doliny rzek przepływających przez miasta, tworzące naturalne korytarze, lecz w wielu przypadkach ich brzegi były również zabudowane, ze względu na dogodność lokalizacji dla transportochłonnych funkcji, dymiącymi fabrykami i elektrowniami do których trzeba było dostarczać dużych ilości opału i surowców oraz odbierać wytwarzane w nich produkty.

Powstała zatem idea przestrzeni nawietrzających lub przewietrzających miasta. Pojawia się pytanie, czy w warunkach ponownej identyfikacji problemu zadymienia i zapylenia powietrza w miastach osiągającego nieakceptowalne poziomy, a za sprawą niskiej emisji oraz wzrastającego stopnia zmotoryzowania niekiedy w wymiarze bezwzględny większe niż jeszcze kilkanaście lub kilkadziesiąt lat wcześniej, można również rozpatrywać ideę odpowiedniego kształtowania terenów zielonych lub szerzej: otwartych w mieście, jako czynnik, który w istotny sposób może być wykorzystany do uzyskania satysfakcjonującego rozwiązania? Czy oddziaływanie za pomocą odpowiedniego kształtowania struktury przestrzeni w istniejących miastach może być wystarczającym rozwiązaniem zapewniającym satysfakcjonujące warunki życia?

Celem opracowania jest weryfikacja idei klinów przewietrzających śródmieścia miast stosowanej od okresu międzywojennego, a nawet wcześniej i zasadniczo zarzuconej w pierwszej połowie lat 70. XX wieku, wraz z odejściem od tworzenia wielkoobszarowych projektów urbanistycznych. Weryfikacja dokonywana jest w kontekście zmieniających się obecnie kryteriów oceny poziomu jakości życia w mieście. W opracowaniu zastosowano metodę studiów przypadków, indukcji oraz opartą o literaturę specjalistyczną.

Kompleksy zielone w strukturze miast Polski

Rozwój idei zielonych pierścieni opisuje A. Cieszewska¹, która wskazuje, że niektórzy uważają, że pojawiła się ona w wyniku decyzji gospodarczych, podczas gdy sama idea pochodzi od Mahometa (VII wiek), a nawet z tekstów starotestamentowych. Jednak zielone pierścienie nie są korytarzami nawietrzającymi. Stanowią one strukturę w formie zamkniętej, okalając jednostki osadnicze. Ponadto ich funkcją, równorzędną z rolą terenów zielonych do rekreacji, jest stworzenie bariery przeciwdziałającej „rozlewaniu się” miasta.

Nestor polskiej urbanistyki, prof. T. Tołwiński, w swoim dziele² jako jedno z miast amerykańskich o najlepszych warunkach życia wskazuje Baltimore, na którego planie wyraźnie widoczne są, zwłaszcza od strony południowej, kliny terenów zielonych oraz zatok. Także S. Marzyński³ jako jeden z modeli układów zieleni w mieście wymienia układ promienisty z zielonymi klinami.

Tereny zielone w formie klinów „głęboko wnikających w strukturę zabudowy” planowano także po II wojnie światowej w Berlinie Wschodnim⁴. Układ klinów wnikających głęboko w strukturę miasta posiada Rzym⁵, a także Kopenhaga, w której zachowano system klinów od zachodniej strony miasta. Z czasem podlegał on presji urbanizacyjnej, a później zaplanowano drugi zespół takich klinów, jako zewnętrznych w strefie peryferyjnej miasta⁶. Sztokholm z kolei charakteryzuje się systemem 10 zielonych klinów⁷. Tworzenie układu zielonych klinów bazujących głównie o doliny rzeczne w Melbourne datuje się z kolei na koniec lat 20. XX wieku⁸. Wśród dużych

¹ A. Cieszewska, *Green belts. Zielone pierścienie wielkich miast*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2019, s. 47-64.

² Dzieło prof. T. Tołwińskiego pt. *Urbanistyka* to pierwsze kompleksowe opracowanie zasad kształtowania przestrzeni miast. Hołduje co prawda regułom urbanistyki klasycznej, lecz reprezentuje nowoczesne holistyczne podejście do zagadnień funkcji czy struktury miasta. T. Tołwiński, *Urbanistyka*, t. 2, *Budowa miasta współczesnego*, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1948, s. 101-103.

³ S. Marzyński, *Urbanistyka*, PWN, Warszawa–Łódź 1966, s. 135-136.

⁴ A. Cieszewska, op. cit., s. 75.

⁵ Ibidem, s. 84.

⁶ Ibidem, s. 85-87.

⁷ Ibidem, s. 88-90.

⁸ Ibidem, s. 101.

polskich miast elementy klinów lub mieszanych układów klinowo-pierścieniowych wykazują Poznań, Wrocław⁹ oraz Warszawa, a jeden taki klin w postaci układu Las Zwierzyniecki – Park Konstytucji 3 Maja – Planty posiada Białystok, w którego skład wchodzi cenny przyrodniczo Rezerwat Las Zwierzyniecki.

Układ klinów napowietrzających w przypadku Warszawy widoczny jest już w szkicu wstępnym planu regulacyjnego z 1916 roku, wykonanym pod kierunkiem prof. T. Tołwińskiego¹⁰, który kształtowany był od początku XX wieku¹¹. Istotne z nich to ciąg od strony południowo-zachodniej do Pola Mokotowskiego oraz obszar w osi lotniska na Bemowie. Układ klinów, a nawet przelotowych pasm nawietrzających utrzymany był w koncepcji odbudowy Warszawy z 1947 roku¹². Jednak dziś, na skutek słabo kontrolowanej presji urbanizacyjnej, zachowany jest w formie szczątkowej. Przykład Warszawy jest szczególnie interesujący, jako że układ klinów powiązany jest z układem obszarów leśnych i parków narodowych – Kampinoskiego oraz Mazowieckiego¹³. Zwiększa to tym samym ich wpływ, wraz z głównym korytarzem doliny Wisły, na kształtowanie mikroklimatu śródmieścia Warszawy¹⁴, a także stanowi atrakcję całego układu przestrzennego dla rozwoju turystyki i rekreacji.

Dbałość o tereny zielone jest istotna w przypadku kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta przemysłowego położonego w dolinie rzecznej, jakim jest Toruń. W latach 30. XX wieku prof. I. F. Tłoczek w planie swojego autorstwa postulował otoczenie zespołu staromiejskiego zielonym pierścieniem, natomiast w pierwszym planie powojennym inż. S. Modrzejewski z zespołem wprowadzili liczne kliny zieleni, uwzględniane również w późniejszych planach, w celu wspomoczenia głównego elementu systemu wymiany powietrza, jakim jest Wisła¹⁵.

Od końca lat 70. XX wieku w Polsce zaczęły być obserwowane procesy anarchizacji przestrzeni: w związku z pewną liberalizacją różnych sfer życia oraz trudnościami w zaspokojeniu elementarnych potrzeb mieszkaniowych w formach zorganizowanych dopuszczano coraz szerszą możliwość realizacji zabudowy mieszkaniowej tzw. sposobem gospodarczym, jak i w drobnych formach kolektywnych. Do czasu w pewnym stopniu te procesy regulowało planowanie przestrzenne, w związku z czym, najpierw stopniowo i w ograniczonym wymiarze czasowym, zaczęły być widoczne przejawy

⁹ Ibidem, s. 234-240.

¹⁰ J. Wilski (red.), *Warszawa. Rozwój przestrzenny*, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa 1993, s. 18.

¹¹ E. Kicińska, *System głównych parków*, w: S. Gzell (red.), *Krajobraz architektury Warszawy końca XX wieku*, Akapit DTP, Warszawa 2002, s. 242.

¹² J. M. Chmielewski, *Teoria urbanistyki. Wybrane zagadnienia*, OWPW, Warszawa 1996, s. 90.

¹³ Nie należy zapominać, że z punktu widzenia geologicznego, krajobrazowego, a nawet przyrodniczego niezwykle cenne jest całe uformowanie Skarpy Warszawskiej, nawet jej fragmenty przebiegające przez centrum Warszawy.

¹⁴ P. Molski, R. Cendrowska, C. Głuszek, *Warszawa*, w: *The Environment And The City. Miasto i środowisko*, „Miasto” – numer specjalny, sierpień 1990, s. 63.

¹⁵ L. Czyżniewska, A. Pawski, *Toruń*, „Miasto” – numer specjalny, sierpień 1990, s. 92-93.

„rozlewania się” miast. W warunkach kryzysu lat 80. zjawiska te miały ograniczoną skalę, ale wraz z uwolnieniem aktywności i indywidualnej inicjatywy po przełomie ustrojowym roku 1989 z czasem nastąpiła erupcja spontanicznej działalności budowlanej. Walnie przyczyniła się do tego zmiana w roku 1994 systemu planowania przestrzennego, w tym szczególnie zniesienie obligatoryjności planów miejscowych. Brak planów przestał być przeszkodą w zagospodarowaniu terenu na cele budowlane, a jednocześnie poszukiwano terenów w atrakcyjnych lokalizacjach. W przypadku budownictwa komercyjnego, zwłaszcza mieszkaniowego realizowanego przez deweloperów, wysoki zwrot z inwestycji gwarantują przedsięwzięcia znajdujące się w lokalizacjach centralnych lub śródmiejskich. Preferowane przez inwestorów komercyjnych z powodu braku konieczności ponoszenia dodatkowych kosztów uprzedniego oczyszczenia terenu wcześniej zagospodarowanego (*brown fields*) są tereny wolne od zabudowy. Dosłownymi, wolnymi od zagospodarowania *green fields* w śródmieściach i centrach miast są tereny zielone. Chwalone za nowatorstwo rozwiązań warszawskie osiedla Eco-Park i Marina Mokotów (fot. 9.1) zajęły części jednego z głównych warszawskich klinów nawietrzających, jakim jest klin dochodzący do śródmieścia z kierunku południowo-zachodniego, aż do Pola Mokotowskiego.

FOTOGRAFIA 9.1. Zabudowa na fragmencie południowo-zachodniego klina napowietrzającego śródmieścia Warszawy – Osiedle Eco-Park

ŹRÓDŁO: fot. M. Czarnecki, 2019.

FOTOGRAFIA 9.2. Zabudowa mieszkaniowo-usługowa w dolinie rzeki Białej w rejonie ulicy Jurowieckiej w Białymstoku

ŹRÓDŁO: fot. B. Czarnecki, 2019.

Presja na urbanizację takich terenów stała się szczególnie silna w roku 2004, gdy ostatecznie przestały obowiązywać plany uchwalone przed wejściem w życie przepisów ustawy z 1994 roku o zagospodarowaniu przestrzennym. Plany odgrywały ważną rolę w ochronie przed zabudową terenów do tego nieprzeznaczonych. Skutkiem było jeszcze śmielsze wkraczanie zagospodarowania, a zwłaszcza zabudowy, na tereny pełniące funkcje ekologiczne czy mikroklimatyczne. Przykładem takiego obszaru jest dolina rzeki Białej w Białymstoku, gdzie w kilku co najmniej przypadkach inwestorzy „zdążyli” z inwestycjami przed uchwaleniem po roku 2004 planów ochronnych dla poszczególnych odcinków doliny. Dotyczy to np. okolic dawnej Hali KS Włókniarz w rejonie ulicy Świętokrzyskiej, gdzie pomimo niekorzystnych warunków ekofizjograficznych powstał duży kompleks mieszkalno-usługowy. Podobnie na teren zalewowy, dzięki zmianie stosunków wodno-gruntowych poprzez nasypanie gruntu w rejonie ulicy Hetmańskiej, wkroczył kompleks trzech hipermarketów. Z kolei w rejonie ulicy Jurowieckiej, na centralnym odcinku rzeki, w wyniku splotu uwarunkowań formalnych po uchyleniu części planu miejscowego w tym rejonie, powstaje zespół pięciu

potężnych, kilkunastopiętrowych budynków mieszkalno-usługowych. Zostały one zlokalizowane w bezpośrednim sąsiedztwie koryta rzeki, w istotny sposób przegradzając światło jej doliny. W perspektywie niweczy to też potencjał rekreacyjno-turystyczny tego odcinka doliny rzeki Białej (fot. 9.2).

Takich przykładów z różnych miast można by przytoczyć wiele. Dotyczą one sytuacji, w wyniku których następuje ograniczenie funkcji regeneracji powietrza, realizowanej dotąd przez kompleksy ciągów zielonych lub wodno-zielonych. Dzieje się to w warunkach zwielokrotnienia liczby pojazdów samochodowych, zwłaszcza w śródmieściach miast, które to pojazdy w bardzo znaczącym stopniu wpływają na jakość środowiska na tych obszarach.

Nakłada się na to niska emisja w terenach osiedli zabudowy jednorodzinnej, a jednocześnie wzrost świadomości i oczekiwań ze strony mieszkańców w odniesieniu do poziomu jakości powietrza. Ponadto następuje ingerencja inwestycyjna w obszary zielone, które co prawda nie posiadają formalnego statusu ochronnego, ale często cechują się wartościowymi a nawet bardzo cennymi walorami przyrodniczymi. Są one tym bardziej cenne, jeśli położone są w centrum lub rejonie śródmiejskim dużych miast, gdzie każdy skrawek terenu biologicznie czynnego jest bardzo wartościowy. Dotyczy to terenów nadrzecznych lub położonych przy innego rodzaju zbiornikach wodnych, gdzie zawsze środowisko ma szczególne walory, a inwestowanie w ich bliskości zwykle wręcz „demoluje” stosunki wodne¹⁶.

Kształtowanie mikroklimatu w mieście z wykorzystaniem terenów zielonych oraz ich potencjał rekreacyjno-turystyczny

Pojawia się w tym kontekście pytanie o to, w jakim stopniu tereny zielone, a zwłaszcza kliny napowietrzające lub to, co z nich pozostało, mogą spełnić funkcję elementów łagodzenia wpływu czynników negatywnie oddziałujących na warunki mikroklimatyczne w miastach. Potrzeba rozważenia tego z pewnością istnieje, przynajmniej dopóki nie ustaną działania, w postaci źródeł emisji zanieczyszczeń powszechnie wykorzystujących paliwa kopalne w energetyce czy transporcie, przyczyniające się do pogarszania tych warunków. Można się spodziewać, że tego rodzaju sytuacja potrwa jeszcze co najmniej kilkanaście do dwudziestu lat.

¹⁶ W ostatnich latach coraz intensywniej propaguje się ideę rozwoju tzw. błękitno-zielonej infrastruktury w miastach, co dotyczy przede wszystkim obszarów nadrzecznych czy zalewowych oraz innych nisko położonych. Mogą one łączyć funkcje ekosystemalne z odpowiednio skomponowanymi walorami dla turystyki oraz rekreacji: por. m.in. *Plan adaptacji Miasta Białostok do zmian klimatu do roku 2030*.

Zwykle dokumenty planistyczne dużych miast zakładają ochronę terenów zielonych, jak zostało to opisane – niestety zwykle w pewnym stopniu uszczuplonych lub nawet o ciągłości przerwanej w wyniku nieskutecznej ochrony przed zabudową. W przypadku Białegostoku konsekwentnie operuje się pojęciem „systemu przyrodniczego miasta jako elementu jego infrastruktury”¹⁷. Nagłaśniane od kilku lat odczyty poziomów zanieczyszczeń powietrza atmosferycznego w miastach polskich są daleko wykraczające poza normy przyjęte w większości krajów europejskich. Wartości graniczne wskazują, że obecny stan terenów zielonych mających wspierać regenerację powietrza atmosferycznego nie jest wydolny i sam w sobie nie może służyć jako jedyne rozwiązanie problemu. Trudno natomiast wyobrazić sobie usuwanie śródmiejskiej zabudowy, często względnie lub zupełnie nowej, w celu wytyczania nowych terenów zielonych. Powiększanie zasobów i oddziaływanie terenów zielonych na mikroklimat w śródmieściach dużych miast nie jest realne. Muszą zatem być wdrażane w szybszym tempie inne środki zmierzające do poprawy stanu środowiska – wykorzystanie energii ze źródeł alternatywnych, głównie odnawialnych.

W odniesieniu do samych terenów zieleni należy stwierdzić, że mają one i będą miały znaczenie co do jakości powietrza w miastach. Ponadto pełnią one i będą pełnić szereg innych funkcji, chociażby takich, jak: zapewnienie miejsc do rekreacji, wspieranie retencji wód opadowych czy obniżanie temperatury w porze letniej i wspieranie regulacji wilgotności powietrza. Tereny zieleni stanowią także obszary realizacji istotnych funkcji ekosystemowych w mieście, takich jak rola korytarzy ekologicznych czy środowiska do życia dla małych zwierząt. Pełnią również funkcję przestrzeni dla alternatywnych form przemieszczania się po mieście, jak np. ruchu pieszego czy rowerowego. Bywają ponadto terenami, na których zlokalizowane są szlaki turystyczne. Stąd też są to obszary, które wymagają utrzymania, w tym ochrony przed dalszą zabudową i przerywaniem ich ciągłości. Ochrona jest i powinna być realizowana poprzez zapisy ochronne w dokumentach planistycznych i należy mieć nadzieję, że ich skuteczność będzie wzrastać, a nie maleć.

Dodatkowo pojawiają się nowe rodzaje dokumentów, które wspierają ochronę takich terenów, w związku z nowymi zjawiskami zachodzącymi w przestrzeni i środowisku oraz zmieniającym się rozkładem priorytetów. Przykładem tego zjawiska jest problem przeciwdziałania skutkom zmian klimatu, przy czym wsparciem w miastach są wszelkie tereny biologicznie czynne. Nowym rodzajem dokumentów wspierających ochronę terenów zielonych w ogóle są powstałe lub tworzone strategie przeciwdziałania skutkom zmian klimatu¹⁸. Z długoletniego doświadczenia wynika jednak, że najskuteczniejszą ochroną przed niekontrolowanymi przekształceniami jest własność komunalna terenów, która stawia samorząd w roli rzeczywistego, w pełni pod-

¹⁷ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Załącznik Nr 1 do uchwały XII/165/2019 Rady Miasta Białystok z dnia 18 czerwca 2019 roku.

¹⁸ Uchwała Rady Miejskiej Białegostoku o przyjęciu dokumentu *Plan adaptacji Miasta Białystok do zmian klimatu do roku 2030*.

miotowego gospodarza. Należałoby rozważyć wprowadzenie formuły prawnej tworzenia zasobów terenów komunalnych mających spełniać funkcję regeneracji powietrza, retencji wód opadowych oraz innych funkcji zmierzających do ochrony przed skutkami zmian klimatu.

Podsumowanie

W przypadkach istnienia korytarzy napowietrzających oraz innych form przestrzeni zielonych w miastach nadal występują nieakceptowane poziomy zanieczyszczeń powietrza. W sytuacji braku możliwości powiększenia lub udrożnienia tych przestrzeni w kontekście istniejących inwestycji zauważa się, że przestrzenie te nie są wystarczającym rozwiązaniem problemu zanieczyszczenia powietrza w miastach. Rozwiązań takich należy poszukiwać u źródeł emisji poprzez ich eliminację. Natomiast przestrzenie, nierzadko zaplanowane z myślą o wpływanie na poziom jakości powietrza, zwłaszcza na obszarach śródmiejskich, nadal powinny być utrzymywane w celu wspierania wymiany powietrza, ale i pełnienia szeregu innych, istotnych funkcji. Mieszkańcy chcą, aby było to środowisko nieskażone, aby można było spacerować, podziwiać piękno krajobrazu, a głównie obszarów zalesionych wokół miasta i w mieście. Obszary leśne są źródłem tlenu i pochłaniaczem CO₂. Takich obszarów potrzebują mieszkańcy miast i aglomeracji miejskich, a kompleksy zielone są odpowiedzią na te potrzeby.

Badania zostały zrealizowane w ramach pracy nr S/WA/1/2017 w Politechnice Białostockiej i sfinansowane z subwencji badawczej przekazanej przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego.

Streszczenie

Jednym z rozwiązań przestrzennych zmierzających do poprawy warunków mikroklimatycznych w miastach w XX wieku były kliny lub inne przestrzenie nawietrzające. Możliwość ich wprowadzenia w przypadku dostępności odpowiednich terenów była w dużej mierze uwarunkowana względami planowania i rozwoju przestrzennego miasta. W Polsce, w warunkach narastającego od ponad 30 lat chaosu przestrzennego i spontaniczności w lokowaniu wielu inwestycji, nierzadko przestrzenie te zaczęły być zabudowywane. Ma to negatywny wpływ na jakość powietrza, ale także na warunki turystyczno-rekreacyjne ich mieszkańców.

W wielu miastach występują zielone ciągi, które są miejscem istnienia szlaków pieszych i rowerowych. Podnosi to walory turystyczne obszarów miejskich, głównie miast uzdrowiskowych, sanatoryjnych i turystycznych, ale i pozostałych, które można określić jako cenne przyrodniczo. Wiele miast w Polsce położonych jest w otulinach obszarów leśnych (parków krajobrazowych, narodowych, obszarach chronionego krajobrazu). W tekście przywołano obserwowane obecnie konsekwencje niefrasobliwej zabudowy tych przestrzeni oraz rozważono możliwość ich wykorzystania do poprawy mikroklimatu w miastach.

Słowa kluczowe: planowanie przestrzenne, zieleń miejska, turystyka i rekreacja, obszary cenne przyrodniczo

Summary

The idea of ventilating spaces and the level of microclimate quality as the potential of areas for the development of tourism and recreation in urban areas

In cases of aeration corridors and other forms of green spaces in cities, unacceptable levels of air pollution still occur. If these spaces cannot be enlarged or unblocked in the context of existing investments, it is noted that these spaces are not a sufficient solution to the problem of air pollution in cities. Such solutions should be sought at the source of emissions by eliminating them. On the other hand, spaces, often planned to influence the level of air quality, especially in downtown areas, should still be maintained in order to support air exchange, but also to perform a number of other important functions. Residents want this environment to be unpolluted, to enable walking and admiring the beauty of the landscape, especially the forested areas around the city and in the city. Forest areas are a source of oxygen and a CO₂ absorber. Inhabitants of cities and urban agglomerations need such areas, and green complexes meet their satisfaction.

Key words: spatial planning, city, urban greenery, microclimate

Literatura

1. Chmielewski J. M., *Teoria urbanistyki. Wybrane zagadnienia*, OWPW, Warszawa 1996.
2. Cieszewska A., *Green belts. Zielone pierścienie wielkich miast*, Wydawnictwo Akademickie SEDNO, Warszawa 2019.
3. Czyżniewska L., Pawski A., *Toruń*, w: *The Environment And The City. Miasto i środowisko*, „Miasto” – numer specjalny, sierpień 1990.
4. Kicińska E., *System głównych parków*, w: S. Gzell (red.), *Krajobraz architektury Warszawy końca XX wieku*, Akapit DTP, Warszawa 2002.
5. Marzyński S., *Urbanistyka*, PWN, Warszawa–Łódź 1966.
6. Molski P., Cendrowska R., Głuszek C., *Warszawa*, w: *The Environment And The City. Miasto i środowisko*, „Miasto” – numer specjalny, sierpień 1990.
7. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Białegostoku*, Załącznik Nr 1 do uchwały XII/165/2019 Rady Miasta Białystok z dnia 18 czerwca 2019 roku.
8. Tołwiński T., *Urbanistyka*, t. 2. *Budowa miasta współczesnego*, Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1948.
9. Wilski J., *Warszawa. Rozwój przestrzenny*, Urząd Miasta Stołecznego Warszawy, Warszawa 1993.

10. Funkcje przyrody, obszarów przyrodniczo cennych i ich inspiracje dla turystyki oraz wynalazków i innowacji wspieranych bioniką

Adam E. Szczepanowski

Wstęp

Przyroda zawsze otaczała człowieka, dostarczając mu pożywienia, materiałów budowlanych, dając mu jednocześnie wytchnienie oraz odpoczynek, i umożliwiała przeżywanie piękna. Z czasem ludzie próbowali naśladować przyrodę, jednak w ciągu ostatnich wieków nasze działania skoncentrowały się głównie na postępie technologicznym i eksploatacji środowiska naturalnego. Ta droga oraz związany z nią gwałtowny rozwój naszej cywilizacji miały wiele skutków ubocznych, które zaczęły coraz bardziej zagrażać człowiekowi i całej ludzkości. W drugiej połowie XX wieku ludzkość bardziej zdała sobie sprawę z tego, że jest częścią natury i wszelkie działania skierowane przeciwko niej, są jednocześnie skierowane przeciwko człowiekowi. Zaczęto zadawać pytania dotyczące tego, w jaki sposób rozwiązać piętrzące się problemy, takie jak: zanieczyszczenie środowiska, ocieplenie klimatu, nadmierną eksploatację zasobów naszej planety, rosnącą liczbę ludności w miastach czy degradację naturalnych habitatów, a w szczególności obszarów przyrodniczo cennych. W ramach wielu dziedzin nauki podjęto starania, aby osiągnąć balans pomiędzy cywilizacyjnym postępem a równowagą w przyrodzie, w drodze do zrównoważonego rozwoju. Zaczęto chronić szczególnie te obszary, które charakteryzowały się bogactwem bioróżnorodności i unikalnymi gatunkami flory i fauny. Do takich należą obszary przyrodniczo cenne, które nie tylko są chronione przed degradacją, ale są również wykorzystywane do rozwoju różnych rodzajów i form turystyki.

Dzięki bionice występujące w przyrodzie i możliwe do wykorzystania w technice wzorce są bodźcem do pobudzania w wysokim stopniu aktywności inżynierów i ludzi przedsiębiorczych do poprawy warunków pracy, bezpieczeństwa, wynalazczości i ogólnie innowacyjności w turystyce. To dzięki tej nauce sprzęt turystyczny i sportowy przybiera niezwykle formy, a obiekty turystyczne i urządzenia stają się energooszczędne i bardziej funkcjonalne.

Celem opracowania jest uporządkowanie i przedstawienie, na podstawie literatury nauk przyrodniczych, społecznych i technicznych, najważniejszych funkcji przyrody w rozwoju różnych dziedzin życia człowieka oraz obszarów przyrodniczo cennych. W drugiej części opracowania skupiono się na osiągnięciach bioniki i przedstawieniu konkretnych rozwiązań, które są wynalazkami i innowacjami produktowymi, technologicznymi i społecznymi. W opracowaniu zastosowano metodę obserwacji, indukcyjno-dedukcyjną oraz analizę literatury specjalistycznej.

Przyroda i jej funkcje w życiu człowieka

Przyroda, jak podaje B. Szulczewska¹, nie należy do zbioru terminów definiowanych obecnie w pracach naukowych. Częściej używa się terminu „środowisko przyrodnicze”. Nie przeszkadza to jednak w operowaniu pojęciem „ochrona przyrody”, używanym w sposób i w zakresie podobnym do prawnej wykładni tego terminu, obecnej np. w Ustawie o ochronie przyrody z 2004 roku. W literaturze przedmiotu utożsamia się też „przyrodę” ze „środowiskiem przyrodniczym”². W naukowym ujęciu przyroda pozostaje głównym obiektem analiz filozofii przyrody oraz nauk przyrodniczych. Przyroda, w nowożytnej kantowskiej koncepcji, jest pojmowana w sensie materialnym, a w sensie formalnym jest kojarzona z przyrodoznawstwem, w którym usiłuje się uchwycić to, co jest jej najbardziej właściwe, czyli naturę natury. To nowożytne ujęcie przyrody ulega dalszym modyfikacjom wraz z rozwojem przyrodoznawstwa, które jest formułowane na jego gruncie i pozwala na (techniczną) kontrolę otoczenia³.

Przyroda, (gr. *physikê*, *physis*, łac. *natura*) w najszerszym znaczeniu, to wszechświat, rzeczywistość. Termin ten obejmuje także zjawiska fizyczne oraz życie – bez uwzględnienia wytworów i oddziaływania⁴. Przyroda rozumiana jest jako świat zwierzęcy i roślinny wraz z krajobrazem i krążącą w przestrzeni energią. Do przyrody zalicza się wszystko to, co zostało stworzone siłami natury, bez ingerencji człowieka. Środowisko przyrodnicze, zwane również środowiskiem naturalnym, to dzieło Stwórcy, nie zaś dzieło pracy ludzkiej.

Przyroda to całość materii ożywionej i nieożywionej, uwzględniająca również ciała kosmiczne i zjawiska fizyczne, m.in. oddziaływania elementów materii na siebie oraz odbywający się wśród nich przepływ energii. Do części przyrody nieożywionej zalicza się wszystkie czynniki abiotyczne, które kształtują przestrzeń bytowania organizmów żywych. Są one niezbędne dla ich funkcjonowania i rozwoju.

¹ B. Szulczewska, *Planowanie przestrzenne a ochrona przyrody*, „Ochrona przyrody” 2008, nr 10, s. 58.

² T. Szczęsny, *Ochrona przyrody i krajobrazu*, PWN, Warszawa 1977.

³ Z. Hajduk, *Między filozofią przyrody a filozofią nauki*, „Zarys autobiogramu: studia, badania, dydaktyka, praca organizacyjna w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II” 2006, nr 2, s. 14.

⁴ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, L–P, PWN, Warszawa 2000, s. 281.

Zaliczamy do nich wody powierzchniowe i podziemne, ukształtowanie powierzchni terenu, panujący na danym obszarze klimat (temperatura, wilgotność powietrza, wiatry, nasłonecznienie, opady i ciśnienie atmosferyczne, wyładowania atmosferyczne), podłoże skalne, a także chemiczny skład wód i atmosfery. Przyroda ożywiona to wszystkie elementy biotyczne, czyli organizmy żywe, zarówno rośliny jak i zwierzęta, ale także bakterie, wirusy i grzyby. Obieg materii i energii zachodzący w przyrodzie ożywionej warunkuje podstawowe procesy i funkcje życiowe, tak mikroorganizmów, jak i zwierząt – oddychanie, odżywianie, rozmnażanie, ruch czy metabolizm.

W dalszej części opracowania autor skupi się na przyrodzie ożywionej i człowieku, który w pewnym sensie jest częścią przyrody – jej równorzędnym elementem. Człowiek jest elementem przyrody zarówno wtedy, gdy w niej przebywa (często mówimy że jest „na łonie natury”), np. na obszarach przyrodniczo cennych, jak również wtedy, gdy żyje w przestrzeni silnie zurbanizowanej i stechnicyzowanej. Bowiem i w tym otoczeniu korzysta z życiodajnego tlenu i posila się pożywieniem z pól i ogrodów. Oddaje też przyrodzie swoją energię i wchodzi w interakcje z innymi, równorzędnymi elementami środowiska przyrodniczego. Człowiek jest częścią przyrody, ponieważ pozostaje pod wpływem zjawisk, które występują w znacznym oddaleniu i mają znaczenie dla jego funkcjonowania, takich jak np. globalne ocieplenie. Jednak najczęściej bezpośrednio i od razu odczuwa działanie przyrody, np. odczuwając ciepło lub chłód, piękno kwiatów, czy śpiewu ptaków. Przyroda to czynnik, który ma największe znaczenie dla rozwoju i życia człowieka, również w kontekście społecznym. Stosunek człowieka do przyrody nacechowany był zawsze szczególną ambiwalencją. Przyroda z jednej strony stanowiła podstawę jego egzystencji, żywiła go, z drugiej – była dlań nieustannym zagrożeniem, a także symbolem nieustannego odradzania się, mocy twórczej, oszałamiała bogactwem form i rozrzutnością kształtów⁵.

Współcześnie troska o czyste, nieskażone środowisko przyrodnicze to problem ogólnoświatowy i makrospołeczny, międzypaństwowy i międzykulturowy. Jest tematem wielu zjazdów, konferencji, konwencji i politycznych ustaleń, m.in. Szczytu Ziemi w Rio de Janeiro z 1992 roku czy Światowego Szczytu Zrównoważonego Rozwoju w Johannesburgu z 2002 roku. Ochrona przyrody to problem coraz częściej dostrzegany przez pojedynczego człowieka i najmniejsze społeczności. Ostatecznie bowiem w życiu pojedynczego człowieka rozstrzyga się postawa całej społeczności wobec przyrody. W zakresie ochrony przyrody zapewne wiele już zrobiono – tworzone są rezerваты przyrody i parki krajobrazowe, większą uwagę zwraca się na najbliższe środowiska miejsc pracy czy zamieszkania. Ludzie wyraźnie uświadamiają sobie, że zanieczyszczenie środowiska naturalnego jest bezpośrednim zagrożeniem zdrowia i życia. Organizuje się dla dzieci tzw. zielone szkoły, częściej wyjeżdża się w góry, do lasu czy na tereny „czystego środowiska”.

Przyroda posiada zatem wiele funkcji, które pełni służebnie wobec człowieka. Zostały one wyszczególnione i pokrótce opisane w tabeli 10.1.

⁵ R. Panasiuk, *Człowiek wobec przyrody*, „Folia Philosophica” 1993, t. 10, s. 5.

TABELA 10.1. Funkcje przyrody w życiu człowieka

Funkcja przyrody	Opis realizacji funkcji przyrody w życiu człowieka
Odżywcza	Woda, warzywa, owoce, mięso dzikich zwierząt czy przyprawy stanowią główne składniki, dzięki którym ludzie się odżywiają. Pełnią one funkcję budulcową, energetyczną i regulacyjną w naszych organizmach.
Budulcowa	Odnosi się w szczególności do drzew (lasów), które dostarczają materiału budowlanego do budowy domów, mebli, zagród i innych przedmiotów i obiektów służących człowiekowi i zwierzętom.
Energetyczna	Drewno, pozyskiwane głównie z lasów, stanowi dla człowieka materiał opałowy do pieców grzewczych czy gotowania posiłków. Kora, gałęzie, trociny stanowią również pożądany materiał opałowy przygotowywany w postaci peletu.
Lecznicza	Dzięki ziołom, krzewom, korze niektórych drzew, grzybom i roślinom można wyleczyć wiele dolegliwości i chorób człowieka oraz wzmocnić jego zdrowie. Lecznicze właściwości posiadają również borowiny, a także bogatsze w tlen powietrze w lasach lub wzbogacone w jod nad morzem w czasie sztormów.
Naukowa	Realizowana jest poprzez badania różnych gatunków zwierząt i roślin w celu ich identyfikacji. Na ich podstawie naukowcy oceniają gatunki zagrożone wyginięciem, a następnie, wspólnie z odpowiednimi instytucjami, ustalają obszary chronione, nadając im status parków narodowych, krajobrazowych, rezerwatów ścisłych itp., dbając w ten sposób o zachowanie bioróżnorodności.
Literacka	Opisy przyrody w literaturze stanowią m.in. formę monologu lirycznego, przedstawiającego np. uczucie tęsknoty autora za rodzimym krajem (np. w inwokacji <i>Pana Tadeusza</i> Adama Mickiewicza).
Turystyczna (rekreacyjno-wypoczynkowa)	Odpoczynek i rekreacja na łonie natury regenerują siły fizyczne i duchowe człowieka, m.in. poprzez wdychanie czystszej powietrza i zachwyt pięknem przyrody. Następuje wówczas odpoczynek organizmu człowieka, odprężenie, relaks i nabranie sił do dalszej pracy.
Wynalazczo-innowacyjna	Obserwacja życia zwierząt i roślin inspirowa człowieka do tworzenia wynalazków i projektowania wielu innowacyjnych rozwiązań. Dzięki temu powstają wynalazki i usprawnienia, takie jak: rzepy do zapinania ubrań i butów, śmigła samolotów, budynki energooszczędne, ergonomiczne pociągi szybkiego ruchu i wiele innych rozwiązań.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

W dalszej części opracowania autor skupi się na dwóch ostatnich funkcjach przyrody, czyli funkcji turystycznej i wynalazczo-innowacyjnej.

Obszary przyrodniczo cenne w rozwoju funkcji turystycznej

Termin „obszary przyrodniczo cenne” pojawia się najczęściej w literaturze poświęconej problemom ochrony przyrody i środowiska naturalnego. Ryszkowski charakteryzuje obszar przyrodniczo cenny jako teren, na którym występuje organizm, gatunek lub zespół organizmów czy też nieożywiony twór, całe siedlisko, ekosystem, krajobraz, wyróżnione ze względu na ich rzadkość, typowość, użyteczność, symboliczność czy walor estetyczny⁶.

Obszary cenne przyrodniczo zlokalizowane są tam, gdzie występują: duża lesistość, mała liczba mieszkańców, słabe gleby, a także niedostatecznie rozwinięta infrastruktura komunikacyjna⁷. Niektórzy autorzy w przypadku wydzielenia obszarów przyrodniczo cennych przyjmują kryteria, takie jak: bogactwa mineralne, gorące źródła, borowiny, piękno krajobrazu, klimat i nieskażone środowisko. Zastosowanie takich czynników wyboru spowodowałoby, że pojęcie „obszarów przyrodniczo cennych” stałoby się bardzo szerokie i obejmowałoby wszelkie lasy, urodzajne gleby, a także obszary, pod którymi zalegają bezużyteczne złoża kopalin⁸.

Jak wskazuje Dobrzański, obszarem przyrodniczo cennym można nazwać teren, którego różnorodność biologiczna i krajobrazowa stanowi lub może stanowić (uwzględniając dobór właściwych kierunków i metod) dominujący i istotny czynnik działalności gospodarczej, który w zasadniczy sposób ogranicza konwencjonalne formy gospodarowania. Końcowy *passus* tej definicji znajduje swoje uzasadnienie w tym, że miernikiem wartości cennych z powodu różnorodności obszarów mogą być utracone korzyści związane z ewentualnym (w celu ochrony) ograniczeniem swobody gospodarowania nimi⁹.

Mówiąc o rodzajach obszarów przyrodniczo cennych, odwołujemy się do podstawowych, tradycyjnych kategorii obszarów chronionych. Nie ulega wątpliwości, że zakwalifikowanie obszarów chronionych do obszarów przyrodniczo cennych jest słuszne. Wynika to z faktu nadania odpowiedniego statusu obszarom chronionym ze względu na cenne gatunki fauny, flory czy krajobrazu na danym terenie, a poprzedzone jest zawsze szczegółowymi badaniami przyrodników, którzy wskazują władzom województwa czy kraju konieczność ochrony danych terenów. W XXI wieku, mówiąc o obszarach przyrodniczo cennych, odchodzi się od typowo konserwatorskiej

⁶ L. Ryszkowski, *Ekologiczne prawidłowości funkcjonowania ekosystemów na obszarach przyrodniczo cennych*, w: L. Ryszkowski (red.), *Ekologiczne, medyczne i socjologiczne przesłanki kształtowania obszarów przyrodniczo cennych*, Warszawa–Poznań 1985, s. 61.

⁷ A. Bołtromiuk, *Natura 2000 – możliwości i dylematy rozwoju obszarów wiejskich objętych europejską siecią ekologiczną*, „Problemy Ekorozwoju” 2012, t. 7, nr 1, s. 117-128.

⁸ M. Jalinik, *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002, s. 56.

⁹ G. Dobrzański, *Rozważania na temat pojęcia obszarów przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2000, s. 3.

ochrony przyrody w postaci pojedynczych form ochrony na rzecz szerszej sieci obszarów chronionych. Na terenie Polski funkcjonują m.in.: Europejska Sieć Ekologiczna Econet-Polska, Natura 2000 czy koncepcja Zielone Płuca Polski.

Za jedną z najbardziej trafnych definicji obszaru cennego przyrodniczo można uznać definicję N. Dudleya, który określa go jako ściśle zdefiniowaną przestrzeń geograficzną, uznaną formalnie, przeznaczoną do ochrony i zarządzaną poprzez środki prawne lub też inne efektywne środki dla osiągnięcia długoterminowych celów w zakresie ochrony przyrody, wraz z występującymi tam usługami (oraz dobrami) ekosystemowymi i walorami kulturowymi¹⁰. W definicji tej określa się ściśle granice geograficzne obszaru, ochronę prawną i zarządzanie w celu osiągnięcia długookresowych celów, poprzez świadczenie usług na tych terenach.

Główną funkcją obszarów przyrodniczo cennych jest ochrona zasobów przyrody, której musi być podporządkowana wszelka działalność gospodarcza i społeczna. Dlatego też efektywne gospodarowanie na tych terenach jest możliwe w przypadku powiązania funkcji gospodarczo-społecznej ze środowiskiem przyrodniczym w taki sposób, aby nie doprowadzić do utraty zasobów i walorów tego środowiska w duchu idei zrównoważonego rozwoju.

Obszary przyrodniczo cenne w sposób istotny wywierają wpływ nie tylko na zdrowie człowieka i jego kulturę, ale także na różne gałęzie gospodarki oraz status ekonomiczny społeczeństwa i dlatego też głównym powodem ochrony zasobów naturalnych, w tym tworzenia obszarów chronionych, jest dobro człowieka. Człowiek, będąc częścią przyrody, dąży do zachowania w niezmienionym stanie tworów przyrody cennych z punktu widzenia naukowego, estetycznego, historyczno-pamiętkowego, społecznego, gospodarczego i etycznego¹¹. Obszary przyrodniczo cenne wykorzystywane są również do rozwoju turystyki.

W literaturze przedmiotu najczęściej pisze się o funkcjach turystyki¹², natomiast brak jest opracowań wskazujących na funkcje przyrody wobec turystyki. Można jednak dostrzec obopólne zależności pomiędzy turystyką a środowiskiem, na co wskazują m.in. Kiryluk i Borkowska-Niszczoła. Środowisko warunkuje rozwój turystyki, wpływa na jakość produktu turystycznego, a równocześnie turystyka wywiera ciągły wpływ na środowisko, w którym funkcjonuje. Przede wszystkim zmienia je w korzystnym kierunku – poprzez racjonalne kształtowanie bądź niekorzystnym – przez niszczenie zasobów, tym samym pomniejszając jego wartość¹³.

¹⁰ N. Dudley, *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*, Gland, IUCN 2008.

¹¹ D. Kielczewski, *Motywy i koncepcje ochrony przyrody*, w: G. Dobrzański, B. M. Dobrzańska, D. Kielczewski (red.), *Ochrona środowiska przyrodniczego*, PWN, Warszawa 2008, s. 238.

¹² W. W. Gaworecki, *Turystka*, PWE, Warszawa 2010, s. 374-378, 396-398; A. Balińska, A. Sieczko, J. Zawadka, *Turystyka, wybrane zagadnienia*, Difin, Warszawa 2014, s. 79.

¹³ H. Kiryluk, B. Borkowska-Niszczoła, *Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze w opinii turystów Biebrzańskiego Parku Narodowego*, "Economy and Management" 2009, vol. 1, no. 1, s. 89.

Przyroda, a w szczególności obszary przyrodniczo cenne, spełniają wiele funkcji w rozwoju turystyki, w tym także dla turystów. Zostały one pokrótce opisane w tabeli 10.2.

TABELA 10.2. Funkcje obszarów przyrodniczo cennych w rozwoju turystyki

Rodzaj funkcji	Cechy charakterystyczne funkcji turystyki
Zdrowotna	Dzięki kontaktom z czystym środowiskiem przyrodniczym turyści poprawiają swoje zdrowie fizyczne i psychiczne. Czyste powietrze powoduje dotlenienie organizmu człowieka, a wędrowki poprawiają kondycję fizyczną. Kontakt z piękną, niezdegradowaną przyrodą powoduje odprężenie psychiczne i odstresowanie.
Wypoczynkowo-rekreacyjna	Obszary przyrodniczo cenne zapewniają odprężenie, odpoczynek i relaks, co pomaga nie kumulować w człowieku zmęczenia i wyczerpania. Turyści regenerują swoje siły fizyczne i psychiczne, wzmacniają kondycję do dalszej pracy, uzyskują siły witalne i zdobywają radość życia.
Edukacyjna (kształceniowa)	Czyste, nieskażone środowisko przyrodnicze uświadamia turystom potrzebę współistnienia i współdziałania w trakcie obserwacji ekosystemów. Obszary przyrodniczo cenne inspirują ludzi do współpracy, chociażby w celu ochrony przyrody i zachowania biologicznej różnorodności.
Kulturotwórcza	Obszary przyrodniczo cenne sprzyjają wspólnym spotkaniom rodzinnym, towarzyskim, zawiązywaniu i pogłębianiu więzi międzyludzkich i międzypokoleniowych. Uczą kultury, szacunku do przyrody i potrzeby jej ochrony, szczególnie w parkach narodowych, krajobrazowych, rezerwach i innych formach ochronnych. Wzbudzają też patriotyzm lokalny i narodowy.
Estetyczna (duchowa)	Realizowana jest dzięki możliwości oglądania rzadkich gatunków roślin i zwierząt. Wywołuje zachwyt nad pięknem współistnienia i podziw dla Stwórcy. Może również inspirować duchowo turystów do tworzenia utworów literackich czy muzycznych.
Gospodarcza	Na niektórych obszarach przyrodniczo cennych, które nie są objęte ścisłą ochroną, dopuszcza się częściowe zagospodarowanie, np. budowę urządzeń ułatwiających pobyt turystom, takich jak: wiaty ochronne, stanowiska do spożywania posiłków, odpoczynku czy załatwiania potrzeb fizjologicznych.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Wynalazki i innowacje inspirowane przyrodą, a wspomaganie bioniką

Wynalazczo-innowacyjna funkcja przyrody realizuje się dzięki bionice. Bionika (od greckiego *bios* – „życie” i *mimesis* – „naśladować”)¹⁴ to interdyscyplinarna nauka badająca budowę i zasady działania organizmów żywych z punktu widzenia możliwości ich adaptacji w różnych dziedzinach życia człowieka. Źródłem inspiracji w projektowaniu (głównie urządzeń i procesów technicznych) na wzór organizmów żywych jest przyroda i zachodzące w niej procesy oraz rozwiązania wykorzystywane przez środowiska naturalne. Bionika nie opiera się na tym, czego możemy się z natury nauczyć – jest badaniem systemów biologicznych w celu zastosowania zasad ich funkcjonowania w projektowaniu systemów technicznych¹⁵. Chodzi o wykorzystanie tego, co w ciągu 3,8 miliarda lat przyroda stworzyła poprzez swoje rozwiązania, wydajne systemy i procesy, które możemy wykorzystać m.in. w rozwiązywaniu problemu nadmiaru odpadów, efektywnym gospodarowaniu zasobami przyrody, sprawnym zarządzaniu i innych problemach, z którymi zmaga się współczesny świat¹⁶.

Dzięki bionice, skoncentrowanej na badaniach różnych organizmów występujących w przyrodzie, powstają też przyjazne dla człowieka nowe produkty, takie jak: kremy, balsamy, mleczka, odżywki dla sportowców, nasączone chusteczki, żele czy pianki, które spływają zmarszczki, redukują podrażnienia skóry, przyspieszają gojenie się ran, chronią organizm przed uszkodzeniami DNA, czy regenerują ciało dotknięte uszkodzeniami wywołanymi promieniowaniem UV. Osiągnięcia bioniki, podpowiadającej rozwiązania przyjazne przyrodzie, są także brane pod uwagę podczas tworzenia infrastruktury turystycznej służącej ochronie krajobrazu¹⁷.

Współcześnie, w świecie globalnych gospodarek, jeden z najważniejszych elementów konkurencyjności i nowoczesnych strategii wzrostu gospodarczego stanowią innowacje. Są one pochodną wynalazku, który jest wynikiem nowatorskiej idei, która leży u jego podstaw. Wynalazek to twórcze i nowatorskie rozwiązanie pewnego problemu, nadające się do przemysłowego zastosowania w działalności przedsiębiorczej¹⁸. W powszechnej opinii wynalazek jest rezultatem przestawienia się umysłu na nowe schematy (wzory myślenia).

Pojęcie innowacji zostało wprowadzone do literatury przedmiotu przez J. Schumpetera, który sformułował pięć przypadków powiązań między elementami materialnymi i kapitałem ludzkim. Do tych kombinacji ekonomista zaliczył: utworzenie

¹⁴ Słownik etymologiczny, <https://www.etymonline.com/word/bionics> [dostęp: 10.03.2020].

¹⁵ A. Samek, *Bionika w kształceniu*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2017, s. 26.

¹⁶ J. Benyus, *Biomimicry – Innovation Inspired by Nature*, Harper Collins e-books, 2002, s. 3.

¹⁷ Ibidem, s. 129.

¹⁸ Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. Prawo własności przemysłowej, art. 25, Dz.U. 2020.286 z dn. 27 lutego 2020 r.

nowego produktu bądź wprowadzenie na rynek nowych towarów, które posiadały nowe właściwości, wdrożenie nowej metody produkcji, utworzenie nowego rynku zbytu, odnalezienie nowych źródeł surowców i stworzenie nowej organizacji¹⁹. Stosownie do tej definicji wyróżnia się następujące rodzaje innowacji²⁰:

- produktowe – obejmują zmiany w obrębie wyrobów lub usług;
- procesowe (technologiczne) – dotyczą zmian w metodach produkcji;
- marketingowe – dotyczą zmian w projekcie produktu, jego opakowaniu, promocji produktu, dystrybucji lub kształtowaniu cen wyrobów i usług;
- organizacyjne – wiążą się z wdrożeniem przez podmioty gospodarcze nowych metod organizacyjnych (np. zmiany zasad działania firmy, zmiany w relacjach firmy z otoczeniem).

Występują także innowacje społeczne, które wyrażają się w zmianach zachodzących w strukturze społecznej ludności, we wzorach obyczajowych, postawach ludzkich, a nawet ogólnej kulturze narodu. Innowacje społeczne są środkiem do poprawy jakości życia społeczeństwa. Na ich treść składają się idee, pomysły, koncepcje, działania i strategie prowadzące do celu, jakim jest osiąganie coraz wyższej jakości życia różnych grup społecznych i całego społeczeństwa²¹.

W celu umożliwienia szybszego powstawania wynalazków i innowacji inspirowanych przyrodą utworzono specjalną platformę współpracy pomiędzy biologami i innymi profesjami (zawodami) oraz organizację The Biomimicry Guild²². Stowarzyszenie to pomaga m.in. pracownikom i projektantom w zastosowaniu wzorowanych na naturze rozwiązań, oferuje szkolenia, a także prowadzi bazę patentów. Jednym z jego najnowszych projektów jest strona internetowa AskNature, która stara się przybliżyć ideę biomimikry wszystkim projektantom. Ponadto, dzięki wyszukiwarce patentów biologicznych, można uzyskać informacje o tym, czego organizmy uczą nas o projektowaniu miast. Biomimicry Guild podjął współpracę z HOK – jedną z największych firm architektonicznych na świecie – przy projektowaniu planów miast inspirowanych przyrodą. Naukowcy twierdzą, że projektowanie zielonych dachów nam nie wystarczy, potrzebne są miasta, które będą działać jak ekosystemy, a nie tylko tak wyglądać.

Na podstawie przeglądu literatury specjalistycznej w zakresie wynalazków i innowacji, które powstały w świecie, na bazie inspiracji światem roślinnym i zwierzęcym, autor dokonał zestawienia (tab. 10.3) najważniejszych osiągnięć, przyporządkowując im poszczególne rodzaje innowacji.

¹⁹ J. Schumpeter, *Teoria rozwoju gospodarczego*, Warszawa 1960, s. 104.

²⁰ E. Stawasz, *Innowacje a mała firma*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1999.

²¹ V. Budinich, S. Serneels, *HVC, czyli rynek, zysk i innowacje społeczne*, w: *Odpowiedzialny biznes. Sojusz na rzecz potrzebnych zmian*, HBRP, nr 5. European Commission (2013), *Guide To Social Innovation*, Brussels 2012.

²² Strona internetowa organizacji Biomimicry Guid, <https://biomimicry.net> [dostęp: 10.03.2020].

TABELA 10.3. Wynalazki i innowacje inspirowane przyrodą

Inspiracja przyrodnicza	Rodzaj wynalazku, produktu, technologii	Rodzaj innowacji
Owocostany łośnianu	zapięcie Velcro (popularne rzepy) stosowane m.in. przez producentów obuwia	produktowa
Skóra rekina	syntetyczny strój pływaka z elastycznego silikonu	produktowa
Kopiec termitów	kompleks samowentylujących się budynków Eastgate w Harare w Zimbabwie	społeczna (systemowa)
Mechanizm słuchu muszki <i>Ormia ochracea</i>	minimikrofony ukierunkowujące	produktowa
Oczy homara	nowe teleskopy rentgenowskie służące do obserwacji całego nieba	produktowo-technologiczna
Skrzydła motyli	wyświetlacz w nowoczesnych e-czytnikach odbijający światło	technologiczna

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Klasycznym wynalazkiem inspirowanym przyrodą jest zapięcie Velcro, zwane także rzepem. Patent ten należy do szwajcarskiego inżyniera George'a de Mestrala, który w 1948 roku pojechał na polowanie, wraz ze swoim psem, w rejony Alp. Chodząc po górskich ścieżkach, stali się ofiarą ataku rośliny, której owoce (rzepy) przyczepiły się do ubrania naukowca, a w szczególności do sierści psa. Po powrocie inżynier spojrzął na zadziory owocu łośnianu pod mikroskopem i zauważył, że zawierają one setki maleńkich haczyków, które zaczepiają się o pętelki włosów lub ubrania. Opracował na tej podstawie materiał i nazwał go rzepem – od francuskich słów *VELours*, co oznacza „aksamit” i *CROchet*, co oznacza „haczyk”²³. Rzepy znalazły mnóstwo zastosowań w różnych dziedzinach naszego życia, począwszy od skafandrów astronautów, po obuwie dziecięce.

Skrzydła motyli okazały się natomiast zaskakującym źródłem inspiracji dla nowoczesnych technologii, szczególnie dla konstrukcji antyrefleksyjnych ekranów do smartfonów. Niemieccy naukowcy odkryli, że nieregularne, nanoskopowe struktury przejrzystych skrzydeł motyla eliminują odbicia światła pod dowolnym kątem²⁴. Taka struktura nadaje się do produkcji wyświetlaczy smartfonów, obiektywów aparatów i wielu innych

²³ *This Month in Physics History*, <https://www.aps.org/publications/apsnews/200402/history.cfm> [dostęp: 14.03.2020].

²⁴ *Butterfly wings are the key to glare-free phone displays*, <https://www.engadget.com/2015/04/22/butterfly-wing-glare-free-displays> [dostęp: 14.03.2020].

urządzeń, w których odbicia światła na ekranie stanowią problem. Opisane przykłady to tylko nieliczne produkty, technologie i systemy inspirowane przyrodą, które odgrywają znaczącą rolę w życiu społecznym. Można podać i inne, a są to:

- ogon australijskiego raka *Cherax destructor*, który posłużył za wzór do skonstruowania kończyn robotów;
- liście i kwiaty lotosu, które posłużyły do produkcji samooczyszczających się powierzchni;
- kocie łapy, które stały się gotowym patentem przy konstrukcji opon z bieżnikami „rozjeżdżającymi się” podczas hamowania;
- skrzydła stonki, które okazały się inspiracją do stworzenia lekkich i stabilnych konstrukcji w rozwiązaniach architektonicznych dachów.

Dotychczasowe osiągnięcia bioniki są bardzo obiecujące i potwierdzone badaniami, prototypami oraz wdrożeniami w pełni dopracowanych rozwiązań w wielu obszarach życia codziennego. Przewiduje się również intensyfikację badań w zakresie ograniczenia emisji CO₂, wykorzystania niekonwencjonalnych źródeł energii, rozwoju systemów informatycznych oraz inżynierii biomedycznej²⁵. Niezwykle bogactwo i doskonałość występujących w przyrodzie rozwiązań, jak również zbieżność reguł i zasad obowiązujących w systemach biologicznych i systemach technicznych, wskazują kierunek działań nakierowanych na wzrost wynalazczości i innowacyjności, które warto popularyzować również w dziedzinie produkcji żywności ekologicznej i działalności turystycznej.

Człowiek od zawsze zapożyczał pomysły z przyrody. Klasycznym tego przykładem jest noszenie futer dla ochrony przed zimą. Nowoczesna bionika systematyzuje uczenie się od przyrody – bada, jak można zastosować wyspecjalizowane procesy biologiczne w dziedzinie techniki. Badacze bioniki przy pomocy architektów, w tym krajobrazu, opracowali szereg projektów inspirowanych przyrodą dla obiektów turystycznych, w tym gospodarstw agroturystycznych i ekoagroturystycznych czy pensjonatów. Można do nich zaliczyć meble wypoczynkowe czy wiaty turystyczne inspirowane roślinnością i zwierzętami występującymi w pobliżu obiektów turystyczno-rekreacyjnych.

Podsumowanie

Funkcje, jakie przyroda i obszary przyrodniczo cenne spełniają w życiu człowieka, są nie do przecenienia, a należą do nich m.in.: funkcja odżywcza, zdrowotna, naukowa, turystyczno-rekreacyjna i wynalazczo-innowacyjna.

Obszary przyrodniczo cenne, które posiadają wyjątkowe i unikalne walory przyrodnicze (głównie obszary chronione), spełniają bardzo ważną i służebną rolę dla turystów. Są też pożądanym miejscem do uprawiania różnych rodzajów i form turystyki

²⁵ A. Ruszaj, *Bio-inspiracja w rozwiązywaniu problemów technicznych*, „Mechanik” 2015, nr 12, s. 83.

i rekreacji. Niekwestionowanym liderem w tym aspekcie są parki narodowe i krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, Natura 2000 czy w ogóle obszary leśne. Spełniają one podstawowe funkcje, np.: zdrowotną, wypoczynkowo-rekreacyjną, edukacyjną, kulturotwórczą, estetyczną i gospodarczą.

Bogactwo przyrody i doskonałość występujących w niej rozwiązań powodują, że przyroda staje się znakomitym źródłem inspiracji do tworzenia nowych, niekonwencjonalnych rozwiązań polegających na „kopiowaniu natury”. W otaczającym świecie z pewnością jest jeszcze wiele odkryć (wynałazków) i innowacji inspirowanych przyrodą, które znajdują zastosowanie w turystyce i rekreacji, a szczególnie w sprzęcie turystycznym. Przykładem atrakcji turystycznych zlokalizowanych na terenie lub w pobliżu obszarów chronionych może być usytuowanie tam tablic poglądowych, modeli wynalazków czy innowacji inspirowanych przyrodą. Takiego rodzaju bioniczne rozwiązania stosowane już w lotnictwie, architekturze, mechanice, medycynie, branży żywnościowej, kosmetycznej i innych mogłyby być usytuowane np. w siedzibach dyrekcji parków narodowych, krajobrazowych czy ośrodkach edukacji ekologicznej. Dzięki bionice, jako nowej interdyscyplinarnej dziedzinie wiedzy, realizowana jest wynalazczo-innowacyjna funkcja przyrody, która odpowiada za badanie budowy i zasad działania organizmów żywych z punktu widzenia możliwości ich adaptacji w różnych dziedzinach życia społecznego.

Streszczenie

Opracowanie zawiera krótką charakterystykę przyrody, obszarów przyrodniczo cennych oraz wskazuje ich funkcje, które pełnią w życiu człowieka. W dalszej części skupiono się na funkcji turystycznej i wynalazczo-innowacyjnej przyrody. Każda działalność potrzebuje zmian – wynalazczości i innowacji. Jest to wskazane również w turystyce po to, aby jak największą liczbę odwiedzających „przyciągnąć” na dany teren. Obszary przyrodniczo cenne stwarzają takie warunki, które mogą w tym pomóc – nieskażone środowisko, brak hałasu i sprzyjający mikroklimat z uwagi na emisję tlenu przez drzewostany. W końcowej części opracowania wskazano konkretne rozwiązania, które stanowią inspirację przyrodą w tworzeniu wynalazków i innowacji produktowych, technologicznych i społecznych. Związaną z tym dyscypliną naukową jest bionika, która zajmuje się techniczną transpozycją zasad konstrukcji, funkcjonowania i rozwoju występujących w systemach biologicznych problemów będących przedmiotem zainteresowania ludzkości.

Opracowanie przygotowano w oparciu o literaturę specjalistyczną, w którym zastosowano metodę obserwacji i indukcyjno-dedukcyjną.

Słowa kluczowe: przyroda, obszary przyrodniczo-cenne, turystyka, bionika, wynalazki, innowacje

Summary

Functions of nature, valuable natural areas and their inspirations for tourism as well as inventions and innovations supported by bionics

The functions of nature and areas valuable for humans cannot be overestimated. Nature (natural environment) for humans has many functions, such as: nutritional, health, scientific, tourist and recreational, as well as inventive and innovative.

Areas of natural value, which have unique and unique natural values (mainly protected areas), play a very important and service role for tourists. They are also a desirable place to practice various types and forms of tourism and recreation. National and landscape parks, protected landscape areas, Natura 2000 or forest areas in general are the unquestioned place. They fulfill basic functions, such as health, leisure and recreation, education, culture creation, aesthetics and economy.

The richness of nature and the perfection of existing solutions have caused that nature becomes a great source of inspiration for new, unconventional solutions, consisting in "copying nature". There are certainly many discoveries (inventions) and innovations inspired by nature in the surrounding world. Thanks to bionics, the inventive and innovative function of nature is realized. It is a science that studies the structure and principles of living organisms from the point of view of their adaptation in various areas of human life.

Key words: nature, valuable natural areas, tourism, bionics, inventions, innovations

Literatura

1. Balińska A., Sieczko A., Zawadka J., *Turystyka, wybrane zagadnienia*, Difin, Warszawa 2014.
2. Bańkowski A., *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, L–P, PWN, Warszawa 2000, s. 281.
3. Benyus J., *Biomimicry – Innovation Inspired by Nature*, Harper Collins e-books, 2002.
4. Bołtromiuk A., *Natura 2000 – możliwości i dylematy rozwoju obszarów wiejskich objętych europejską siecią ekologiczną*, „Problemy Ekorozwoju” 2012, t. 7, nr 1.
5. Budinich V., Serneels S. V., *HVC, czyli rynek, zysk i innowacje społeczne*, w: *Odpowiedzialny biznes. Sojusz na rzecz potrzebnych zmian*, HBRP, nr 5. European Commission (2013), *Guide To Social Innovation*, Brussels 2012.
6. *Butterfly wings are the key to glare-free phone displays*, <https://www.engadget.com/2015/04/22/butterfly-wing-glare-free-displays> [dostęp: 14.03.2020].
7. Dobrzański G., *Rozważania na temat pojęcia obszarów przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2000.
8. Dudley N., *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*, Gland, IUCN 2008.
9. Gaworecki W. W., *Turystka*, PWE, Warszawa 2010.

10. Hajduk Z., *Między filozofią przyrody a filozofią nauki*, „Zarys autobiogramu: studia, badania, dydaktyka, praca organizacyjna w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim Jana Pawła II” 2006, nr 2.
11. Jalinik M., *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002.
12. Kiełczewski D., *Motywy i koncepcje ochrony przyrody*, w: G. Dobrzański, B. M. Dobrzańska, D. Kiełczewski (red.), *Ochrona środowiska przyrodniczego*, PWN, Warszawa 2008.
13. Kiryluk H., Borkowska-Niszczota B., *Wpływ turystyki na środowisko przyrodnicze w opinii turystów Biebrzańskiego Parku Narodowego*, „Economy and Management” 2009, vol. 1, no. 1.
14. Panasiuk R., *Człowiek wobec przyrody*, „Folia Philosophica” 1993, t. 10.
15. Ruszaj A., *Bio-inspiracja w rozwiązywaniu problemów technicznych*, „Mechanik” 2015, nr 12.
16. Ryszkowski L., *Ekologiczne prawidłowości funkcjonowania ekosystemów na obszarach przyrodniczo cennych*, w: L. Ryszkowski (red.), *Ekologiczne, medyczne i socjologiczne przesłanki kształtowania obszarów przyrodniczo cennych*, Warszawa–Poznań 1985.
17. Samek A., *Bionika w kształceniu*, Wydawnictwo AGH, Kraków 2017.
18. Schumpeter J., *Teoria rozwoju gospodarczego*, PWN, Warszawa 1960.
19. Słownik etymologiczny, <https://www.etymonline.com/word/bionics> [dostęp: 10.03.2020].
20. Stawasz E., *Innowacje a mała firma*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1999.
21. Strona internetowa organizacji Biomimicry Guid, <https://biomimicry.net> [dostęp: 10.03.2020].
22. Szczęsny T., *Ochrona przyrody i krajobrazu*, PWN, Warszawa 1977.
23. Szulczewska B., *Planowanie przestrzenne a ochrona przyrody*, „Ochrona przyrody” 2008, nr 10.
24. *This Month in Physics History*, <https://www.aps.org/publications/apsnews/200402/history.cfm> [dostęp: 14.03.2020].
25. Ustawa z dnia 30 czerwca 2000 r. Prawo własności przemysłowej, art. 25, Dz.U. 2020.286 z dn. 27 lutego 2020 r.

CZĘŚĆ II

**Działalność podmiotów
turystyczno-rekreacyjnych
na obszarach
przyrodniczo cennych**

Part II. Activities of tourist and recreation entities
in valuable natural areas

11. Ekologiczny wymiar CSR w działalności przedsiębiorstw turystycznych w opinii przedstawicieli administracji obszarów chronionych

Sylwia Graja-Zwolińska, Magdalena Maćkowiak

Wstęp

Chęć osiągnięcia zysku to najczęściej podstawowy cel działania przedsiębiorstwa, niezależnie od jego wielkości i branży, którą reprezentuje. Jednak wysoki stopień złożoności, nieprzewidywalności i zmienności współczesnego otoczenia gospodarczego powoduje, że bardzo ważny jest także sposób, w jaki te cele są osiąganе. Jedną z koncepcji branych pod uwagę przez przedsiębiorstwa uwzględniającę w swojej działalności interesy różnych grup to społeczna odpowiedzialność biznesu. Przedsiębiorstwo, które w sposób świadomy i zaplanowany podejmuje działania odpowiedzialne społecznie, zyskuje zaufanie i poparcie nie tylko swoich pracowników, ale także klientów, dostawców i społeczności lokalnej, co może stać się istotnym czynnikiem jego rozwoju i wzrostu konkurencyjności.

Kształtowanie poczucia odpowiedzialności społecznej za podejmowane działania biznesowe ma znaczenie także w turystyce. Jak podkreśla Goodwin¹, turystyka odpowiedzialna nie jest odrębną, izolowaną formą, ale przenika się ze wszystkim formami aktywności człowieka i ewoluuje wraz ze zmieniającymi się potrzebami i postawami ludzi. Dotyczy to w szczególności sposobu podmiotów funkcjonujących na obszarach chronionych. Tereny te bowiem, ze względu na swoje wyjątkowe zasoby i związany z nimi sposób gospodarowania, stanowią dla biznesu specyficzną i zarazem wymagającą grupę interesariuszy.

Opracowanie ma charakter przyczynkowy. Jego celem była diagnoza proekologicznych działań przedsiębiorstw turystycznych w percepcji pracowników parków narodowych i krajobrazowych. Oprócz części teoretycznej tekst zawiera wyniki badań sondażowych zrealizowanych wśród pracowników administracji parków narodowych i krajobrazowych, jako tych odpowiedzialnych za koegzystencję funkcji ekologicznej z turystyczną.

¹ H. Goodwin, *Taking Responsibility for Tourism*, Goodfellow Publishers Limited, Oxford 2011.

Idea społecznej odpowiedzialności biznesu (CSR) i jej realizacja w branży turystycznej

CSR (*Corporate Social Responsibility*) to stosunkowo kompleksowa koncepcja, ponieważ obejmuje zarówno aspekty środowiska wewnętrznego, jak i relacje z interesariuszami w kontekście społecznym^{2,3}. Zarówno w teorii, jak i w praktyce gospodarczej CSR jest traktowany jako filozofia biznesu^{4,5}, koncepcja zarządzania⁶, czynnik konkurencyjności^{7,8} i koncepcja dobrowolnego uwzględnienia aspektów społecznych przez firmę^{9,10}.

W ujęciu definicyjnym społeczna odpowiedzialność biznesu oznacza odpowiedzialność organizacji za wpływ jej decyzji i działań na społeczeństwo i środowisko¹¹. CSR można określić także jako działania organizacyjne związane z kontekstem funkcjonowania oraz polityką firmy, uwzględniające oczekiwania interesariuszy w zakresie ekonomicznym, społecznym i środowiskowym¹².

Koncepcja CSR to kompleksowa strategia obejmująca wszystkie aspekty przedsiębiorstw, dlatego organizacje mają możliwość wdrożenia dobrych praktyk w każdym obszarze, niezależnie od branży.

² K. Hys, L. Hawrysz, *CSR in Poland as an important foundations of modern societies*, "Management Study" 2013, vol. 1, no. 1, s. 27-33.

³ S. Sen, C. B. Bhattacharya, *Does doing good always lead to doing better? Consumer reactions to corporate social responsibility*, "Journal of Marketing Research" 2001, vol. 38, no. 2, s. 225-243.

⁴ T. Wołowicz, *Spoleczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa nową formułą zarządzania*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstw” 2004, nr 3, s. 3-11.

⁵ F. Amalric, J. Hauser, *Economic drivers of corporate social responsibility activities*, "Journal of Corporate Citizenship" 2005, no. 20(4), s. 27-38.

⁶ U. Gołaszewska-Kaczan, *Zaangażowanie społeczne przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.

⁷ M. P. Porter, M. R. Kramer, *Strategy and Society, The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility*, "Harvard Business Review" 2006, vol. 84, no. 12(4), s. 78-92.

⁸ M. Ratajczak, E. Sawicka, *Spoleczna odpowiedzialność biznesu (CSR) jako narzędzie podnoszenia konkurencyjności sektora MSP*, w: M. Bąk, P. Kulawczuk (red.), *Spoleczna odpowiedzialność biznesu w małych i średnich przedsiębiorstwach*, Instytut Badań nad Demokracją i Przedsiębiorstwem Prywatnym, Warszawa 2008, s. 131-143.

⁹ N. Craig Smith, *Corporate social responsibility: not whether, but how?*, "Centre for Marketing Working Paper" 2003, no. 03-701, s. 1-37.

¹⁰ P. Kotler, N. Lee, *Corporate social responsibility: Doing the most for your company and your cause*, NJ: John Wiley and Sons, Inc., Hoboken 2005.

¹¹ V. Maracova, M. Lament, A. Wolak-Tuzimek, *Reporting standards in socially responsible enterprises*, "Economic Annals-XXI" 2015, no. 9-10, s. 56-59.

¹² H. Aguinis, *Organizational responsibility: Doing good and doing well*, w: S. Zedeck (ed.), *APA handbook of industrial and organizational psychology*, vol. 3, Washington 2011, s. 855-879.

Dotychczasowe badania dotyczące społecznej odpowiedzialności biznesu w turystyce skupiały się zarówno na sposobach realizacji jej założeń, jak i konsekwencjach stosowania. Odnosiły się do touroperatorów^{13,14}, zakwaterowania^{15,16,17,18,19,20} czy funkcjonowania linii lotniczych^{21,22,23,24}.

Mimo licznych analiz trudno jednak określić jeden standardowy model wdrażania założeń społecznej odpowiedzialności w turystyce²⁵. Jak wynika z danych literaturowych, motywacją wpływającą na zainteresowanie przedsiębiorstw CSR może

-
- ¹³ G. Miller, *Corporate responsibility in the UK tourism industry*, "Tourism Management" 2001, vol. 22, s. 589-598; A. Kalisch, *Corporate futures: Social responsibility in the tourism industry*, Tourism Concern, London 2002; J. Van Wijk, W. Persoon, *A long haul destination: Sustainability reporting among tour operators*, "European Management Journal" 2006, vol. 24, no. 6, s. 381-395.
- ¹⁴ F. van de Mosselaer, R. van der Duim, J. van Wijk, *Corporate social responsibility in the tour operating industry, The case of Dutch outbound tour operators*, w: D. Leslie (ed.), *Tourism Enterprises and the Sustainability Agenda across Europe*, Ashgate, Farnham, UK 2012, s. 71-92.
- ¹⁵ A. Kasim, *The need for business environmental and social responsibility in the tourism industry*, "International Journal of Hospitality and Tourism Administration" 2010, vol. 7(1), s. 1-22.
- ¹⁶ P. Bohdanowicz, P. Zientara, *CSR-inspired environmental initiatives in top hotel chains*, w: D. Leslie (ed.), *Tourism enterprises and the sustainability agenda across Europe*, Ashgate, Farnham, UK 2012, s. 93-121.
- ¹⁷ P. Bohdanowicz, P. Zientara, E. Novotna, *International hotel chains and environmental protection, An analysis of Hilton's We Care! programme (Europe, 2006-2008)*, "Journal of Sustainable Tourism" 2011, vol. 19, no. 7, s. 797-816.
- ¹⁸ J. L. Holcomb, R. S. Upchurch, F. Okumus, *Corporate social responsibility, What are top hotel companies reporting?*, "International Journal of Contemporary Hospitality Management" 2007, vol. 19, no. 6, s. 461-475.
- ¹⁹ R. Musavengane, *Small hotels and responsible tourism practice, Hoteliers' perspectives*, "Journal of Cleaner Production" 2019, vol. 220, s. 786-799.
- ²⁰ M. Gürleka, M. Tuna, *Corporate social responsibility and work engagement, Evidence from the hotel industry*, "Tourism Management Perspectives" 2019, vol. 31, s. 195-208.
- ²¹ R. Ravinder, *Ethical issues in collaboration in the aviation industry*, "Tourism Review International" 2007, vol. 11, no 2, s. 175-185.
- ²² S. Lee, S. Y. Park, *Financial impacts of socially responsible activities on airline companies*, "Journal of Hospitality and Tourism Research" 2010, vol. 34, s. 185-203.
- ²³ T. E. Coles, E. Fenclova, C. Dinan, *Responsibilities, recession and the tourism sector, Perspectives on CSR among low-fares airlines during the economic downturn in the UK*, "Current Issues in Tourism" 2011, vol. 14, no. 6, s. 519-536.
- ²⁴ S. Phillips, V. Thai, Z. Halim, *Airline Value Chain Capabilities and CSR Performance, The Connection Between CSR Leadership and CSR Culture with CSR Performance, Customer Satisfaction and Financial Performance*, "The Asian Journal of Shipping and Logistics" 2019, vol. 35, no. 1, s. 30-40.
- ²⁵ T. Coles, E. Fenclova, C. Dinan, *Tourism and corporate social responsibility, A critical review and research agenda*, "Tourism Management Perspectives" 2013, vol. 6, s. 122-141.

być zmniejszenie kosztów zapewniające przewagę konkurencyjną^{26,27} oraz dążenie do sprostania społecznym oczekiwaniom w zakresie bycia odpowiedzialnym^{28,29}. Badania wskazują również na altruistyczne motywacje stosowania CSR w turystyce^{30,31}.

Działania społecznie odpowiedzialne w sektorze turystycznym są zróżnicowane, najczęściej jednak podejmowane są na płaszczyźnie zarządzania środowiskowego, dialogu społecznego i relacji pracowniczych^{32,33}.

Działania proekologiczne jako przejaw odpowiedzialności społecznej przedsiębiorstw turystycznych wobec obszarów chronionych

Wypracowanie równowagi między działaniami prowadzonymi w zakresie ochrony a realizacją przedsięwzięć gospodarczych i społecznych stanowi spore wyzwanie w zarządzaniu obszarami chronionymi zarówno w Polsce, jak i na całym świecie^{34,35,36}.

²⁶ T. Knowles, S. Macmillan, J. Palmer, P. Grabowski, A. Hashimoto, *The development of environmental initiatives in tourism, Responses from the London hotel sector*, "International Journal Of Tourism Research" 1999, vol. 1, no. 4, s. 255-265.

²⁷ M. A. J. Stabler, B. Goodal, *Environmental awareness action and performance in the Guernsey hospitality sector*, "Tourism Management" 1997, vol. 18(1), s. 19-33.

²⁸ J. Cheyne, S. Barnett, *The greening of accommodation, Stakeholder perspectives of environmental programmes in New Zealand hotels and luxury lodges*, "Journal of Corporate Citizenship Spring" 2001.

²⁹ L. G. Tamajón, X. Font, *Corporate social responsibility in tourism small and medium enterprises evidence from Europe and Latin America*, "Tourism Management Perspectives" 2013, vol. 7, s. 38-46.

³⁰ N. Tzschentke, D. Kirk, P. A. Lynch, *Reasons for going green in serviced accommodation establishments*, "International Journal of Contemporary Hospitality Management" 2004, vol. 16, no. 2, s. 116-124.

³¹ S. Ayuso, *Adoption of voluntary environmental tools for sustainable tourism: Analysing the experience of Spanish hotels*, "Corporate Social Responsibility and Environmental Management" 2006, vol. 13, no. 4, s. 207-220.

³² J. L. Holcomb, R. S. Upchurch, F. Okumus, op. cit.

³³ L. G. Tamajón, X. Font, op. cit.

³⁴ M. Mika, R. Pawluśński, B. Zawilińska, *Park narodowy a gospodarka lokalna, Model relacji ekonomicznych na przykładzie Babiogórskiego Parku Narodowego*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków 2015.

³⁵ K. Niedziałkowski, M. Blicharska, G. Mikusiński, B. Jędrzejewska, *Why is it difficult to enlarge a protected area? Ecosystem services perspective on the conflict around the extension of the Białowieża National Park in Poland*, "Land Use Policy" 2014, vol. 38, s. 314-329.

³⁶ P. Abrams, G. Borrini-Feyerabend, J. Gardner, P. Heylings, *Evaluating governance: A handbook to accompany a participatory process for a protected area*, Ottawa, Parks Canada 2003.

Według nowego paradygmatu obszarów chronionych ich zarządzanie powinno być oparte przede wszystkim na współpracy między różnymi grupami podmiotów^{37,38}, w której udaje się wypracować zasady współistnienia wartości przyrodniczych, działalności gospodarczej, edukacyjnej i turystycznej³⁹.

Spojrzenie na obszar chroniony w kontekście jego działania jako organizacji pozwala zastanowić się także, czy i w jaki sposób interesariusze zewnętrzni związani z turystycznym użytkowaniem terenu mogą czuć się odpowiedzialni za jego funkcjonowanie. Dostrzeżenie interesariuszy w otoczeniu obszaru chronionego jest więc nie tylko punktem wyjścia do współpracy na zasadach partnerstwa, ale pozwala także zwrócić uwagę na możliwość realizacji działań społecznie odpowiedzialnych wobec cennych przyrodniczo obszarów⁴⁰.

W przypadku obszarów chronionych obok aspektu ekonomicznego i społecznego, które są częścią składową koncepcji społecznej odpowiedzialności, szczególne znaczenie w działalności przedsiębiorstw należy przypisać aspektowi ekologicznemu, związanemu z podejmowaniem dobrowolnych działań w odniesieniu do środowiska naturalnego. Przedsiębiorstwa oprócz odpowiedzialności za produkt i pracowników zobowiązane są ponosić odpowiedzialność za skutki swoich działań wobec środowiska⁴¹.

Odpowiedzialność ekologiczna przedsiębiorstwa to zestaw działań proekologicznych, za pomocą których dąży się do minimalizacji negatywnego oddziaływania firmy na środowisko⁴². Oznacza ona zatem podjęcie szeregu inicjatyw mających na celu ograniczenie wpływu na środowisko naturalne⁴³.

W przedsiębiorstwach turystycznych ekologiczna odpowiedzialność biznesu może być rozumiana jako dążenie do pokrycia środowiskowych skutków działalności poprzez eliminację odpadów i emisji zanieczyszczeń, maksymalizację efektywności i produktywności zasobów, a także ograniczenie działań, które mogłyby negatywnie

³⁷ A. Stockdale, A. Barker, *Sustainability and the multifunctional landscape, An assessment of approaches to planning and management in the Cairngorms National Park*, "Land Use Policy" 2009, vol. 26, s. 479-492.

³⁸ M. Lockwood, *Good governance for terrestrial protected areas: a framework, principles and performance outcomes*, "Journal of Environmental Management" 2010, vol. 91, s. 754-766.

³⁹ J. C. Valdivieso, F. J. Eagles-Paul, J. C. Gil, *Efficient Management Capacity Evaluation of Tourism in Protected Areas*, "Journal of Environmental Planning & Management" 2015, vol. 58(9), s. 1544-1561.

⁴⁰ A. Oviedo-Garcia, M. Vega-Vazquez, M. Castellanos-Verdugo, F. Orgaz-Aguera, *Tourism in protected areas and the impact of servicescape on tourist satisfaction, key in sustainability*, "Journal of Destination Marketing & Management" 2019, vol. 12, s. 74-83.

⁴¹ K. Olejniczak, *Wpływ wybranych czynników ekologicznego aspektu CSR na przewagę konkurencyjną przedsiębiorstw działających na terenie województwa śląskiego*, „Rocznik Ochrona Środowiska” 2013, t. 15, s. 2840-2849.

⁴² W. Leoński, *Ekologiczne aspekty społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2016, nr 44/2, s. 45-53.

⁴³ S. Słupik, *Ekologiczna społeczna odpowiedzialność biznesu w strategiach rozwoju firm*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2014, nr 4(37), s. 77-89.

wpłynąć na korzystanie z zasobów przez przyszłe pokolenia^{44,45}. Dotyczy to nie tylko działań związanych z oszczędzaniem energii, wody i innych zasobów użytych w procesie kształtowaniem produktu, ale także wprowadzania ocen środowiskowych, raportów z działalności środowiskowej czy aktywnego wspierania programów ekologicznych mających na celu propagowanie ochrony środowiska.

Działania proekologiczne podejmowane w branży turystycznej, niezależnie od specyfiki realizującego je podmiotu, wymagają wielowymiarowego podejścia. Warunkiem skuteczności zastosowania najnowszych rozwiązań technicznych jest konieczność połączenia ich z edukacją ekologiczną organizatorów turystyki oraz klientów. Skuteczność oszczędzania wody i energii czy stosowanie doskonale przygotowanego systemu gromadzenia odpadów uwarunkowane są poziomem świadomości ekologicznej oraz poziomem umiejętności wykorzystania wdrożonych rozwiązań⁴⁶. Zarządzanie turystyką na obszarach chronionych wymaga współpracy i zaangażowania ze strony wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za rozwój funkcji turystycznej, zarówno na płaszczyźnie publicznej, jak i prywatnej.

Zdaniem autorek podstawą jest koegzystencja obu funkcji (ekologicznej i turystycznej) oraz poznanie i monitorowanie potrzeb interesariuszy – branżowych podmiotów gospodarczych, turystów, społeczności lokalnych, a także administracji jednostek objętych ochroną prawną. Takie podejście pozwoli na realizację celów aplikacyjnych, jak również wypracowanie modelu rozwoju funkcji turystycznej na obszarach przyrodniczo cennych.

Metodyka badań

Autorki opracowania przeprowadziły badania ankietowe wśród przedstawicieli administracji obszarów chronionych – parków narodowych i krajobrazowych. Kwestionariusz ankiety składał się z czterech pytań typu zamkniętego, jednego pytania otwartego umożliwiającego wyrażenie opinii w zakresie analizowanej problematyki oraz metryczki. W narzędziu tym zastosowano zbalansowaną skalę ocen.

Badania skierowano do administracji wszystkich polskich parków narodowych i krajobrazowych w marcu 2020 roku. Uzyskano 51 wypełnionych kwestionariuszy – 23 z parków narodowych i 28 z parków krajobrazowych.

⁴⁴ P. Mazurkiewicz, *Corporate environmental responsibility, Is a common CSR framework possible?*, "World Bank Working Paper" 2004, <https://siteresources.worldbank.org/EXTDEVCOMSUSDEVT/Resources/csrframework.pdf> [dostęp: 12.03.2020].

⁴⁵ A. Niezgodą, *Rola działań proekologicznych w kształtowaniu produktu turystycznego*, „Turyzm” 2011, t. 21/1-2.

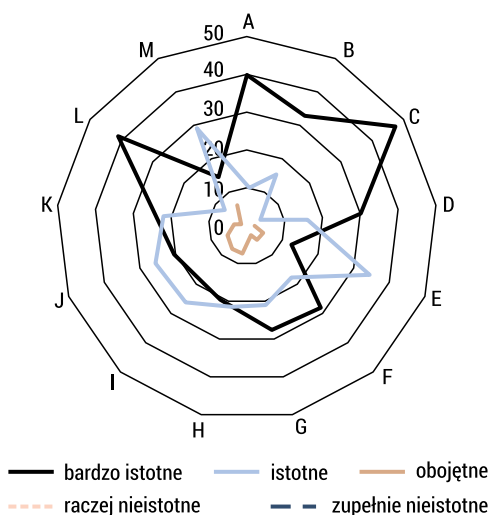
⁴⁶ J. Krupa, *Działania proekologiczne w turystyce szansą na jej zrównoważony rozwój*, „Zeszyty Naukowe, Turystyka i Rekreacja” 2014, nr 13(1), s. 5-23.

Ankietowani to osoby z wieloletnim stażem pracy w administracji obszarów chronionych – aż 29 respondentów posiadało ponad 10-letnie doświadczenie, kolejne 15 osób pracowało w przedziale czasowym od dwóch do pięciu lat, trzy osoby wskazały na staż od sześciu do 10 lat, a jedynie czterech badanych wykazało się doświadczeniem krótszym niż dwa lata.

Zdecydowana większość respondentów (48) posiadała wykształcenie wyższe, zaledwie trzy osoby były z wykształceniem średnim. Analizując rozkład płci, ustalono, że 28 ankietowanych stanowiły kobiety, a 23 mężczyźni.

Wyniki badań

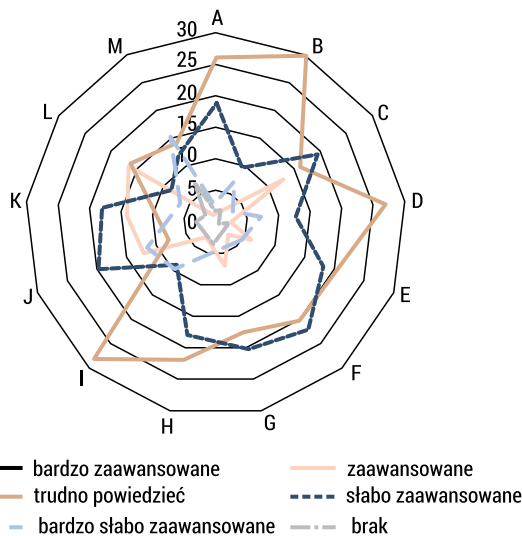
W pierwszym etapie badań zweryfikowano opinie przedstawicieli administracji na temat znaczenia poszczególnych działań proekologicznych podmiotów turystycznych realizujących swoją działalność na obszarach chronionych lub w ich otulinie (rys. 11.1).

RYSUNEK 11.1. Znaczenie działań proekologicznych podmiotów prowadzących działalność turystyczną na obszarach chronionych lub w otulinie w opinii przedstawicieli administracji

Legenda: A – racjonalne gospodarowanie wodą; B – racjonalne gospodarowanie energią; C – racjonalne gospodarowanie odpadami i ich segregacja; D – ograniczenie emisji dwutlenku węgla i innych szkodliwych gazów; E – wdrażanie nowych ekotechnologii; F – edukacja ekologiczna personelu; G – edukacja ekologiczna klientów; H – edukacja ekologiczna kontrahentów; I – wybór kontrahentów uwzględniających ochronę środowiska w swojej działalności; J – udział podmiotu w konkretnych zabiegach ochronnych; K – współpraca z administracją obszaru chronionego w zakresie tworzenia oferty turystycznej; L – przestrzeganie obowiązujących zasad użytkowania obszaru chronionego; Ł – wspieranie materialne zadań ochronnych realizowanych na obszarze objętym ochroną prawną lub w jego otulinie.

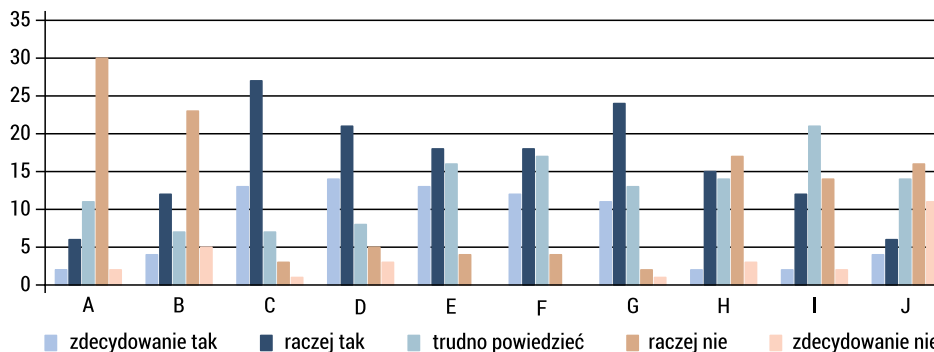
ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

RYSUNEK 11.2. Realizacja działań proekologicznych przez podmioty turystyczne działające na obszarze chronionym lub w jego otulinie w opinii przedstawicieli administracji

Legenda: patrz: rysunek 11.1.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

RYSUNEK 11.3. Czynniki ograniczające wdrażanie działań proekologicznych przez podmioty turystyczne funkcjonujące na obszarach chronionych i w ich otulinie w opinii badanych

Legenda: A – obowiązujące przepisy prawne; B – wysokość i egzekwowanie kar za działalność szkodzącą środowisku; C – poziom wiedzy i świadomości ekologicznej przedsiębiorców; D – poziom wiedzy i świadomości ekologicznej pracowników; E – poziom wiedzy i świadomości ekologicznej klientów; F – poziom wiedzy i świadomości ekologicznej kontrahentów; G – nakłady finansowe ponoszone na działalność proekologiczną; H – dostępność informacji na temat możliwości wdrażania działań proekologicznych; I – konkurencja; J – komunikacja z administracją obszaru chronionego.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Respondenci za bardzo istotne uznali:

- racjonalne gospodarowanie odpadami i ich segregację (47 spośród wszystkich 51 badanych),
- przestrzeganie obowiązujących zasad użytkowania obszarów chronionych (41 ankietowanych),
- racjonalne gospodarowanie wodą (40 respondentów),
- racjonalne gospodarowanie energią (34 badanych).

W kontekście prowadzonej działalności gospodarczej za istotne uznano także wdrażanie ekotechnologii (35 badanych) oraz materialne wsparcie zadań ochronnych realizowanych w obrębie obszaru przyrodniczo cennego (30).

Biorąc pod uwagę wartość przyrodniczą obszarów objętych ochroną prawną oraz ich funkcję ekologiczną, istotna jest synchronizacja działań zalecanych z wdrażanymi. Tymczasem odpowiedzi respondentów udzielone na kolejne pytanie, dotyczące proekologicznych inicjatyw realizowanych przez podmioty w obrębie ich jednostek, pokazały wiele rozbieżnych opinii, co jest m.in. konsekwencją odniesienia tej aktywności do różnej rangi obszaru chronionego (park narodowy i park krajo-brazowy) oraz różnego stopnia zaangażowania lokalnych samorządów w politykę środowiskową.

Należy podkreślić, iż ta kwestia uwypukliła także zróżnicowanie poziomu wiedzy przedstawicieli administracji na wielu płaszczyznach polityki proekologicznej prowadzonej przez podmioty turystyczne funkcjonujące na tych wyjątkowych terenach (rys. 11.2).

Respondenci w największym stopniu mieli problem z wyrażeniem swojej opinii na temat racjonalnego gospodarowania energią (32 spośród 51 badanych), wyboru kontrahentów (28 ankietowanych) oraz w kwestii ograniczenia emisji dwutlenku węgla i innych szkodliwych gazów (27 osób). Taki rozkład odpowiedzi, zdaniem autorek, jest konsekwencją ograniczonej komunikacji między przedsiębiorcami a administracją obszaru chronionego, jak również nadal niewystarczającego zaangażowania sektora turystycznego w budowanie postaw środowiskowych wspólnie z jednostką ochrony przyrody. Tezę tę potwierdziły rozbieżne opinie badanych na temat stopnia zaawansowania poszczególnych działań. Warto przeanalizować choćby fakt gospodarowania odpadami – 13 badanych uznało je za zaawansowane, natomiast w opozycji stanęło aż 19, określając je mianem słabo zaawansowanych, podczas gdy aż 16 nie potrafiło wyrazić swojej opinii.

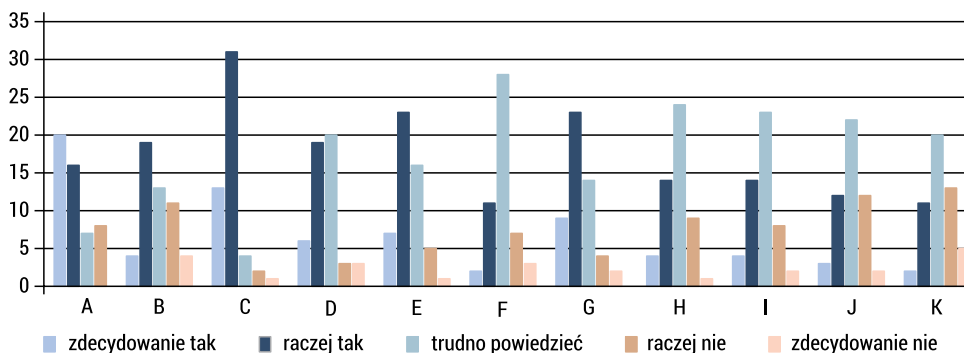
Podobny dysonans można dostrzec w kwestii przestrzegania zasad udostępniania obszaru chronionego. Należy przy tym nadmienić, iż nie zaobserwowano związku między poziomem posiadanej wiedzy a kategorią obszaru chronionego, na terenie którego ankietowany pracuje.

Interesujących danych dostarczyły także odpowiedzi na pytanie dotyczące czynników ograniczających wdrażanie proekologicznych rozwiązań na obszarach chronionych przez działające na tym terenie podmioty turystyczne (rys. 11.3).

Zdaniem respondentów za destymulanty należy uznać: poziom wiedzy i świadomości ekologicznej zarówno przedsiębiorców (27 z 51 badanych wybrało taką odpowiedź), jak i pracowników (21 ankietowanych) oraz niezbędne nakłady finansowe (24 respondentów). Interesujący jest fakt, iż badani z grupy czynników hamujących jednoznacznie wykluczyli obowiązujące przepisy prawne (takie zdanie wyraziło 32 spośród 51 ankietowanych), jak również wysokość i egzekwowanie kar za działalność szkodzącą środowisku (23 badanych).

Kwestia oceny poziomu wiedzy i świadomości ekologicznej zarówno klientów, jak i kontrahentów była dużo bardziej zróżnicowana, co może być konsekwencją nieznamomości danej grupy (jak w przypadku kontrahentów) lub braku powtarzalnych badań dla danego obszaru.

Generatorem działań proekologicznych jest niewątpliwie motywacja przedsiębiorcy. W przypadku aktywności gospodarczej podejmowanej na obszarach objętych ochroną prawną powinna ona wynikać z troski o zachowanie unikatowych wartości. Tymczasem, jak wynika z przeprowadzonych przez autorki opracowania badań, to chęć poprawy wizerunku firmy stanowi decydujący motyw działań proekologicznych – 44 z 51 badanych wyraziło taką opinię (rys. 11.4). Na drugim miejscu wskazywano chęć redukcji kosztów (36 ankietowanych), a na trzecim – przymus prawny wynikający z przestrzegania obowiązujących przepisów (32 badanych). Natomiast chęć poprawy stanu środowiska jako motyw wdrażania polityki proekologicznej uplasowała się dopiero na szóstym miejscu.

RYSUNEK 11.4. Motywy działań proekologicznych podejmowanych przez podmioty turystyczne funkcjonujące na obszarach chronionych i w otulinie w opinii badanych

Legenda: A – chęć zredukowania kosztów prowadzenia działalności; B – chęć poprawy stanu środowiska lokalnego; C – chęć poprawy wizerunku firmy; D – chęć obniżenia opłat z tytułu korzystania z zasobów środowiska; E – chęć poprawy pozycji rynkowej; F – konieczność modernizacji technologii; G – przymus prawny wynikający z obowiązujących przepisów prawnych; H – naciski lub wymogi stawiane przez klientów lub kontrahentów; I – wymogi stawiane przez instytucje finansowe; J – naciski ze strony mieszkańców/lokalnej społeczności; K – chęć współpracy z administracją obszaru chronionego celem budowania atrakcyjnej oferty turystycznej.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Warto zwrócić uwagę, iż respondenci mieli problem z wyrażaniem swojej opinii na temat motywacji dotyczących konieczności wdrażania ekotechnologii, nacisków ze strony kontrahentów, wymogów stawianych przez instytucje finansowe, jak również motywacji wynikającej z chęci współpracy z administracją obszaru chronionego. Taki rozkład odpowiedzi wskazuje, że komunikacja między interesariuszami funkcji turystycznej nadal jest niewystarczająca, a w wielu miejscach wręcz słaba, na co zresztą wskazali sami pracownicy parków, zabierając głos w dyskusji (wypowiadając się w otwartym pytaniu).

Podsumowanie

Badania sondażowe przeprowadzone wśród jednej z grup interesariuszy rozwoju funkcji turystycznej na obszarach chronionych pozwoliły na sformułowanie kilku kluczowych spostrzeżeń, które zostaną zweryfikowane podczas dalszych etapów badań empirycznych. Warto podkreślić, iż respondenci bardzo chętnie wyrażali swoje opinie i umożliwili sprawną realizację badań, co należy uznać za mocną stronę zaplanowanego etapu badawczego.

Przepływ informacji oraz komunikacja między podmiotami turystycznymi a administracjami obszarów chronionych jest w dalszym ciągu niewystarczająca, czego efektem jest brak współpracy przy budowaniu oferty turystycznej opartej na zasobach cennych przyrodniczo, na co zwrócili uwagę respondenci. Przedstawiciele administracji obszarów chronionych często nie dysponują wiedzą na temat specyfiki działalności podmiotów na płaszczyźnie gospodarczej, w wyniku czego mają problem z określeniem m.in. motywów wdrażania działań proekologicznych czy czynników je hamujących. Na podkreślenie zasługuje wartość aplikacyjna badań, która wynika z faktu uwypuklenia potrzeby poszukiwania – być może nowych – kanałów, technik i narzędzi komunikacji między interesariuszami. Badania przeprowadzone przez autorki w 2019 roku wśród społeczności lokalnej zamieszkującej na obszarze Wielkopolskiego Parku Narodowego i w jego otulinie ukazały wysoką wartość bezpośrednich relacji, budowanych m.in. w wyniku dyskusji z udziałem zainteresowanych podmiotów.

Respondenci, wyrażając swoje opinie, potwierdzili istotność motywacji ekonomicznej do działań proekologicznych (na co zwrócili uwagę m.in. Knowles, Macmillan, Palmer, Grabowski i Hashimoto⁴⁷; Stabler i Goodal⁴⁸). Rozumienie potrzeby realizacji funkcji gospodarczej na obszarach chronionych stanowi ważny krok na drodze do wzajemnego dialogu. Właściwa percepcja stanowisk, interesów – zarówno społeczno-gospodarczych, jak i ekologicznych – determinuje utrzymanie unikatowych ekosystemów.

⁴⁷ T. Knowles, S. Macmillan, J. Palmer, P. Grabowski, A. Hashimoto, op. cit.

⁴⁸ M. A. J. Stabler, B. Goodal, op. cit.

W kontekście przytoczonych wyżej stwierdzeń, w opinii autorek, innowacyjne podejście do edukacji ekologicznej może stanowić płaszczyznę do tworzenia wzajemnych więzi, niezbędnych do budowania społecznej odpowiedzialności za obszary chronione. Jednakże należy zaznaczyć, iż jest to proces długotrwały, wymagający zaangażowania wszystkich pokoleń. Wymaga nieustannej aktywności ze strony różnych środowisk oraz prowadzenia badań dotyczących efektywności zachodzących procesów – komunikacji, współpracy i edukacji. Wypracowanie uniwersalnego, powtarzalnego modelu badań to z kolei istotne zadanie, a zarazem wyzwanie dla środowisk akademickich. Dobrze przygotowane narzędzie empiryczne, opracowane nie tylko przez teoretyków, ale przede wszystkim przez praktyków, zachęci respondentów do udziału w badaniach, pozwoli na obserwację dynamiki zmian, jak również na szybkie wdrażanie stosownych rozwiązań w praktyce.

Streszczenie

Turystyka jest branżą, w której kształtowanie poczucia odpowiedzialności za podejmowane działania biznesowe ma duże znaczenie ze względu na ograniczony często charakter zasobów wykorzystywanych w kształtowaniu produktu turystycznego. Celem opracowania jest zwrócenie uwagi na ekologiczny wymiar społecznej odpowiedzialności przedsiębiorstw turystycznych w kontekście budowania ich relacji z obszarami chronionymi.

Słowa kluczowe: społeczna odpowiedzialność biznesu, przedsiębiorstwa turystyczne, obszary chronione, branża turystyczna

Summary

The ecological dimension of CSR in the activities of tourist enterprises in the opinion of administrative representatives of protected areas

Tourism is an industry in which shaping the sense of responsibility for business activities is important, due to the often limited nature of resources used in forming a tourist product. The aim of the article is to draw attention to the ecological dimension of the social responsibility of tourism enterprises in the context of building their relationship with protected areas.

Key words: corporate social responsibility, tourism enterprises, areas protected, tourist industry

Literatura

1. Abrams P., Borrini-Feyerabend G., Gardner J., Heylings P., *Evaluating governance: A handbook to accompany a participatory process for a protected area*, Ottawa, Parks Canada 2003.
2. Aguinis H., *Organizational responsibility: Doing good and doing well*. w: S. Ze-deck (ed.), *APA handbook of industrial and organizational psychology*, vol. 3, Washington 2011, s. 855-879.

3. Amalric F., Hauser J., *Economic drivers of corporate social responsibility activities*, "Journal of Corporate Citizenship" 2005, no. 20, s. 27-38.
4. Ayuso S., *Adoption of voluntary environmental tools for sustainable tourism: Analysing the experience of Spanish hotels*, "Corporate Social Responsibility and Environmental Management" 2006, vol. 13, no. 4, s. 207-220.
5. Bohdanowicz P., Zientara P., *CSR-inspired environmental initiatives in top hotel chains*, w: D. Leslie (ed.), *Tourism enterprises and the sustainability agenda across Europe*, Ashgate, Farnham, UK 2012, s. 93-121.
6. Bohdanowicz P., Zientara P., Novotna E., *International hotel chains and environmental protection, An analysis of Hilton's We Care! programme (Europe, 2006-2008)*, "Journal of Sustainable Tourism" 2011, vol. 19, no. 7, s. 797-816.
7. Cheyne J., Barnett S., *The greening of accommodation, Stakeholder perspectives of environmental programmes in New Zealand hotels and luxury lodges*, "Journal of Corporate Citizenship Spring" 2001.
8. Coles T. E., Fenclova E., Dinan C., *Responsibilities, recession and the tourism sector, Perspectives on CSR among low-fares airlines during the economic downturn in the UK*, "Current Issues in Tourism" 2011, vol. 14, no. 6, s. 519-536.
9. Coles T., Fenclova E., Dinan, C., *Tourism and corporate social responsibility, A critical review and research agenda*, "Tourism Management Perspectives" 2013, vol. 6, s. 122-141.
10. Craig Smith N., *Corporate social responsibility: not whether, but how?*, "Centre for Marketing Working Paper" 2003, no. 03-701, s. 1-37.
11. Gołaszewska-Kaczan U., *Zaangażowanie społeczne przedsiębiorstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2009.
12. Goodwin H., *Taking Responsibility for Tourism*, Goodfellow Publishers Limited, Oxford 2011.
13. Gürleka M., Tuna M., *Corporate social responsibility and work engagement, Evidence from the hotel industry*, "Tourism Management Perspectives" 2019, vol. 31, s. 195-208.
14. Holcomb J. L., Upchurch R. S., Okumus F., *Corporate social responsibility, What are top hotel companies reporting?*, "International Journal of Contemporary Hospitality Management" 2007, vol. 19, no. 6, s. 461-475.
15. Hys K., Hawrysz L., *CSR in Poland as an important foundations of modern societies*, "Management Study" 2013, vol. 1, no. 1, s. 27-33
16. Kalisch A., *Corporate futures: Social responsibility in the tourism industry*, Tourism Concern, London 2002.
17. Kasim A., *The need for business environmental and social responsibility in the tourism industry*, "International Journal of Hospitality and Tourism Administration" 2010, vol. 7(1), s. 1-22.
18. Knowles T., Macmillan S., Palmer J., Grabowski P., Hashimoto A., *The development of environmental initiatives in tourism, Responses from the London hotel sector*, "International Journal Of Tourism Research" 1999, vol. 1, no. 4, s. 255-265.

19. Kotler P., Lee N., *Corporate social responsibility: Doing the most for your company and your cause*, NJ: John Wiley and Sons, Inc., Hoboken 2005.
20. Krupa J., *Działania proekologiczne w turystyce szansą na jej zrównoważony rozwój*, „Zeszyty Naukowe, Turystyka i Rekreacja” 2014, nr 13(1), s. 5-23.
21. Lee S., Park S. Y., *Financial impacts of socially responsible activities on airline companies*, “Journal of Hospitality and Tourism Research” 2010, vol. 34, s. 185-203.
22. Leoński W., *Ekologiczne aspekty społecznej odpowiedzialności biznesu*, „Studia i Prace WNEiZ US” 2016, nr 44/2, s. 45-53.
23. Lockwood M., *Good governance for terrestrial protected areas: a framework, principles and performance outcomes*, “Journal of Environmental Management” 2010, vol. 91, s. 754-766.
24. Maracova V., Lament M., Wolak-Tuzimek A., *Reporting standards in socially responsible enterprises*, “Economic Annals-XXI” 2015, no. 9-10, s. 56-59.
25. Mazurkiewicz P., *Corporate environmental responsibility, Is a common CSR framework possible?*, “World Bank Working Paper” 2004, <https://siteresources.worldbank.org/EXTDEVCOMSUSDEVT/Resources/csrframework.pdf> [dostęp: 12.03.2020].
26. Mika, M., Pawlusiński, R., Zawilińska, B., *Park narodowy a gospodarka lokalna, Model relacji ekonomicznych na przykładzie Babiogórskiego Parku Narodowego*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków 2015.
27. Miller G., *Corporate responsibility in the UK tourism industry*, “Tourism Management” 2001, vol. 22, s. 589-598.
28. Musavengane R., *Small hotels and responsible tourism practice, Hoteliers' perspectives*, “Journal of Cleaner Production” 2019, vol. 220, s. 786-799.
29. Niedziałkowski, K., Blicharska, M., Mikusiński, G., Jędrzejewska, B., *Why is it difficult to enlarge a protected area? Ecosystem services perspective on the conflict around the extension of the Białowieża National Park in Poland*, “Land Use Policy” 2014, vol. 38, s. 314-329.
30. Niezgodna A., *Rola działań proekologicznych w kształtowaniu produktu turystycznego*, „Turyzm” 2011, t. 21/1-2.
31. Olejniczak K., *Wpływ wybranych czynników ekologicznego aspektu CSR na przewagę konkurencyjną przedsiębiorstw działających na terenie województwa śląskiego*, „Rocznik Ochrona Środowiska” 2013, t. 15, s. 2840-2849.
32. Oviedo-Garcia A., Vega-Vazquez M., Castellanos-Verdugo M., Orgaz-Aguera F., *Tourism in protected areas and the impact of servicescape on tourist satisfaction, key in sustainability*, “Journal of Destination Marketing & Management” 2019, vol. 12, s. 74-83.
33. Phillips S., Thai V., Halim Z., *Airline Value Chain Capabilities and CSR Performance, The Connection Between CSR Leadership and CSR Culture with CSR Performance, Customer Satisfaction and Financial Performance*, “The Asian Journal of Shipping and Logistics” 2019, vol. 35, no. 1, s. 30-40.

34. Porter M. P., Kramer M. R., *Strategy and Society, The Link between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility*, "Harvard Business Review" 2006, vol. 84, no. 12(4), s. 78-92.
35. Ratajczak M., Sawicka E., *Spoleczna odpowiedzialność biznesu (CSR) jako narzędzie podnoszenia konkurencyjności sektora MSP*, w: M. Bąk, P. Kulawczuk (red.), *Spoleczna odpowiedzialność biznesu w małych i średnich przedsiębiorstwach*, Instytut Badań nad Demokracją i Przedsiębiorstwem Prywatnym, Warszawa 2008, s. 131-143.
36. Ravinder R., *Ethical issues in collaboration in the aviation industry*, „Tourism Review International” 2007, vol. 11, no. 2, s. 175-185.
37. Sen S., Bhattacharya C. B., *Does doing good always lead to doing better? Consumer reactions to corporate social responsibility*, "Journal of Marketing Research" 2001, vol. 38, no. 2, s. 225-243.
38. Słupik S., *Ekologiczna społeczna odpowiedzialność biznesu w strategiach rozwoju firm*, „Gospodarka w Praktyce i Teorii” 2014, nr 4(37), s. 77-89.
39. Stabler M. A. J., Goodal, B., *Environmental awareness action and performance in the Guernsey hospitality sector*, "Tourism Management" 1997, vol. 18(1), s. 19-33.
40. Stockdale A., Barker A., *Sustainability and the multifunctional landscape, An assessment of approaches to planning and management in the Cairngorms National Park*, "Land Use Policy" 2009, vol. 26, s. 479-492.
41. Tamajón L. G., Font X., *Corporate social responsibility in tourism small and medium enterprises evidence from Europe and Latin America*, "Tourism Management Perspectives" 2013, vol. 7, s. 38-46.
42. Tzschentke N., Kirk D., Lynch P. A., *Reasons for going green in serviced accommodation establishments*, "International Journal of Contemporary Hospitality Management" 2004, vol. 16, no. 2, s. 116-124.
43. Valdivieso J. C., Eagles-Paul F. J., Gil J. C., *Efficient Management Capacity Evaluation of Tourism in Protected Areas*, "Journal of Environmental Planning & Management" 2015, vol. 58(9), s. 1544-1561.
44. Van de Mosselaer F., van der Duim R., van Wijk J., *Corporate social responsibility in the tour operating industry, The case of Dutch outbound tour operators*, w: D. Leslie (ed.), *Tourism Enterprises and the Sustainability Agenda across Europe*, Ashgate, Farnham, UK 2012, s. 71-92.
45. Van Wijk J., Persoon W., *A long haul destination: Sustainability reporting among tour operators*, "European Management Journal" 2006, vol. 24, no. 6, s. 381-395.
46. Wołowicz T., *Spoleczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa nową formułą zarządzania*, „Ekonomika i Organizacja Przedsiębiorstw” 2004, nr 3, s. 3-11.

12. Czynniki decydujące o funkcjonowaniu i rozwoju gospodarstw agroturystycznych w dolinie Bugu na przykładzie województwa podlaskiego

*Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska,
Janusz Leszek Sokół, Łukasz Zbucki, Yuliya Isakova*

Wstęp

Jak wynika z badań, agroturystyka jako forma spędzania wolnego czasu w gospodarstwach rolnych cieszy się rosnącym zainteresowaniem turystów¹. Oferuje ona zindywidualizowane formy wypoczynku, adresowane przede wszystkim do turystów indywidualnych, rodzin lub małych grup turystycznych. Nie wymaga rozbudowanej bazy noclegowej bądź żywieniowej; może z powodzeniem rozwijać się w oparciu o istniejące zasoby mieszkaniowe gospodarstw rolnych, niewykorzystane obiekty inwentarskie oraz przestrzeń rekreacyjną w obrębie gospodarstwa².

Jednocześnie wielu mieszkańców miast postrzega wieś jako ostoję bezpieczeństwa o solidnych wartościach, otwartą przestrzeń oraz ogrom piękną przyrody. Wieś to miejsce, gdzie każdego traktuje się z szacunkiem i w przyjazny sposób³.

Podstawową formą usług turystycznych jest udostępnianie gościom gospodarstwa rolnego poprzez wynajem pomieszczeń mieszkalnych na cele noclegowe. Podczas przygotowywania ich dla turystów należy mieć na uwadze podstawową funkcję

¹ J. Zawadka, *Możliwości finansowania przedsięwzięć z zakresu turystyki wiejskiej w perspektywie 2014-2020*, w: W. Kamińska (red.), *Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich*, Studia KPZK PAN, t. CLXXIII, Warszawa 2015; M. Jalinik, *Nazewnictwo w agroturystyce*, w: A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak (red.), *Turystyka wiejska. cz. II. Ekonomiczny wymiar turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Wieś Jutra Sp. z o.o., Poznań 2016; J. Sikora, *Edukacja w agroturystyce*, w: A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak (red.), *Turystyka wiejska. cz. I. Zagadnienia ekonomiczne i marketingowe*, Wydawnictwo Wieś Jutra Sp. z o.o., Poznań 2016.

² J. L. Sokół, *Działalność gospodarstw agroturystycznych na obszarze Narwiańskiego Parku Narodowego w ocenie turystów i ich nowe wyzwania*, „Ekonomia i Zarządzanie” 2012, t. 4, nr 3.

³ W. Gaworecki, *Turystyka*, PWE, Warszawa 2010.

agroturystyki, a mianowicie oferowanie przytulnego zakwaterowania z optymalną ilością pokoi, łóżek itp. Dlatego jeśli chodzi o agroturystykę, należy unikać nadmiernego zwiększania liczby miejsc noclegowych, nawet jeśli biznes agroturystyczny dobrze prosperuje⁴.

Kluczowym czynnikiem sprzyjającym rozwojowi turystyki wiejskiej są walory przyrodnicze, takie jak lasy, góry czy zbiorniki wodne⁵. Dolina rzeki Bug to obszar niezwykle atrakcyjny pod tym względem. Niewątpliwie jego największym atutem jest dolina Bugu meandrującego między morenowymi wzgórzami. Jest to rzeka o nieuregulowanym korycie, zaliczana do najpiękniejszych nizinnych rzek w Polsce. Wzdłuż jej brzegów można obserwować unikatowe zbiorowiska roślinne oraz rzadkie gatunki zwierząt, przede wszystkim ptaków, które mają tu swoje miejsca lęgowe⁶. Oferta gospodarstw eko-agroturystycznych może uatrakcyjnić wypoczynek na terenach wiejskich i zaspokoić potrzeby pewnej grupy turystów. Jest to propozycja skierowana do osób, dla których istotne jest m.in. spożywanie produktów (pochodzenia roślinnego i zwierzęcego) wytworzonych w naturalny sposób. W gospodarstwach eko-agroturystycznych produkty te często opatrzone są certyfikatami i oznaczeniami gwarantującymi ich wysoką jakość. Gospodarstwa eko-agroturystyczne usytuowane są zazwyczaj na obszarach wartościowych przyrodniczo, a także, w odpowiedzi na potrzeby turystów, z dala od centrów turystycznych⁷. Na terenach, których wartość przyrodnicza jest mniejsza, turysta w czynny sposób może spędzić czas w gospodarstwie: ma możliwość obserwowania metod gospodarowania czy udziału w pracy gospodarstwa ekologicznego. Umożliwia to m.in. chów zwierząt gospodarskich (np. koni) lub hodowla zwierząt rzadkich (np. alpaki czy strusi), które same w sobie stanowią atrakcję dla gości, a jednocześnie mogą urozmaić im pobyt w takim obiekcie⁸.

Dolina rzeki Bug (szczególnie w odcinku przygranicznym) posiada niespotykane walory kulturowe, które wynikają z zetknięcia się na tym obszarze trzech kultur: polskiej, ruskiej i żydowskiej, które są bardzo wyraźnie uwidocznione w krajobrazie. Na stosunkowo niewielkim obszarze można podziwiać zachowane do dziś budowle sakralne: katolickie sanktuarium, prawosławny klasztor, neounicką parafię, żydowską synagogę oraz mahometański mizar. Na tym terenie znajdziemy również zabytki architektoniczne, zespoły pałacowo-parkowe oraz dworsko-parkowe, a także obiekty

⁴ J. Sikora, *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.

⁵ J. L. Sokół, J. Boruch, *Ekologizacja gospodarstw agroturystycznych w powiecie białostockim*, „Ekonomia i Zarządzanie” 2011, z. 3, s. 95-112.

⁶ D. Mączka, *Walory turystyczno-krajoznawcze doliny Bugu na przykładzie gmin nadbużańskich południowego Podlasia*, w: M. K. Leniartek (red.), *Komercjalizm turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2008, s. 51-59.

⁷ B. Ziółkowski, *Rolnictwo ekologiczne a turystyka wiejska – próba modelowego ujęcia wzajemnych zależności*, „Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering” 2006, vol. 51(2), s. 224-229.

⁸ Ibidem; J. L. Sokół, J. Boruch, op. cit.

historyczno-wojskowe, które wiążą się z jego tragiczną historią. Częstym widokiem, szczególnie na obszarach wiejskich, są też przydrożne kapliczki oraz krzyże łańskie i prawosławne⁹.

Agroturystyka i ekoturystyka to formy turystyki wiejskiej mające ze sobą wiele wspólnych cech. Obie stanowią formę aktywnego wypoczynku na obszarach o wyjątkowych walorach przyrodniczych i kulturowych. Różnica między nimi polega przede wszystkim na tym, że turystów do przyjazdu w oba miejsca motywują inne rzeczy. Agroturystyka to wypoczynek stacjonarny, o charakterze sielankowym czy wręcz idyllicznym, natomiast ekoturystyka ma na celu czynne odkrywanie i poznawanie otaczającej przyrody oraz kultury¹⁰. Agroturystyka to forma turystyki wiejskiej, której podstawowymi elementami są czynne gospodarstwa rolne, w których organizowane jest zakwaterowanie turystów oraz świadczone są usługi związane z codziennym życiem danego gospodarstwa oraz wsi, w której ono się znajduje¹¹. Pobyt ten może być wzbogacony o wyżywienie oraz zakup produktów spożywczych wytworzonych w gospodarstwie. Dodatkowo na agroturystykę składają się usługi, takie jak: wypożyczenie konia, sprzętu sportowego, organizowanie kuligów, polowań, wycieczek rowerowych czy konnych, sprzedaż wyrobów rzemieślniczych wytwarzanych w gospodarstwie, a także udział w pracach rolnych i rzemieślniczych¹².

Coraz częściej rolnictwo konwencjonalne zastępowane jest ekologicznym, w którym rezygnuje się z intensywnej produkcji oraz stosowania środków chemicznych przy jednoczesnym zachowaniu odpowiedniej jakości produktu końcowego¹³. Rolnictwo ekologiczne nie zagraża bioróżnorodności agrobiocenoz i otaczających je ekosystemów oraz pozwala na zachowanie równowagi w środowisku przyrodniczym, co jest istotne szczególnie na obszarach chronionych i o cennych walorach przyrodniczych i kulturowych¹⁴. Ponadto ten sposób gospodarowania poprawia żyzność i urodzajność gleby, co ma szczególne znaczenie na terenie nadbużańskim, gdzie przeważają gleby niskiej i średniej klasy¹⁵.

⁹ S. Bernat, *Walory, zagrożenia i ochrona krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2014, nr 26, s. 257-269.

¹⁰ D. Zaręba, *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2008.

¹¹ A. Balińska, *Determinanty popytu mieszkańców Warszawy na usługi agroturystyczne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2014, nr 1(25) s. 251-264.

¹² A. P. Wiatrak, *Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1996, nr 1, s. 34-46.

¹³ B. Ziółkowski, op. cit.; L. Przezbórska, *Determinanty rozwoju agroturystyki w Polsce (na przykładzie wybranych regionów)*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia” 2007, nr 6(2), s. 113-121.

¹⁴ Ł. Popławski, *Gospodarstwa agroturystyczne, ekoagroturystyczne i ekologiczne jako czynnik rozwoju turystyki na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2009, nr 3(14), s. 139-152

¹⁵ D. Komorowska, *Znaczenie rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2015, t. 17, z. 2, s. 119-126.

Bardzo istotną rolę w rozwoju agroturystyki odgrywa żywność. Prowadzony w gospodarstwie ekologicznym system produkcji własnej żywności daje realne nadzieje na zdobycie większej ilości klientów, bowiem wytwarzane produkty ekologiczne przyciągają nabywców. Turyści mogą nie tylko obserwować proces produkcji, ale również mieć pewność, że oferowana żywność jest pochodzenia naturalnego i jest ekologiczna¹⁶.

Zasadniczym celem prezentowanych badań była analiza czynników decydujących o funkcjonowaniu i rozwoju gospodarstw agroturystycznych w dolinie Bugu na przykładzie województwa podlaskiego. Analizy tej, a także oceny podejmowanych form wypoczynku na badanym obszarze, dokonano na podstawie opinii wyrażonych przez właścicieli gospodarstw agroturystycznych w badaniach ankietowych.

Metody i materiał badawczy

Badania empiryczne przeprowadzono w 2018 roku na terenie trzech województw (lubelskie, podlaskie, mazowieckie), w tym w 12 powiatach i 34 gminach położonych w bliskim sąsiedztwie doliny rzeki Bug na obszarze Polski. W omawianym materiale wykorzystano analizy związane jedynie z obszarem znajdującym się w województwie podlaskim.

Do przeprowadzenia badań wykorzystano metodę sondażu diagnostycznego, w ramach której przygotowano interaktywny kwestionariusz ankiety wywiadu przesyłany bezpośrednio do powiadomionych wcześniej respondentów. Forma interaktywna pozwoliła na większą kontrolę zbieranego materiału i umożliwiła odpowiednią komunikację z właścicielami gospodarstw agroturystycznych. Pytania w kwestionariuszu ankiety były zamknięte, dobór próby badawczej miał charakter celowy, a udzielone odpowiedzi odnosiły się do ostatniego roku.

Łącznie w badaniach uczestniczyło 99 właścicieli gospodarstw agroturystycznych, z których 30 reprezentowało województwo podlaskie (tab. 12.1).

TABELA 12.1. Liczba gospodarstw analizowanych w badaniu z uwzględnieniem ich rodzajów

Województwo	Rodzaj gospodarstwa			
	ekologiczne		konwencjonalne	
	n	%	n	%
podlaskie	8	26,7	22	73,3

ŹRÓDŁO: badania własne.

¹⁶ J. L. Sokół, Z. Kołoszko-Chomentowska, *Produkty zwierzęce jako atrakcja w gospodarstwach agroturystycznych*, "Economy and Management" 2010, vol. 2(3).

Spośród 30 analizowanych gospodarstw w województwie podlaskim aż w 22 (73,3%) miał miejsce konwencjonalny system produkcji rolniczej, a tylko w ośmiu (26,7%) – ekologiczny (tab. 12.1).

Wśród uczestników badań przeprowadzonych na terenie województwa podlaskiego 30% stanowili mężczyźni, a 70% kobiety (tab. 12.2). Najczęściej były to osoby powyżej 50 roku życia (40%) i posiadające wykształcenie wyższe (83,3%), co wyraźnie odbiega od charakterystyki całej badanej grupy właścicieli gospodarstw (54,5%).

TABELA 12.2. Charakterystyka właścicieli gospodarstw agroturystycznych uczestniczących w badaniu

Płeć	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• mężczyzna	9	30,0	46	46,5
• kobieta	21	70,0	53	53,5
razem	30	100,0	99	100,0
Wiek				
• do 30 lat	8	26,7	10	10,1
• 31-40 lat	10	33,3	25	25,3
• 41-50 lat	0	0,0	21	21,2
• powyżej 50 lat	12	40,0	43	43,4
Wykształcenie				
• zawodowe	2	6,7	10	10,1
• średnie	3	10,0	35	35,4
• wyższe	25	83,3	54	54,5

ŹRÓDŁO: badania własne.

Materiał empiryczny opracowano metodami statystycznymi, zgodnie z obowiązującymi w tym względzie zasadami, wykorzystując do tego celu pakiet *STATISTICA*. Analiza statystyczna w niniejszej pracy prezentuje wyniki w oparciu o procentowy rozkład liczebności.

Analiza wyników badań

Oceniając gospodarstwa agroturystyczne na terenie doliny Bugu w województwie podlaskim (tab. 12.3) stwierdzono, że działalność turystyczna występowała najczęściej w gospodarstwach o powierzchni między 6 a 10 ha (30%) oraz o powierzchni areálu do 5 ha (26,7%). Znaczna większość respondentów korzystała z dopłat do prowadzonej działalności (66,7%) – rozkład ten jest zbliżony do pozostałych województw. Wiodącym kierunkiem w gospodarstwach była produkcja roślinna (63,3%), przeznaczona w znacznej mierze na potrzeby własne (52,6%).

TABELA 12.3. Charakterystyka gospodarstw agroturystycznych objętych obszarem badań

Wielkość gospodarstwa	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
<ul style="list-style-type: none"> • do 5 ha • 6-10 ha • 11-20 ha • 21-50 ha • powyżej 50 ha 	8	26,7	41	41,4
	9	30,0	22	22,2
	4	13,3	22	22,2
	6	20,0	8	8,1
	3	10,0	6	6,1
Korzystanie z dopłat				
<ul style="list-style-type: none"> • tak • nie 	20	66,7	65	65,7
	10	33,3	34	34,3
Kierunek produkcji w gospodarstwie				
<ul style="list-style-type: none"> • roślinny • zwierzęcy • mieszany 	19	63,3	53	53,5
	0	0,0	12	12,1
	11	36,7	34	34,3
Charakter produkcji rolnej				
<ul style="list-style-type: none"> • produkcja rolna głównie na rynek (towarowa) • produkcja rolna głównie na potrzeby własne • produkcja rolna głównie na potrzeby turystów 	12	31,6	49	39,2
	20	52,6	56	44,8
	6	15,8	20	16,0

ŹRÓDŁO: badania własne.

Badania wykazały, iż najważniejszym motywem prowadzenia działalności agroturystycznej (tab. 12.4) była realizacja hobby, realizacja własnych potrzeb w dziedzinie turystycznej (36,7%) oraz wykorzystanie istniejącej bazy noclegowej (33,3%), a działalność gospodarczą prowadzono przez okres ponad siedmiu lat (73,3%). W większości gospodarstw miejsca noclegowe przeznaczone były dla maksymalnie 10 osób (53,3%). Odwiedzającymi najczęściej byli turyści indywidualni (43,6%) i rodziny z dziećmi (25,8%). Oferta dla turystów zawierała możliwość zakupu produktów pochodzących z własnego gospodarstwa – najczęściej dotyczyło to owoców i warzyw (70%) oraz produktów pochodzących z ich przetworzenia (63,3%).

TABELA 12.4. Ocena działalności agroturystycznej w dolinie Bugu w województwie podlaskim

Motyw prowadzenia działalności agroturystycznej	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
<ul style="list-style-type: none"> • możliwości poprawy budżetu domowego, cel typowo zarobkowy • wykorzystanie istniejącej bazy noclegowej • niska rentowność gospodarstw rolnych • dodatkowa chęć sprzedaży produktów rolniczych • realizacja hobby, realizacja własnych potrzeb w dziedzinie turystyki 	3	10,0	40	40,4
	10	33,3	12	12,1
	0	0,0	2	2,0
	6	20,0	9	9,1
	11	36,7	36	36,4
Ocena warunków do rozwoju agroturystyki w miejscu zamieszkania				
<ul style="list-style-type: none"> • tak • nie 	26	86,7	87	87,9
	4	13,3	12	12,1
Liczba miejsc noclegowych w gospodarstwie				
<ul style="list-style-type: none"> • < 10 • 11-20 • 21-30 • > 31 	16	53,3	59	59,6
	11	36,7	28	28,3
	0	0,0	9	9,1
	3	10,0	3	3,0
Całoroczne świadczenie działalności				
<ul style="list-style-type: none"> • tak • nie 	17	56,7	55	55,6
	13	43,3	44	44,4

Motyw prowadzenia działalności agroturystycznej	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
Kategoria przyjmowanych gości				
• zielone szkoły i grupy kolonijne	3	4,8	12	7,7
• turyści indywidualni	27	43,6	90	33,2
• rodziny z dziećmi	16	25,8	67	24,7
• grupy zawodowe (szkolenia, wyjazdy integracyjne, okolicznościowe)	11	17,7	68	25,1
• turyści zagraniczni	5	8,1	34	12,55
Okres prowadzenia działalności				
• 1-3 lata	3	10,0	9	9,1
• 4-7 lat	5	16,7	32	32,3
• ponad 7 lat	22	73,3	58	58,6
Możliwość nabycia w gospodarstwie wytwarzanych tam produktów				
• owoce i warzywa	21	70,0	61	61,6
• przetwory owocowo-warzywne	19	63,3	56	57,1
• mleko i jego przetwory	3	10,3	21	21,4
• jaja	8	27,6	33	33,7
• pieczywo/ciasta	14	46,7	35	35,7
• produkty mięsne	3	10,0	11	11,2
• ryby	1	3,3	11	11,2
• inne	5	16,7	20	20,2

ŹRÓDŁO: badania własne.

Zagospodarowanie turystyczne terenu, jak również dostępność i wyposażenie gospodarstwa agroturystycznego w dużym stopniu mogą wpłynąć na decyzje planujących swój pobyt turystów w gospodarstwie na terenie wiejskim, dlatego też podjęto próbę oceny zagospodarowania w poszczególnych gospodarstwach (tab. 12.5). Jak zauważono, wszystkie gospodarstwa posiadały miejsca do spędzania czasu przy ognisku lub grillu (100%), często oferowane były również dogodne miejsca do zbierania w odpowiedniej porze grzybów i innych darów lasu (90%). Okazuje się, że dużym zainteresowaniem cieszyło się też korzystanie z dostępnych rowerów (60%).

Z danych zamieszczonych w tabeli 12.6 wynika, że największym zainteresowaniem spośród wszystkich rodzajów podejmowanych aktywności przez turystów goszczących w gospodarstwie cieszyły się: turystyka piesza oraz spacer (96,7%), odwiedzanie miejsc kultu religijnego (90%), a także obserwacje przyrodnicze (86,7%).

TABELA 12.5. Rodzaj dostępnych w ofercie atrakcji do dyspozycji gości

Rodzaj atrakcji	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• udostępnienie rowerów	18	60,0	63	63,6
• udostępnienie sprzętu pływającego	6	20,0	27	27,3
• przejażdżki konne lub bryczką	6	20,0	31	31,3
• nauka jazdy konnej	0	0,0	18	18,2
• kulig	6	20,0	28	28,3
• ognisko/ grill	30	100,0	98	98,9
• uczestnictwo w polowaniu	2	6,7	10	10,1
• grzybobranie	27	90,0	78	78,8
• udział w pracach gospodarczych	12	40,0	52	52,5
• udział w pracach domowych, np. zapoznanie się z produkcją własnych wyrobów żywnościowych	7	23,3	34	34,3
• nauka rzeźby/malarstwo/rękodzielnictwo	4	13,3	12	12,1
• warsztaty regionalne, np. z poznawaniem i smakowaniem kuchni regionalnej	13	43,3	37	37,4
• wikliniarstwo	0	0,0	5	5,1
• bajania/pogadanki	14	46,7	36	36,4
• sauna/bania	3	10	11	11,1

ŹRÓDŁO: badania własne.

TABELA 12.6. Najczęściej podejmowane przez turystów aktywności w czasie wolnym w gospodarstwach agroturystycznych

Rodzaj najczęściej podejmowanej aktywności turystyczno-rekreacyjnej	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• turystyka piesza	29	96,7	83	94,3
• turystyka rowerowa	24	80,0	80	80,1
• turystyka kajakowa	20	66,7	54	54,5
• turystyka jeździecka	0	0,0	23	23,2
• udział w imprezach regionalnych	22	73,3	41	41,4
• obserwacje przyrody	26	86,7	70	70,7
• spacer	29	96,7	83	83,8
• zwiedzanie zabytków i miejsc pamięci	25	83,3	67	67,7
• odwiedzanie miejsc kultu religijnego	27	90	72	72,7
• angażowanie się w prace gospodarstwa (np. sianokosy, żniwa, prace w ogrodzie i sadzie, karmienie i pielęgnację zwierząt)	2	6,6	17	17,2
• łowienie ryb	21	70,0	63	64,3
• zbieractwo leśne	24	80,0	56	57,1
• wypoczynek bierny	21	70,0	61	61,6

ŹRÓDŁO: badania własne.

Podczas analizy motywów przyjazdu turystów i korzystania z agroturystyki (tab. 12.7) uwagę zwracają odpowiedzi dotyczące walorów przyrodniczych doliny Bugu (100%), chęci poznania kultur, tradycji i obyczajów (83,3%), jak również wysoka ocena wartości ciszy i spokoju (80%).

TABELA 12.7. Motywy przyjazdu turystów w opinii właścicieli gospodarstw

Motywy	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• walory przyrodnicze	30	100,0	91	91,9
• walory kulturowe	19	63,3	55	55,5
• cisza i spokój	24	80,0	80	80,8
• rzeka z kąpieliskiem	19	63,3	49	49,5
• szlaki turystyczne	22	73,3	70	70,7
• imprezy kulturalne	19	63,3	45	45,5
• chęć poznania kultury, tradycji, obyczajów	25	83,3	58	58,6
• atrakcyjność i wysoki standard usług	18	60,0	41	41,4
• korzystanie z produktów ekologicznych	5	16,7	25	25,2

ŹRÓDŁO: badania własne.

Oceniając działania przyczyniające się do zwiększenia popularności turystyki w regionie w opinii właścicieli gospodarstw agroturystycznych (tab. 12.8), najczęściej zwracano uwagę na potrzebę właściwej informacji turystycznej (90%), wydawania albumów, katalogów i innych opracowań reklamowych (63,3%), utrzymania wysokiego standardu usług i ich atrakcyjności (63,3%) oraz potrzebę zmiany mentalności i nastawienia innych mieszkańców obszarów turystycznych do turystów (63,3%).

Wskazywanymi przez właścicieli gospodarstw barierami w rozwoju działalności eko-agroturystycznej (tab. 12.9) były brak posiadania w znacznym stopniu własnych środków finansowych (60%), a także obawa przed niewłaściwym zainwestowaniem środków w prowadzoną działalność (60%). Najniżej ocenianą barierą była dostępność do odpowiednio wykształconej kadry w branży turystycznej (3%). Na całym terenie doliny Bugu znaczenie barier było wskazywane na porównywalnym poziomie.

Kolejną część badań stanowiła analiza elementów ograniczających lub też uniemożliwiających rozwój turystyki na wiejskich terenach doliny Bugu, a tym samym ograniczających rozwój działalności agroturystycznej (tab. 12.10). Niewielkiego udziału turystyki wiejskiej we wszystkich jej formach ogółem upatrywano w braku nawyku wypoczynku weekendowego (70%), a także w małej jak dotąd popularności tej formy wypoczynku (70%) oraz w występującej często sezonowości ofert wypoczynku (53,3%).

TABELA 12.8. Czynniki wspierające rozwój turystyki w regionie w opinii właścicieli gospodarstw

Czynniki rozwoju	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• modernizacja i oświetlenie dróg	15	50,0	38	38,4
• poprawa dostępu do internetu	15	50,0	36	36,4
• rozwój usług, handlu, gastronomii	17	56,7	42	42,4
• odpowiednia informacja turystyczna	27	90,0	87	91,6
• zmiana mentalności mieszkańców	19	63,3	46	46,4
• wysoki standard usług i ich atrakcyjność	19	63,3	53	54,1
• wydawanie albumów, katalogów i innych opracowań związanych z reklamą	19	63,3	56	57,7

ŹRÓDŁO: badania własne.

TABELA 12.9. Ocena barier w prowadzeniu działalności agroturystycznej

Bariery	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• brak własnych środków finansowych	18	60,0	59	59,6
• trudny dostęp do środków pomocowych	12	40,0	43	43,4
• bariera w kredytowaniu	7	23,3	22	22,2
• brak pomysłu i chęci do prowadzenia biznesu	10	33,3	40	40,4
• obawa przed zainwestowaniem środków	18	60,0	58	58,6
• brak wykształconej kadry w branży turystycznej i trudności w jej pozyskaniu	3	10,3	14	14,3
• niski stopień współpracy między gospodarstwami	15	50,0	40	40,4
• brak dobrego doradztwa i szkoleń	11	36,7	44	44,4

ŹRÓDŁO: badania własne.

TABELA 12.10. Główne ograniczenia rozwoju turystyki wiejskiej

Rodzaj ograniczeń	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• brak nawyku wypoczynku weekendowego	21	70,0	64	64,6
• brak zorganizowanych atrakcji wypoczynku weekendowego	13	43,3	39	39,4
• sezonowość ofert	16	53,3	62	62,6
• brak odpowiedniej infrastruktury	15	50,0	40	40,4
• niska popularność tej formy wypoczynku	21	70,0	62	62,6
• słaba informacja i reklama	13	43,3	52	52,5
• mała atrakcyjność oferty	8	26,7	34	34,3

źródło: badania własne.

TABELA 12.11. Ocena działalności eko-agroturystycznej w dolinie Bugu w województwie podlaskim

Prowadzenie produkcji ekologicznej	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
<ul style="list-style-type: none"> • tak • nie 	8 22	26,7 73,3	23 76	23,2 76,8
Rodzaj produkcji ekologicznej				
<ul style="list-style-type: none"> • produkcja ekologiczna roślinna • produkcja ekologiczna zwierzęca • produkcja ekologiczna roślinna i zwierzęca 	5 0 3	62,5 0,0 37,5	19 1 3	82,6 4,3 13,1
Okres prowadzenia produkcji ekologicznej				
<ul style="list-style-type: none"> • 1-3 lata • 4-7 lat • ponad 7 lat 	0 0 8	0,0 0,0 100,0	1 8 14	4,3 34,8 60,9
Posiadanie odpowiedniego certyfikatu				
<ul style="list-style-type: none"> • tak • jestem w trakcie przestawiania na ekologiczne metody produkcji rolnej • nie 	6 0 2	75,0 0,0 25,0	10 1 12	43,5 4,3 52,2
Korzystanie przez turystów z produktów ekologicznych				
<ul style="list-style-type: none"> • tak, bardzo chętnie korzystają • tak, ale tylko okazjonalnie • nie korzystają w ogóle 	3 2 3	37,5 25,0 37,5	16 4 3	69,6 17,4 13,0
Korzystanie z dopłat do produkcji ekologicznej				
<ul style="list-style-type: none"> • tak • nie 	6 2	75,0 25,0	10 13	43,5 56,5
Korzyści działalności ekologicznej				
<ul style="list-style-type: none"> • poprawa walorów zdrowotnych żywności • wyższe ceny produktów • ochrona środowiska • możliwość uzyskania dopłat • większa atrakcyjność oferty agroturystycznej 	8 3 7 6 6	100,0 37,5 87,5 75,0 75,0	21 13 21 8 19	91,3 56,5 91,3 34,8 82,6

ŹRÓDŁO: badania własne.

Wyniki prowadzonych badań wskazały również elementy działalności ekologicznej w poszczególnych gospodarstwach (tab. 12.11). Odsetek produkcji ekologicznej był na zbliżonym poziomie we wszystkich ocenianych województwach; w województwie podlaskim obejmował 26,7% gospodarstw i dotyczył w znacznej większości produkcji roślinnej (62,5%). Gospodarstwa objęte badaniem prowadzone były przez okres powyżej siedmiu lat, zaś posiadanie odpowiedniego certyfikatu gospodarstwa prowadzącego działalność ekologiczną zadeklarowało 75% respondentów, co stanowi wysoki wskaźnik w porównaniu z ogółem badanych gospodarstw (43,5%). Jednocześnie nie stwierdzono wyraźnej chęci korzystania przez turystów z ekologicznych produktów tych gospodarstw (37,5%), co wykazały natomiast łączne wyniki badań ze wszystkich gospodarstw ekologicznych w dolinie Bugu. Właściciele prowadzący gospodarstwa ekologiczne w województwie podlaskim deklaruwali w 75% korzystanie z dopłat do prowadzonej produkcji ekologicznej. W skali obszaru badań był to znaczący odsetek osób.

Wymieniając korzyści wynikające z prowadzonej działalności ekologicznej w gospodarstwach, najczęściej wskazywano poprawę walorów zdrowotnych żywności (100%) oraz ochronę środowiska i dbałość o nie (87,5%).

Właściciele gospodarstw agroturystycznych zdecydowanie pozytywnie ocenili działalność opartą o ekologiczne metody produkcji (na poziomie 36,7%), taką samą grupę stanowiły także osoby wybierające częściowo pozytywną ocenę (tab. 12.12).

TABELA 12.12. Ocena barier wynikających z prowadzenia ekologicznej działalności gospodarstw w dolinie Bugu w województwie podlaskim

Ocena działalności agroturystycznej opartej o ekologiczne metody produkcji	Województwo podlaskie		Ogółem	
	n	%	n	%
• zdecydowanie pozytywna	11	36,7	30	30,0
• częściowo pozytywna	11	36,7	46	46,5
• raczej negatywna	8	26,7	23	23,2
• zdecydowanie negatywna	0	0,0	0	0,0
Przyczyny braku zwiększania poziomu ekologizacji w gospodarstwach agroturystycznych				
• brak wiedzy w tym zakresie	7	23,3	41	41,4
• brak środków finansowych	10	33,3	26	26,5
• obawa przed niesprawdzeniem się tego typu działania	9	30,0	40	40,8
• niska opłacalność i duże nakłady finansowe	14	46,7	39	39,4
• nadmiar działań przygotowawczych i kontrolnych	22	73,3	62	62,6
• małe zainteresowanie turystów	13	43,3	27	27,8
• większy nakład pracy	18	60,0	57	57,6

ŹRÓDŁO: badania własne.

Przyczyn braku zwiększenia poziomu ekologizacji gospodarstw dopatrywano się natomiast w nadmiarze działań przygotowawczych i kontrolnych (73,3%), konieczności zwiększenia nakładów pracy (60%) przy jednocześnie niskiej opłacalności i dużych nakładach finansowych (46,7%) oraz w zbyt małym zainteresowaniu turystów tą dziedziną (43,3%).

Podsumowanie

Z badań nad analizą funkcjonowania i rozwoju agroturystyki w województwie podlaskim wynika, że gospodarstwa agroturystyczne prowadzone były w większości przez osoby w wieku powyżej 50 roku życia, posiadające wyższe wykształcenie. Ich gospodarstwa miały powierzchnię do 10 ha i ukierunkowane były na produkcję roślinną, przeznaczoną głównie na własne potrzeby.

Najważniejszym motywem podejmowania działalności agroturystycznej była realizacja własnych potrzeb w dziedzinie turystyki i realizacja hobby. Większość właścicieli gospodarstw pozytywnie oceniła warunki do rozwoju agroturystyki w miejscu zamieszkania. Osobami najczęściej goszczącymi w gospodarstwach byli turyści indywidualni oraz rodziny z dziećmi. Głównym rodzajem podejmowanej aktywności przez turystów była turystyka piesza oraz spacer, a także odwiedzanie miejsc kultu religijnego i obserwacje przyrodnicze.

Analizowane gospodarstwa posiadały wydzielone miejsca przeznaczone do spędzania czasu przy ognisku lub grillu oraz umożliwiały korzystanie z dostępnych rowców. Oferowały również dogodne miejsca do zbierania w odpowiedniej porze roku grzybów i innych darów lasu.

Zdaniem respondentów głównymi motywami wyboru agroturystyki jako formy wypoczynku przez turystów na opisywanym terenie były w dużej mierze walory przyrodnicze doliny Bugu, możliwość poznawania kultur, tradycji i obyczajów, a także cisza i spokój regionu. Jednocześnie uznali oni, że do zwiększenia popularności turystyki w regionie przyczynia się właściwa informacja turystyczna, wydawanie albumów, katalogów i innych opracowań reklamowych oraz utrzymywanie wysokiego standardu usług świadczonych turystom.

Barierą w rozwoju działalności eko-agroturystycznej gospodarstw był najczęściej brak własnych środków finansowych, a także obawa przed niewłaściwym ich zainwestowaniem. Najniżej ocenianą barierą była dostępność odpowiednio wykształconej kadry. Wśród elementów ograniczających lub też uniemożliwiających rozwój turystyki na terenach wiejskich, a tym samym ograniczających rozwój działalności agroturystycznej, wskazywano przede wszystkim brak nawyku wypoczynku weekendowego i występowanie sezonowości ofert.

W ocenianych w badaniach, nielicznych gospodarstwach eko-agroturystycznych prowadzona była wyłącznie produkcja roślinna lub mieszana (roślinna i zwierzęca). Większość z nich mogła przedstawić stosowny certyfikat potwierdzający prowadzenie

działalności ekologicznej. Nie odnotowano wyraźnej chęci korzystania przez turystów z ekologicznych produktów tych gospodarstw, co wyglądało zupełnie inaczej w przypadku łącznego porównania wyników badań ze wszystkich gospodarstw ekologicznych w dolinie Bugu.

Znaczący odsetek osób prowadzących gospodarstwa ekologiczne w województwie podlaskim deklarował korzystanie z dopłat do prowadzonej produkcji ekologicznej. Wymienianymi korzyściami płynącymi z działalności ekologicznej były najczęściej poprawa walorów zdrowotnych tej żywności oraz ochrona środowiska i dbałość o nie. Wśród przyczyn braku chęci zwiększenia poziomu ekologizacji gospodarstw wskazywano natomiast nadmiar działań przygotowawczych i kontrolnych oraz konieczność zwiększenia nakładów pracy. Wskazywano także niską opłacalność przy dużych nakładach finansowych oraz zbyt małe zainteresowanie ekologicznym charakterem działalności gospodarstwa przez turystów.

Wyniki przeprowadzonych badań pokazały różnice, ale też podobieństwa w postrzeganiu agroturystyki i ekoturystyki przez właścicieli prowadzących swoje gospodarstwa w dolinie Bugu w województwie podlaskim i w województwach lubelskim i mazowieckim¹⁷. Wyniki badań z tego zakresu są często niejednoznaczne. W literaturze przedmiotu pojawiają się niekiedy uwagi właścicieli gospodarstw dotyczące niewielkiego zainteresowania turystów tą formą wypoczynku, co skutkuje znikomym zyskiem z prowadzonej działalności. Z drugiej zaś strony oczekiwaniem turysty będzie odnadywanie takich ofert i miejsc, w których doświadczy ciszy i spokoju z dala od tłumów, a przy okazji będą one przystępne cenowo i o odpowiednim standardzie. Wydaje się zatem, że agroturystyka będzie zawsze formą turystyki nastawioną na małe grupy, realizowaną jako dodatkowe źródło utrzymania.

Z uwagi na niezbyt bogaty materiał badawczy (niewielka liczba gospodarstw agroturystycznych znajdujących się na terenie objętym badaniem) wnioskowanie należy traktować z dużą ostrożnością. Niemniej jednak prezentowane dane są podstawą do prowadzenia dalszych pogłębionych badań, w tym również po stronie Białorusi i Ukrainy, na odcinku graniczącym z Polską.

Streszczenie

Opracowanie dotyczy oceny podejmowanych form wypoczynku na wiejskich terenach doliny Bugu w województwie podlaskim w opinii właścicieli gospodarstw agroturystycznych, jak również oceny czynników sprzyjających rozwojowi turystyki wiejskiej na badanym obszarze.

Badania przeprowadzono w 2018 roku na terenie trzech województw w gminach położonych w bliskim sąsiedztwie doliny rzeki Bug na terenach Polski. Uczestniczyło w nich 99 właścicieli gospodarstw agroturystycznych, których gospodarstwa uznane zostały tak za konwencjonalne,

¹⁷ J. L. Sokół, D. Dąbrowski, K. Radwańska, M. Jalinik, *Agritourism in the Bug valley in the Lubelskie voivodeship*, „*Studia Periegetica*” 2020 (w druku).

jak i ekologiczne, bądź znajdowały się w fazie przekształcania z produkcji konwencjonalnej na ekologiczną. Jednym z głównych motywów podejmowania przez nie działalności agroturystycznej była realizacja własnych potrzeb w dziedzinie turystyki oraz realizacja hobby.

Z przeprowadzonych badań wynika, że osobami najczęściej goszczącymi w gospodarstwach agroturystycznych byli turyści indywidualni oraz rodziny z dziećmi. Ich głównym rodzajem aktywności była turystyka piesza oraz spacer, odwiedzanie miejsc kultu religijnego i obserwacja przyrody. Zdaniem respondentów najważniejszymi czynnikami rozwoju agroturystyki były walory przyrodnicze doliny Bugu, a także możliwość poznania kultur, tradycji i obyczajów, jak również cisza i spokój. Przy okazji wskazano także potrzebę zmiany mentalności i nastawienia innych mieszkańców do turystów. Z kolei ograniczeniem rozwoju działalności eko-agroturystycznej okazał się najczęściej brak własnych środków finansowych, a także obawa przed niewłaściwym ich zainwestowaniem. Wśród przyczyn braku chęci zwiększenia poziomu ekologizacji gospodarstw wskazywano natomiast nadmiar działań przygotowawczych i kontrolnych oraz konieczność zwiększenia nakładów pracy. Wskazywano także niską opłacalność przy dużych nakładach finansowych oraz zbyt małe zainteresowanie ekologicznym charakterem działalności gospodarstwa przez turystów.

Słowa kluczowe: gospodarstwa agroturystyczne, województwo podlaskie, dolina Bugu

Summary

Analysis of factors determining the functioning and development of agritourism farms in the Bug valley on the example of Podlaskie Voivodeship

The research was carried out in 2018 in three voivodeships or provinces in municipalities located in close proximity to the Bug river valley in Poland. The focus was 99 owners of agritourism farms, whose farms were considered to be conventional, ecological, or were in the transformation stage from conventional to organic production. The presented work concerns the assessment of undertaken forms of recreation in the rural areas of the Bug valley in the Podlasie voivodeship in the opinion of owners of agritourism farms. The paper also includes evaluation of factors conducive to the development of rural tourism in the studied area.

A significant motive to engage with agritourism by the hosts was the realization of their needs in the field of tourism and the implementation of a hobby. According to the research, the most frequent visitors on agritourist farms were individual tourists and families with children. The kind of activity undertaken by the guests was hiking and walking, visiting places of religious worship and observation of nature.

In the view of the respondents, the most important factors for the development of agritourism were the natural values of the Bug valley, as well as the opportunity to experience cultures, traditions and customs, as well as peace and quiet.

Lack of own financial resources, as well as fear of improper investment, were most often a limitation of the development of eco-agritourism activities. Among the reasons for the lack of willingness to increase the level of the greening of farms, was an excess of preparatory and control activities and the need for more work, low profitability with large financial outlays and too little interest in the tourists ecological character of the farm were indicated.

Key words: agritourism farms, Podlasie voivodeship, Bug valley

Literatura

1. Balińska A., *Determinanty popytu mieszkańców Warszawy na usługi agroturystyczne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2014, nr 1(25), s. 251-264.
2. Bernat S., *Walory, zagrożenia i ochrona krajobrazu przygranicznego odcinka doliny Bugu*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2014, nr 26, s. 257-269.
3. Gaworecki W., *Turystyka*, PWE, Warszawa 2010.
4. Jalinik M., *Nazewnictwo w agroturystyce*, w: A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak (red.), *Turystyka wiejska. cz. II. Ekonomiczny wymiar turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Wieś Jutra Sp. z o.o., Poznań 2016.
5. Komorowska D., *Znaczenie rolnictwa ekologicznego w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2015, t. 17, z. 2, s. 119-126.
6. Mączka D., *Walory turystyczno-krajoznawcze doliny Bugu na przykładzie gmin nadbużańskich południowego Podlasia*, w: M. K. Leniartek, *Komercjalizm turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2008, s. 51-59.
7. Popławski Ł., *Gospodarstwa agroturystyczne, ekoagroturystyczne i ekologiczne jako czynnik rozwoju turystyki na obszarach chronionych województwa świętokrzyskiego*, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2009, nr 3(14), s. 139-152.
8. Przezbórska L., *Determinanty rozwoju agroturystyki w Polsce (na przykładzie wybranych regionów)*, „Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia” 2007, nr 6(2), s. 113-121.
9. Sikora J., *Agroturystyka. Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2012.
10. Sikora J., *Edukacja w agroturystyce*, w: A. Jęczmyk, J. Uglis, M. Maćkowiak (red.), *Turystyka wiejska. cz. I. Zagadnienia ekonomiczne i marketingowe*, Wydawnictwo Wieś Jutra Sp. z o.o., Poznań 2016.
11. Sokół J. L., Boruch J., *Ekologizacja gospodarstw agroturystycznych w powiecie białostockim*, „Ekonomia i Zarządzanie” 2011, z. 3, s. 95-112.
12. Sokół J. L., Dąbrowski D., Radwańska K., Jalinik M., *Agritourism in the Bug valley in the Lubelskie voivodeship*, „Studia Periegetica” 2020 (w druku).
13. Sokół J. L., *Działalność gospodarstw agroturystycznych na obszarze Narwiańskiego Parku Narodowego w ocenie turystów i ich nowe wyzwania*, „Ekonomia i Zarządzanie” 2012, t. 4, nr 3, s. 118-128.
14. Sokół J. L., Kołoszko-Chomentowska Z., *Produkty zwierzęce jako atrakcja w gospodarstwach Agroturystycznych*, „Economy and Management” 2010, vol. 2, no. 3, s. 137-146.
15. Wiatrak A. P., *Wpływ agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 1996, nr 1, s. 34-46.

16. Zaręba D., *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa 2008.
17. Zawadka J., *Możliwości finansowania przedsięwzięć z zakresu turystyki wiejskiej w perspektywie 2014-2020*, w: W. Kamińska (red.), *Innowacyjność w turystyce wiejskiej a nowe możliwości zatrudnienia na obszarach wiejskich*, Studia KPZK PAN, t. CLXXIII, Warszawa 2015.
18. Ziółkowski B., *Rolnictwo ekologiczne a turystyka wiejska – próba modelowego ujęcia wzajemnych zależności*, "Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering" 2006, vol. 51(2), s. 224-229.

13. Agroturystyka dla seniorów jako nowy trend spędzania czasu wolnego w integracji ze środowiskiem naturalnym na przykładzie gospodarstw położonych na terenie Bieszczadów

Beata Prukop, Bogusław Sawicki

Wstęp

Agroturystyka cieszy się w Polsce rosnącym zainteresowaniem zarówno wśród klientów, jak i właścicieli gospodarstw agroturystycznych. Wielu turystów wybiera tę formę wypoczynku ze względu na wartość dodaną, jaką jest odpoczynek na wsi połączony z obcowaniem z domownikami w ich naturalnym środowisku. Znacząca jest tu także cena, która jest elastyczna oraz często znacznie niższa niż w pozostałych obiektach noclegowych oferowanych na danym terenie, co oczywiście ma duże znaczenie w przypadku odbiorców takich jak seniorzy. Rosnąca popularność agroturystyki wynika przede wszystkim ze zmiany potrzeb i oczekiwań współczesnych turystów, którzy swój komfort spędzania wolnego czasu uważają za priorytet. Rolnicy oferujący w swoich domach noclegi także zauważyli zmieniające się tendencje na rynku po stronie popytowej i na tej podstawie zaczęli dostosowywać świadczone przez siebie usługi do zmieniających się warunków, czego przykładem jest specjalizowanie się gospodarstw agroturystycznych w kierunku tworzenia usług odpowiednich dla segmentu rynku reprezentowanego przez seniorów.

„Srebrna gospodarka” – proces starzenia się ludności

Zjawisko starzenia się ludności jest współczesnym procesem demograficznym o niespotykanej wcześniej skali i natężeniu, obejmującym społeczeństwa państw Europy i innych wysoko rozwiniętych krajów świata. Proces ten, polegający na zmianach w strukturze wieku ludności powodujących zwiększanie się liczebności i udziału roczników starszych, a zmniejszanie się roczników młodszych, jest zjawiskiem nieuchronnym i nieodwracalnym, niosącym ze sobą szereg społeczno-ekonomicznych

konsekwencji¹. W ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat liczba ludności świata wzrosła z 2,5 mld osób w 1950 roku do prawie 7,4 mld w roku 2015. Prognozy przewidują dalszy wzrost – do około 9,7 mld w 2050 roku – ale dynamika tego zjawiska będzie już zdecydowanie mniejsza. Jednak to nie wzrost liczby ludności, a prognozy dotyczące struktur wieku są bardzo niepokojące. W 2015 roku osoby w wieku powyżej 65 lat stanowiły 8,3% ogółu ludności. Już w roku 2030 odsetek ten będzie wynosił natomiast 11,4%, a w 2050 roku aż 15,3%. Prognozy dalekosiężne mówią, że w 2075 roku osób starszych będzie więcej niż dzieci w wieku do 15 lat². Proces starzenia się ludności początkowo został zaobserwowany we Francji, Wielkiej Brytanii i w krajach skandynawskich, skąd też pochodzą najstarsze prace z zakresu starzenia się ludności³. Gwałtowny spadek płodności w Europie Środkowo-Wschodniej nastąpił w latach 90. XX wieku i był związany z transformacją polityczno-gospodarczą. Mimo że zmiana wzorca płodności nastąpiła tu dużo później niż w Europie Zachodniej, to przemiany te następowały w dużo krótszym czasie, doprowadzając do zwiększenia dynamiki starzenia się ludności, która osiągnęła wielkości najwyższe w Europie⁴. Do bezpośrednich czynników wpływających na starzenie się społeczeństw należy zaliczyć przeszłe i bieżące trendy w zakresie rodności, umieralności (zwłaszcza w starszym wieku) oraz migracji⁵. Starzenie się społeczeństw jest bezpośrednią konsekwencją przejścia demograficznego, polegającego na spadku płodności i umieralności⁶. I chociaż wydłużenie ludzkiego życia jest zjawiskiem bardzo pozytywnym, to jednak przystosowanie się do nowej socjogeograficznej rzeczywistości wymaga podjęcia działań na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym oraz międzynarodowym⁷.

W Polsce, po powojennym „boomie urodzeniowym”, od końca lat 50. XX wieku dzietność zmniejszała się, a proces ten trwał do początku lat 70. Wzrost dzietności utrzymywał się do 1983 roku – współczynnik dzietności wyniósł w 1978 roku 2,205, a w 1983 – 2,416. W następnych latach obserwowano jego systematyczny spadek. Dopiero wprowadzenie w życie programu „Rodzina 500+” przyniosło w 2016 roku

¹ S. Kurek, *Typologie starzenia się ludności w Polsce – ujęcie przestrzenne*, WNAP w Krakowie, Kraków 2008, s. 7.

² W. Gierańczyk, *Turystyka i wypoczynek osób starszych w Polsce i Unii Europejskiej, Starzenie się ludności jako wyzwanie XXI wieku – ujęcie interdyscyplinarne*, Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu, Toruń 2016, s. 119.

³ A. Sauvy, *La population, ses lois, ses équilibres*, Presses Universitaires de France, Paris 1948, s. 8-111.

⁴ I. Kotowska, *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa 1999, t. 461, s. 11-31.

⁵ S. H. Preston, C. Himes, M. Eggers, *Demographic Conditions Responsible for Population Ageing*, „Demography” 1989, no. 26, s. 691-703.

⁶ E. Frątczak, *Proces starzenia się ludności Polski*, „Studia Demograficzne” 2002, nr 2/142, s. 3-28.

⁷ R. Jaroszevska-Brudnicka, *Senior na rynku turystycznym regionu kujawsko-pomorskiego, Starzenie się ludności jako wyzwanie XXI wieku – ujęcie interdyscyplinarne*, Wyższa Szkoła Bankowa w Toruniu, Toruń 2016, s. 137-150.

wzrost współczynnika dzietności do 1,36⁸. Program ten jednak nie przyniósł oczekiwanych skutków, bowiem kolejne lata przyniosły już bardzo niewielkie zmiany, gdyż kolejno w latach 2017 i 2018 dzietność utrzymywała się na poziomie odpowiednio 1,45 oraz 1,435. Jak widać, mimo wprowadzenia znaczącej pomocy rodzinom, rząd nie uzyskał zamierzonego efektu w postaci zwiększenia dzietności polskich rodzin.

Kolejnym istotnym problemem jest wysoki współczynnik migracji Polaków poza granice kraju. Głównym powodem wyjazdu rodaków za granicę jest poszukiwanie pracy. Bardzo wielu Polaków jeszcze przed dołączeniem Polski do Unii Europejskiej pracowało poza granicami kraju, jednak w momencie wejścia naszego kraju w szeregi unijne liczba ta znacznie się zwiększyła.

Jak pokazują dane Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku, w okresie spisowym ponad dwa miliony Polaków przebywało poza granicami kraju. Otwarcie granic Polski po roku 1989 i przystąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku otworzyło nowy rozdział historii, dało szansę obywatelstwa europejskiego i integracji europejskiej, a także umożliwiło wejście na zagraniczne rynki pracy⁹.

Polacy stanowią jedną z najliczniejszych grup imigrantów w całej Unii Europejskiej. Wśród imigrantów z krajów UE w Szwecji Polacy stanowią ponad 50 procent¹⁰, a w prawie całej Skandynawii – Islandii, Szwecji i Norwegii – zdecydowanie największy odsetek imigrantów w grupie UE-8; w Danii równie liczebni są obywatele republik nadbałtyckich, a w Finlandii najbardziej liczną grupę imigrantów stanowią Estończycy¹¹. Polacy w szczególności upodobali sobie Wielką Brytanię jako miejsce swojej destynacji. Jak podaje Office for National Statistics, liczba Polonii mieszkającej na terenie Wielkiej Brytanii w 2018 roku wynosiła 905 000 osób (w tym 832 000 osób urodzonych w Polsce).

Zarówno coraz mniejszy odsetek nowych urodzeń, jak i rosnąca skala migracji wpływają znacząco na wzrastającą liczbę seniorów w Polsce. Większość imigrantów to ludzie młodzi w wieku produkcyjnym, którzy zakładają swoje rodziny poza granicami naszego kraju, w znaczący sposób uszczuplając tym samym naszą gospodarkę z siły roboczej. Dla prawidłowego funkcjonowania państwa ważne jest, aby proces starzenia się społeczeństwa był prawidłowo rozpoznany i aby już dziś podjąć odpowiednie kroki mające na celu zminimalizowanie jego skutków.

⁸ J. Haczyński, *Skutki starzenia się polskiego społeczeństwa, Ochrona zdrowia i gospodarka, Pacjenci, Świadczeniodawcy, Turystyka medyczna*, Wydawnictwo WWZ w Warszawie, Warszawa 2018, s. 39-40.

⁹ M. Ślusarczyk, K. Slany, *Demograficzne i socjologiczne implikacje wyjazdów z Polski. Dyskusja na bazie wyników narodowego spisu powszechnego 2011 roku*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2016, z. 1(159), s. 127-150.

¹⁰ A. Zaiceva, *Reconciling the Estimates of Potential Migration into the Enlarged European Union*, “Institute for the Study of Labour”, Discussion Paper no. 2519, December 2006, s. 19.

¹¹ J. E. Dølvik, L. Eldring, *Status report January 2006: The impact of EU enlargement on labour mobility to the Nordic countries*, Semi-annual memo from a Working Group under the Labour Market Committee of the Nordic Council of Ministers, February 2006, s. 2.

Termin „srebrna gospodarka” obejmuje wszelką działalność gospodarczą mającą na celu zaspokajanie potrzeb wyłaniających się w procesie starzenia się ludności¹². Proces ten, jako nieuniknione następstwo rozwoju gospodarczego, nabiera coraz większego znaczenia, szczególnie teraz, kiedy mamy do czynienia z relatywnie zwiększającą się grupą osób starszych. Żyjemy coraz dłużej, natomiast grupa ludzi w wieku produkcyjnym staje się relatywnie mniejsza w porównaniu do grupy osób starszych. Proces ten, jako następstwo zmian demograficznych, jest nieunikniony, należy zatem poszukiwać nowych rozwiązań poprawiających jakość życia seniorów. Aspekt ten jest zatem istotny na wielu płaszczyznach, dotyczy on także kwestii spędzania wolnego czasu, a w tym turystyki.

Wraz z wiekiem zmienia się nie tylko pozycja społeczna danej jednostki, ale również indywidualne postrzeganie swojego miejsca w społeczeństwie. Zaprzymanie odgrywania różnych ról społecznych bardzo często negatywnie oddziałuje na sferę psychiki. Dla wielu osób prawdziwym „momentem krytycznym” jest zakończenie aktywności zawodowej, wiąże się z tym bowiem istotne konsekwencje, m.in. dobrowolna lub wymuszona przepisami prawa rezygnacja z pełnienia określonych funkcji, ograniczenie kontaktów czy pogorszenie sytuacji materialnej¹³. Seniorzy często nie potrafią odnaleźć się w nowej rzeczywistości, w której praca zawodowa nie dominuje w ich życiu, napotykać oni także wiele trudności związanych z optymalnym wykorzystaniem wolnego czasu, posiadając przy tym mniejsze zasoby środków finansowych.

Starzenie się polskiego społeczeństwa spowoduje zmiany w funkcjonowaniu tak całego państwa, jak i poszczególnych jednostek i rodzin. W przypadku osób starszych zmniejszy się m.in. rola rodziny jako podstawowej instytucji wspierającej oraz świadczącej usługi opiekuńcze. Zwiększy się natomiast liczba samotnych osób starszych, coraz większą rolę będą odgrywały także relacje nieformalne z osobami niespokrewnionymi, a główny ciężar opieki przejmą placówki publiczne¹⁴. Problem starzenia się populacji dotyka większości państw wysoko rozwiniętych – w tym Polski. Bez odpowiednich zmian, zarówno dotyczących systemu emerytalno-prawnego, jak i szeroko rozumianej edukacji społeczeństwa, nie będziemy w stanie odpowiednio przygotować się na ten proces.

Z wielu powodów rozwój *silver touristic* (turystyki seniorów) może w znacznym stopniu wpłynąć zarówno na podtrzymanie sprawności psychofizycznej starszego pokolenia, jak i na gospodarkę turystyczną. W tym przypadku najbardziej dostępną cenowo destynacją turystyczną stanowią obszary wiejskie, a przede wszystkim agroturystyka.

¹² P. Szukalski, *Demografia i Gerontologia Społeczna*, „Biuletyn Informacyjny” 2012, nr 7, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 3.

¹³ B. Hołowiecka, E. Grzelak-Kotulska, *Turystyka i aktywny wypoczynek jako element stylu życia seniorów*, „Acta Oeconomica” 2013, nr 291, s. 167.

¹⁴ P. Kubicki, M. Olcoń-Kubicka, *Osamotnienie osób starszych w Polsce – skala, przejawy oraz sposób przeciwdziałaniu zjawisku*, „Studia Humanistyczne AGH” 2010, t. 8, s. 130.

Metodyka badawcza

W opracowaniu dokonano próby analizy sylwetki turysty-seniora oraz gospodarstw agroturystycznych oferujących usługi dla osób starszych na terenie Bieszczadów. Ankiety skierowano do właścicieli 112 gospodarstw agroturystycznych. Do badań wybrano takie obiekty, w których prowadzono działalność minimum przez dwa lata. Lokalizacja badań obejmowała teren powiatów bieszczadzkiego, leskiego i sanockiego. Poprawnie wypełnioną ankietę otrzymano od 94 kwaterodawców (ankieta zawierała 20 pytań, które dotyczyły głównie oferowanych usług dodatkowych dla seniorów). Na wyżej wymienionym obszarze przeprowadzono również wywiad standaryzowany z 64 agroturystami-seniorami. Badania przeprowadzono w 2016 roku. W pracy przedstawiono analizę odpowiedzi istotnych z punktu widzenia podjętego tematu. Analizę zależności pomiędzy średnią temperaturą otoczenia w danym miesiącu a liczbą turystów przeprowadzono na podstawie współczynnika korelacji liniowej Pearsona r_{xy} .

Senior jako nowy konsument na rynku turystycznym

Osoby starsze są coraz częściej traktowane jako pożądana i ceniona grupa konsumentów. Dostrzeżono bowiem, że wnoszą oni istotny wkład w życie społeczno-gospodarcze jako członkowie rodzin, pracownicy, wolontariusze czy konsumenci. Warto podkreślić, że transfery międzypokoleniowe w postaci wsparcia finansowego, poświęconego czasu czy wsparcia emocjonalnego płyną właśnie od pokolenia starszego do młodszego, podczas gdy pomoc płynąca w odwrotnym kierunku jest dużo mniejsza¹⁵. W sferze konsumpcji zwiększający się udział osób w starszym wieku i ich emancypacja ekonomiczna w istotny sposób wpływają zarówno na poziom, jak i strukturę konsumpcji. Rozwój systemów zabezpieczenia na starość w postaci rozbudowanych systemów emerytalno-rentowych oraz wcześniejsze usamodzielnianie się dzieci sprawiają, że starsi ludzie dysponują nie tylko dużą ilością czasu wolnego, ale także coraz większą ilością środków finansowych, które w znacznym stopniu przeznaczają na bieżącą konsumpcję¹⁶. Kolejnym ważnym determinantem przemian w strukturze tej grupy osób jest zmiana ich stylu życia w kierunku prozdrowotnym.

Istotą przygotowania odpowiednich produktów we współczesnej rekreacji i turystyce jest znajomość potencjalnych odbiorców tego rodzaju usług. Stąd ważne jest, aby dostosować oferty do odpowiednich segmentów uczestników rekreacji i turystyki,

¹⁵ T. Zalega, *Konsumpcja osób starszych w Polsce*, „Handel Wewnętrzny” 2016, nr 2(361), s. 411.

¹⁶ T. Zalega, *Segment osób 65+ w Polsce, Jakość życia – konsumpcja, zachowanie konsumenckie*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, s. 158.

przy jednoczesnym uwzględnieniu form, jakie mogą być dostępne są na rynku¹⁷. W perspektywie kilku lub kilkunastu lat osoby będące obecnie aktywne zawodowo stanowią grupę seniorów, dlatego ich obecne potrzeby w zakresie spędzania czasu wolnego staną się preferencjami przyszłej grupy seniorów. Oznacza to, że obserwacja zachowania turystycznego innych segmentów pozwala na przewidywanie trendów charakteryzujących seniorów w przyszłości¹⁸. Usługowy charakter oferty turystycznej i różnorodność podmiotów ją kształtujących powodują, że poszczególne segmenty nabywców mogą kształtować produkt indywidualnie, zwracając uwagę na własne potrzeby. W przypadku seniorów można sądzić, że będą oni wybierać dogodne miejsca noclegowe, komfortowy środek transportu, usługi uzupełniające dostosowane do sprawności fizycznej, dogodne sposoby płatności itd. Jednak nie można jednoznacznie stwierdzić, że takie cechy oferty charakteryzują tylko segment seniorów¹⁹. Wciąż brakuje na rynkach turystycznych oferty rozbudowanej, ciekawej, dostosowanej do seniorów, ale nie do kuracjuszy – większość biur podróży nie ma ofert dla seniorów, jedynie wycieczki jedno- czy dwudniowe lub wakacje rodzinne.

Senior-turysta z Polski, ze względu na powszechnie powielany stereotyp człowieka starego, schorowanego i często biednego, posiadającego ograniczone możliwości nabywcze, nie jest podmiotem adekwatnego zainteresowania ze strony usługodawców, m.in. przedstawicieli branży turystycznej. Z tego względu większość ofert turystycznych wciąż kierowana jest do osób w wieku produkcyjnym²⁰.

Niska emerytura, brak dostosowanej oferty turystycznej, niska jakość marketingu – to wszystko przemawia na niekorzyść seniora. Polscy seniorzy na tle seniorów zachodnioeuropejskich czy amerykańskich, a także innych grup wiekowych we własnym kraju wykazują stosunkowo niski poziom konsumpcji turystycznej²¹. Obecnie branża turystyczna w Polsce często pomija odbiorców takich jak seniorzy, co wynika głównie z faktu, iż osoby starsze nie są postrzegane jako atrakcyjni konsumenci, a grupa ta nie stanowi grupy docelowej w przypadku wielu ofert z branży turystycznej.

¹⁷ A. Lubowiecki-Vikuk, M. Paczyńska-Jędrycka, *Współczesne tendencje w rozwoju form rekreacyjnych i turystycznych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2010, s. 6.

¹⁸ A. Niezgodna, E. Jerzyk, *Seniorzy w przyszłości na przykładzie rynku turystycznego*, w: G. Rosa, A. Smalec (red.), *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Konsument jako uczestnik procesów rynkowych i odbiorca komunikatów marketingowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2013, nr 32, s. 480-483.

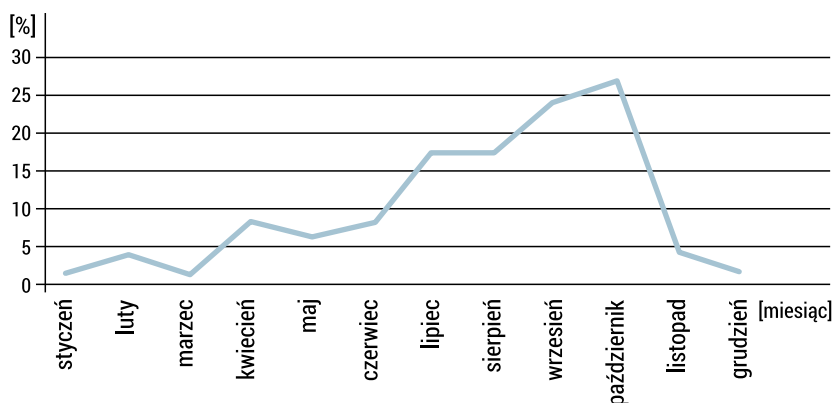
¹⁹ Ibidem.

²⁰ R. Jaroszevska-Brudnicka, op. cit.

²¹ J. Śniadek, *Konsumpcja turystyczna polskich seniorów na tle globalnych tendencji w turystyce*, „Gerontologia Polska” 2007, t. 15(1-2), s. 30.

Wyniki badań

Na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzono, że w przeważającej większości gospodarstwa agroturystyczne są prowadzone przez całe rodziny (69,5%), natomiast gospodarzami i „głosem decyzyjnym” w kwestii działalności agroturystycznej są w większości kobiety (58,5%). Ponad połowa właścicieli gospodarstw to małżeństwa (57%), w których przynajmniej jedna osoba jest w wieku ponad 50 lat, co niewątpliwie ma duże znaczenie w kwestii wyboru gospodarstw agroturystycznych przez seniorów. Zdecydowana większość badanych (45%) swoje gospodarstwa prowadzi przez okres co najmniej 10 lat, 29% badanych zajmuje się agroturystyką od pięciu do 10 lat, natomiast 18% prowadzi swoje gospodarstwa od dwóch do pięciu lat. Większość badanych rolników zgodnie twierdzi, iż prowadzenie tego rodzaju działalności w znaczący sposób poprawia ich kondycję finansową oraz wspiera rozwój całych miejscowości (94%).

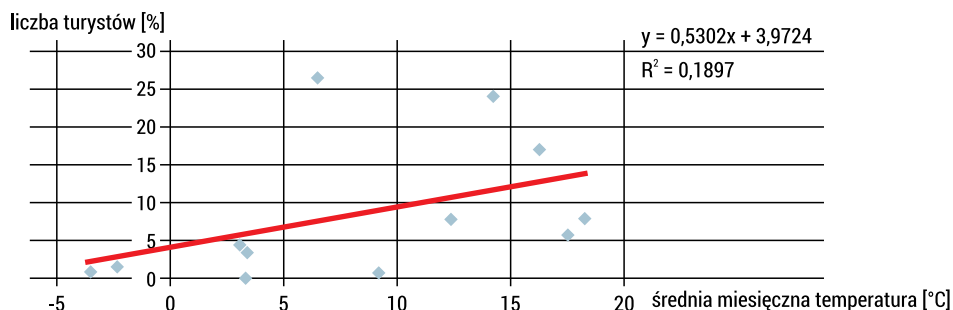

RYSUNEK 13.1. Sezonowość przyjazdu osób starszych do gospodarstw agroturystycznych

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

Z analizy terminów przyjazdów seniorów do gospodarstw agroturystycznych w Bieszczadach wynika, że wybierają oni najczęściej miesiące jesienne – wrzesień (24,1%) i październik (26,6%), co jest związane głównie z niższą ceną oraz większą dostępnością miejsc. Seniorzy w przeważającej większości nie pracują i dlatego też mogą sobie pozwolić na wyjazdy po typowym sezonie turystycznym. Trzecim miesiącem preferowanym przez seniorów był sierpień (17,0%). W celu zbadania zależności między średnią temperaturą otoczenia a przyjazdami turystów zastosowano współczynnik korelacji liniowej Pearsona (rys. 13.2). Obliczone wartości współczynnika korelacji liniowej Pearsona wskazują na dodatnią zależność pomiędzy badanymi cechami, o umiarkowanej sile związku $r = 0,44$. Obie zmienne cechuje dodatnia

zależność, a wzrost średniej miesięcznej temperatury jest dodatnio skorelowany z odsetkiem turystów. Jak widać, turyści-seniorzy, mimo iż częściej wybierają jesienne miesiące, uzależniają jednak swoje przyjazdy od wysokości temperatury otoczenia.

RYSUNEK 13.2. Wykres rozrzutu średniej miesięcznej temperatury i odsetku turystów

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

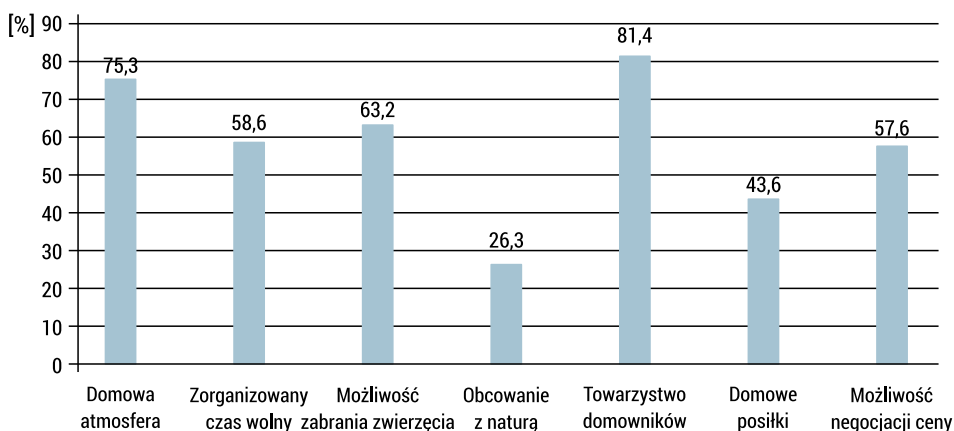
Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że seniorzy bardzo cenią pobyt w gospodarstwach agroturystycznych oraz panującą tam domową atmosferę (75,3% ankietowanych), a także możliwość spędzania czasu z domownikami (81,4%), pomocy w drobnych pracach gospodarskich, przygotowywania wspólnych wypieków czy wędkowania. Spora grupa respondentów ceni sobie możliwość zabrania ze sobą ulubionego zwierzęcia, głównie psa lub kota (63,2%). Kolejnymi istotnymi czynnikami okazały się: możliwość negocjacji ceny (57,6%) oraz zorganizowany czas wolny (58,6%). Najmniej natomiast seniorzy cenią sobie obcowanie z naturą (26,3%) (rys. 13.3).

Podobnie uważa Knecht, pisząc, iż turyści coraz częściej świadomie wybierają gospodarstwa agroturystyczne, w których oferowane są produkty niedostępne nigdzie indziej. Pobyt w gospodarstwie jest dla nich swojego rodzaju odskocznią od pośpiechu w życiu codziennym²². Także z badań Ciepeli i Sosnowskiego wynika, że wśród turystów wybierających wypoczynek w gospodarstwie agroturystycznym największa grupa ceni sobie niski koszt pobytu. Atrakcje przyrodnicze wybieranych miejscowości to, zdaniem tych respondentów, sprawa drugorzędna²³.

Z punktu widzenia ankietowanych turystów seniorzy bardzo rzadko przyjeżdżali do gospodarstw sami (15,6%) – zdecydowana większość przyjeżdżała z partnerem (43,7%). Kolejna grupa osób starszych podróżowała z rodziną i przyjaciółmi (12,5%), natomiast wycieczki zorganizowane stanowiły tylko 9,4% wszystkich pobytów seniorów (rys. 13.4).

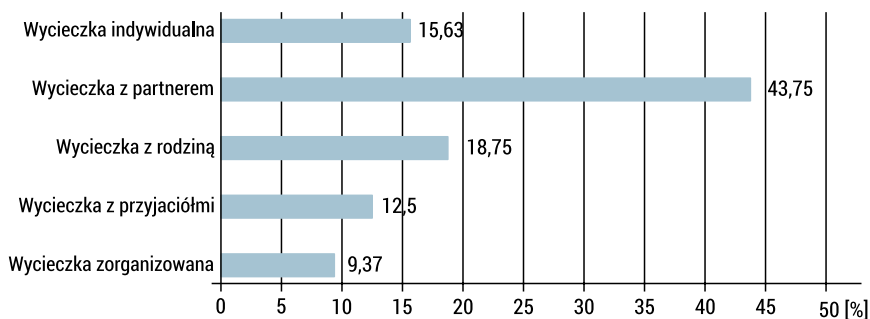
²² D. Knecht, *Uwarunkowania integracji w agroturystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej „Edukacja”, Wrocław 2010, s. 16-87.

²³ G. A. Ciepela, J. Sosnowski, *Efekty ekonomiczne działalności turystycznej w gospodarstwach agroturystycznych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2012, nr 2(331), s. 131-149.

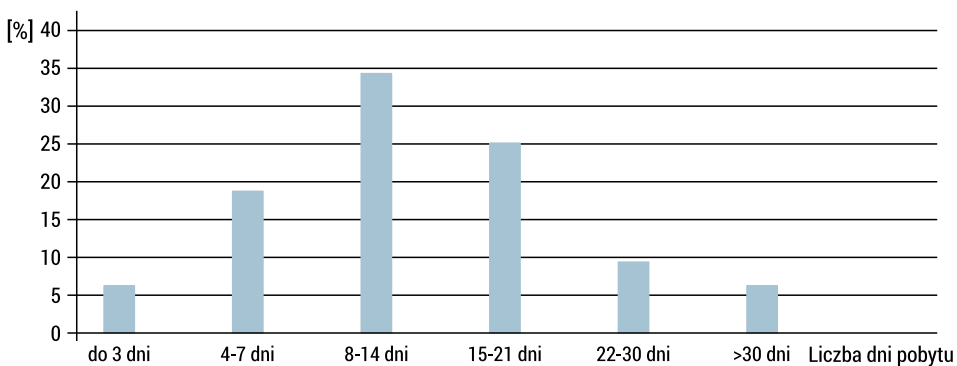
RYSUNEK 13.3. Motywy przyjazdu seniorów do gospodarstw agroturystycznych

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

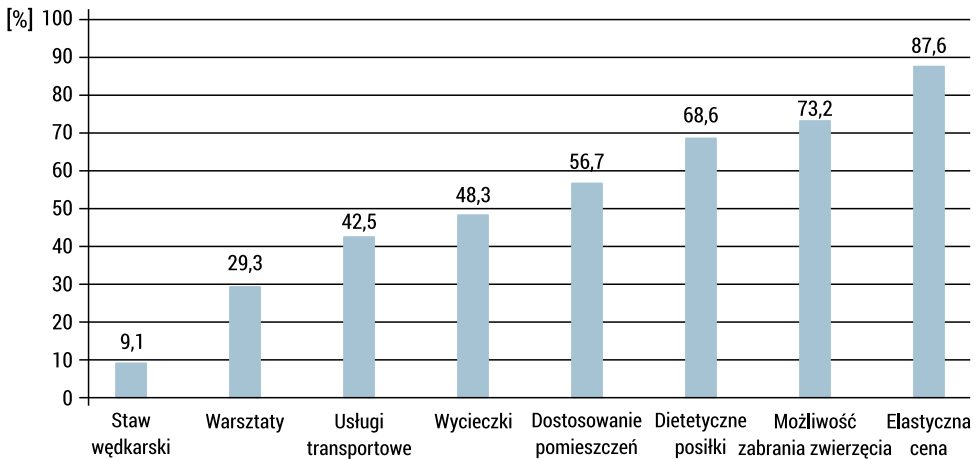
RYSUNEK 13.4. Rodzaj grupy turystycznej seniorów odwiedzających agrogospodarstwa

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

RYSUNEK 13.5. Okres pobytu seniorów w gospodarstwie agroturystycznym

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

RYSUNEK 13.6. Usługi dodatkowe oferowane przez gospodarzy

ŹRÓDŁO: opracowanie na podstawie badań własnych.

Okres, jaki seniorzy zdecydowali się spędzić w gospodarstwie przedstawia rysunek 13.5. Jak widać, były to najczęściej okresy wynoszące 7-14 dni (34,3%), 15-21 dni (25,2%) i 4-7 dni (18,8%). Rzadziej osoby starsze pozostają w gospodarstwie dłużej, tzn. 22-30 dni (9,4%) oraz powyżej 30 dni (6,3%), gdyż jak stwierdzali respondenci, bardzo cenią sobie oni czas spędzony w towarzystwie domowników.

Rolnicy oferujący swoje domostwa seniorom starają się dopasować ofertę do ich upodobań. Bardzo wiele gospodarstw agroturystycznych posiada szereg dodatkowych usług uprzyjemniających czas gościom, szczególnie zaś osobom starszym. Standardem staje się oferowanie niższej ceny, która podlega negocjacji oraz możliwość zabrania ze sobą ulubionego zwierzęcia, co nie stanowi problemu dla gospodarzy. Kwaterodawcy coraz częściej dostosowują swoje gospodarstwa do przyjęcia osób starszych poprzez adaptację pomieszczeń, likwidację schodów i zamontowanie podjazdów. Gospodarze często serwują swoim gościom posiłki dostosowane do ich upodobań i diety. Ponadto, mając dostęp do naturalnych i świeżych składników potraw, stanowią dużą konkurencję dla okolicznych barów czy restauracji. Istotne znaczenie ma także fakt, iż wielu rolników wypełnia seniorom czas wolny poprzez organizację warsztatów, wykładów, wspólnego wędkowania czy też zbierania grzybów (rys. 13.6). Bez wątpienia oferta ta jest w dużej mierze skierowana zarówno do osób starszych, jak i całych rodzin, co stanowi ważny element przewagi konkurencyjnej bieszczadzkich gospodarstw agroturystycznych nad innymi miejscami pobytu dla turystów na obszarach wiejskich.

Podsumowanie i wnioski

Analiza wyników przeprowadzonych badań prowadzi do kilku istotnych wniosków dotyczących oferty produktowej gospodarstw agroturystycznych dla nowej grupy odbiorców, czyli seniorów. Jak opisuje wielu autorów^{24,25,26}, widoczna jest tendencja zmian na rynku odbiorców usług turystycznych, którymi to coraz częściej są osoby starsze. Według Sikory i Warteckiej-Ważyńskiej kobiety „50+” często korzystają z wyjazdów do gospodarstw agroturystycznych. W gospodarstwach tych oferowany pobyt jest tańszy, a dodatkowo oferowane są możliwości korzystania z większej liczby opcji wypoczynku²⁷.

Agroturystyka skierowana do seniorów jest doskonałym rozwiązaniem, ponieważ ich stan zdrowia i kondycja psychofizyczna nie zawsze pozwalają na zbyt aktywny wypocznik. Oferta dla osób starszych jest atrakcyjna nie tylko ze względu na zazwyczaj zaciszne położenie gospodarstw agroturystycznych i możliwość osobistych kontaktów z gospodarzami. Z wiekiem możliwości adaptacyjne zmniejszają się, przez co trudniej uczestniczyć takim osobom w turystyce masowej, natomiast agroturystyka daje możliwość kameralnego spędzania czasu w kontakcie z przyrodą i życzliwymi gospodarzami²⁸. Także Kachniewska uważa, iż agroturystyka nie może pozostać zamknięta na aktualne trendy społeczne i konsumenckie – ich analiza i zrozumienie powinny stać się zaczynem nowych ofert gospodarstw agroturystycznych, a szybkie i trafne reagowanie na oczekiwania współczesnego konsumenta może stanowić czynnik innowacyjności polskiej agroturystyki, która popadła w swego rodzaju stagnację²⁹. W ten plan bardzo dobrze wpisuje się segmentacja usług agroturystycznych poprzez wyodrębnienie usług skierowanych do seniorów.

Na pierwszy plan wysuwa się fakt, iż rolnicy w większości zauważają zmianę na rynku popytowym i starają się dostosowywać swoje obiekty do wymagań osób starszych i to zarówno adaptując pomieszczenia, jak i wychodząc naprzeciw z elastyczną

²⁴ J. Górna, *Preferencje i aktywność turystyczna Polaków w wieku 50+*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 2015, t. XIV(1).

²⁵ J. Szymańczak, *Starzenie się polskiego społeczeństwa – wybrane aspekty demograficzne*, „Studia BAS” 2012, nr 2(30).

²⁶ J. Zawadka, *Charakterystyka aktywności turystycznej seniorów w Polsce*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2016, t. 34, nr 2.

²⁷ J. Sikora, A. Wartecka-Ważyńska, *Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania wyjazdów turystyczno-wypoczynkowych kobiet 50+ w Polsce*, „Władza Sądzenia” 2017, nr 13, s. 237-251.

²⁸ G. Krzemieniewska, J. Sikora, *Socjoekonomiczne aspekty agroturystyki jako czynnika rozwoju obszarów wiejskich w Wielkopolsce*, w: A. Mirończuk (red.), *Turystyka wiejska i agroturystyka, stan i perspektywy*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2003.

²⁹ M. Kachniewska, *Nowy paradygmat marketingu usług agroturystycznych jako efekt rozwoju komunikacji społecznościowej*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” 2016, t. 172, s. 73-88.

ceną oraz dodatkowymi atrakcjami. Wielu usługodawców bardzo ceni klientów-seniorów jako gości, którzy chętnie wracają oraz polecają dane gospodarstwo swoim znajomym i bliskim. Także strona popytowa, czyli seniorzy, jak można wnioskować z długości pobytów w gospodarstwach, cenią sobie niezmiernie spędzanie swojego urlopu w gospodarstwach agroturystycznych. Istotne zauważalne braki to m.in. praktyczny brak promocji agrogospodarstw, co objawia się tym, iż przekazywanie informacji odbywa się jedynie drogą „pantoflową”, w związku z czym wielu rolników bazuje jedynie na stałej klienteli. Mimo że wciąż trzeba by jeszcze włożyć bardzo dużo pracy w dostosowanie gospodarstw do pobytu seniorów, można stwierdzić, iż proces ten już się rozpoczął i wielu rolników zaczęło dostrzegać omawianą grupę odbiorców. Warto podkreślić, że seniorzy bardzo doceniają domową atmosferę w bieszczadzkich gospodarstwach agroturystycznych oraz możliwość negocjowania cen, co wpływa na wydłużenie ich pobytów nawet do kilkudziesięciu dni i to zwykle poza typowym sezonem turystycznym.

Streszczenie

Opracowanie ma na celu ukazanie sylwetki seniora-turysty korzystającego z usług agroturystycznych oraz charakterystyki kwater agroturystycznych skoncentrowanych na świadczeniu swych usług dla osób starszych. Podstawę opracowania stanowi ukazanie w wynikach badań aktualnej oferty skierowanej do seniorów po stronie podażowej w kontekście obecnych zmian demograficznych na rynku usług turystycznych. Omówiono również cechy turystyki seniorów, odnosząc się także do samego procesu aktywności turystycznej w kontekście osób starszych. Badania zostały przeprowadzone w 2016 roku na terenie Bieszczadów.

Słowa kluczowe: agroturystyka, seniorzy, trendy

Summary

Agritourism for seniors as a new trend of spending free time in integration with the natural environment on the example of farms located in the Bieszczady Mountains

Analysis of the results of surveys carried out leads to several important conclusions regarding the adaptation processes of agritourism farms to the new group of recipients, i.e. seniors. The most important thing is that farmers mostly notice a change in the demand market and try to adapt their facilities to the requirements of the elderly by adapting rooms, flexible pricing and additional attractions. Many accommodation providers value senior clients as guests who are eager to return and recommend the farm to their friends and relatives. Also, from the demand side, seniors, as can be seen from the length of stays on farms, highly value spending their holidays on agritourism farms. Significant noticeable deficiencies are the practical shoulder of promoting agro-economy, which is manifested in the fact that the transfer of information takes place only by word of mouth, many farmers rely only on regular clientele. Although there is a lot of work on the issue of adapting farms to the stay of seniors, it can be stated that this process has been started and many farmers

see this group of recipients as valuable. It is worth emphasizing that seniors very much appreciate the homely atmosphere at the Bieszczady agritourism farms and the opportunity to negotiate prices, which extends their stay to several dozen days, usually outside of the typical tourist season.

Key words: agrotourism, seniors, trends

Literatura

1. Ciepiela G. A., Sosnowski J., *Efekty ekonomiczne działalności turystycznej w gospodarstwach agroturystycznych*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2012, nr 2(331), s. 131-149.
2. Dølvik J. E., Eldring L., *Status report January 2006: The impact of EU enlargement on labour mobility to the Nordic countries*, Semi-annual memo from a Working Group under the Labour Market Committee of the Nordic Council of Ministers, February 2006.
3. Frątczak E., *Proces starzenia się ludności Polski*, „Studia Demograficzne” 2002, nr 2/142, s. 3-28.
4. Gierańczyk W., *Turystyka i wypoczynek osób starszych w Polsce i Unii Europejskiej, Starzenie się ludności jako wyzwanie XXI wieku – ujęcie interdyscyplinarne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Toruniu, Toruń 2016.
5. Górna, J., *Preferencje i aktywność turystyczna Polaków w wieku 50+*, „Prace Naukowe Akademii im. J. Długosza w Częstochowie. Kultura Fizyczna” 2015, t. XIV(1), s. 153-166.
6. Haczyński J., *Skutki starzenia się polskiego społeczeństwa, Ochrona zdrowia i gospodarka, Pacjenci, Świadczeniodawcy, Turystyka medyczna*, Wydawnictwo WWZ w Warszawie, Warszawa 2018.
7. Hołowiecka B., Grzelak-Kotulska E., *Turystyka i aktywny wypoczynek jako element stylu życia seniorów*, „Acta Oeconomica” 2013, nr 291, s. 163-179.
8. Jaroszevska-Brudnicka R., *Senior na rynku turystycznym regionu kujawsko-pomorskiego, Starzenie się ludności jako wyzwanie XXI wieku – ujęcie interdyscyplinarne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bankowej w Toruniu, Toruń 2016.
9. Kachniewska M., *Nowy paradygmat marketingu usług agroturystycznych jako efekt rozwoju komunikacji społecznościowej*, „Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN” 2016, t. 172, s. 73-88.
10. Knecht D., *Uwarunkowania integracji w agroturystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej „Edukacja”, Wrocław 2012.
11. Kotowska I., *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, Wydawnictwo Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie, Warszawa 1999, t. 461.
12. Krzymieniewska G., Sikora J., *Socjoekonomiczne aspekty agroturystyki jako czynnika rozwoju obszarów wiejskich w Wielkopolsce*, w: A. Mirończuk (red.), *Turystyka wiejska i agroturystyka, stan i perspektywy*, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2003, s. 89-99.

13. Kubicki P., Olcoń-Kubicka M., *Osamotnienie osób starszych w Polsce – skala, przejawy oraz sposób przeciwdziałaniu zjawisku*, „Studia Humanistyczne AGH” 2010, t. 8, s. 129-138.
14. Kurek S., *Typologie starzenia się ludności w Polsce – ujęcie przestrzenne*, WNAP w Krakowie, Kraków 2008.
15. Lubowiecki-Vikuk A., Paczyńska-Jędrycka, M., *Współczesne tendencje w rozwoju form rekreacyjnych i turystycznych*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 2015.
16. Niezgoda A., Jerzyk E., *Seniorzy w przyszłości na przykładzie rynku turystycznego*, w: G. Rosa, A. Smalec (red.), *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Konsument jako uczestnik procesów rynkowych i odbiorca komunikatów marketingowych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu” 2013, nr 32, s. 475-489.
17. Preston S. H., Himes C., Eggers M., *Demographic Conditions Responsible for Population Ageing*, „Demography” 1989, nr 26, s. 691-704
18. Sauvy A., *La population, ses lois, ses équilibres*, Presses Universitaires de France, Paris, 1984.
19. Sikora J., Wartecka-Ważyńska A., *Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania wyjazdów turystyczno-wypoczynkowych kobiet 50+ w Polsce*, „Władza Sądzenia” 2017, nr 13, s. 237-251.
20. Szukalski P., *Demografia i Gerontologia Społeczna*, „Biuletyn Informacyjny” 2012, nr 7, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 1-4.
21. Szymańczak J., *Starzenie się polskiego społeczeństwa – wybrane aspekty demograficzne*, „Studia BAS” 2012, nr 2(30), s. 9-28.
22. Ślusarczyk M., Ślany K., *Demograficzne i socjologiczne implikacje wyjazdów z Polski. Dyskusja na bazie wyników narodowego spisu powszechnego 2011 roku*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2016, z. 1(159), s. 127-150.
23. Śniadek J., *Konsumpcja turystyczna polskich seniorów na tle globalnych tendencji w turystyce*, „Gerontologia Polska” 2007, nr 15(1-2), s. 21-30.
24. Zaiceva A., *Reconciling the Estimates of Potential Migration into the Enlarged European Union*, Institute for the Study of Labour, Discussion Paper No. 2519, December 2006, s. 19.
25. Zalega T., *Konsumpcja osób starszych w Polsce*, „Handel Wewnętrzny” 2016, nr 2(361), s. 410-422.
26. Zalega T., *Segment osób 65+ w Polsce, Jakość życia-konsumpcja, zachowanie konsumenckie*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016.
27. Zawadka J., *Charakterystyka aktywności turystycznej seniorów w Polsce*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki” 2016, t. 34, nr 2, s. 119-129.

14. Opodatkowanie pól golfowych w Polsce i wybranych krajach w kontekście zrównoważonego rozwoju

Maciej Cieślukowski

Wstęp

Na forum ONZ państwa członkowskie przyjęły koncepcję zrównoważonego rozwoju (ang. *sustainable development*) w XXI wieku¹. Oznacza ona utrzymanie względnej równowagi między rozwojem gospodarczym i społecznym przy zachowaniu trwałości środowiska naturalnego. Taki rozwój wymaga nie tylko współpracy międzynarodowej, ale przede wszystkim zawiązania wszechstronnych partnerstw na szczeblu krajowym i lokalnym. Państwa zobowiązały się zmobilizować fundusze publiczne i podjąć stosowne działania (środki, narzędzia) umożliwiające osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju. Jednym z takich środków może być preferencyjne opodatkowanie pól golfowych.

Źródła anglojęzyczne i krajowe wskazują, że gra w golfa należy do najpopularniejszych dyscyplin sportowych na świecie, a sektor golfowy pozytywnie wpływa na zrównoważony rozwój. Generowane przez niego korzyści gospodarcze i społeczne zdecydowanie przewyższają straty, jednak oddziaływanie pól golfowych na przyrodę pozostaje kontrowersyjne. Istnieje wiele wartościowych opracowań na ten temat pochodzących z Australii, Kanady i Stanów Zjednoczonych, w których golf jest bardzo popularną dyscypliną sportową, a przemysł golfowy stał się ważnym sektorem gospodarki. Niestety w Polsce omawiana tematyka rzadko bywa przedmiotem zainteresowania naukowców. Warto w tym miejscu wskazać na dwie pozycje, autorstwa Andrzeja Kowalczyka² oraz Andrzeja Kowalczyka i Marty Derek³, traktujące o roli golfa w turystyce zrównoważonej oraz artykuł Mirki Mitukiewicz⁴ omawiający globalny wymiar gry w golfa. Zasoby internetowe Polskiego Związku Golfa oraz krajo-

¹ *The 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, www.un.org [dostęp: 08.05.2020].

² A. Kowalczyk, *Turystyka golfowa – kontrowersyjna z punktu widzenia idei turystyki zrównoważonej forma turystyki kwalifikowanej*, w: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010, s. 272-289.

³ A. Kowalczyk, M. Derek, *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, 2010.

⁴ M. Mitukiewicz, *Golf – sport globalny*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2004, nr 4(18), s. 159-175.

wych klubów golfowych nie zawierają żadnego tego typu opracowania. Wstępne badania wskazują, że w Polsce, pomimo tradycji przedwojennych⁵, gra w golfa jest nadal mało popularna, a sektor golfowy jest bardzo słabo rozwinięty nawet na tle niektórych mniejszych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Celem opracowania jest zaprezentowanie cech gry w golfa w kontekście zrównoważonego rozwoju oraz stwierdzenie, czy krajowe warunki podatkowe sprzyjają rozwojowi tej dyscypliny. Ocena została dokonana w oparciu o porównanie krajowych rozwiązań z przepisami obowiązującymi w Czechach, Estonii, Słowenii i na Słowacji. Państwa te są znacznie mniejsze od Polski, jednak posiadają lepiej rozwinięte rynki golfowe, które mają potencjał do dalszego dynamicznego rozwoju.

Oddziaływanie gry w golfa na zdrowie

Najnowsza agenda ONZ dla zrównoważonego rozwoju zawiera 17 celów⁶ – gra w golfa przyczynia się do osiągnięcia w szczególności dwóch z nich: celu trzeciego (zapewnienie zdrowego życia i promowanie dobrego samopoczucia dla wszystkich osób w każdym wieku) oraz celu ósmego (promowanie trwałego, sprzyjającego włączeniu społecznemu wzrostu gospodarczego, pełne i produktywnie zatrudnienie oraz godna praca dla wszystkich). Gra w golfa może też przyczynić się do osiągnięcia celu 15 (ochrona, przywracanie i promowanie zrównoważonego użytkowania ekosystemów lądowych, zrównoważone zarządzanie lasami, zwalczanie pustynnienia oraz powstrzymywanie i odwracanie degradacji ziemi oraz powstrzymywanie utraty różnorodności biologicznej), chociaż oddziaływanie pól golfowych na przyrodę jest przedmiotem większych kontrowersji.

Murray, Daines, Archibald i inni⁷ dokonali przeglądu 301 opracowań naukowych na temat wpływu gry w golfa na zdrowie, opublikowanych przed 1960 rokiem oraz w okresie od roku 1960 do końca 2016. Publikacje te wydano w 22 krajach, w tym najwięcej w Stanach Zjednoczonych (162), Wielkiej Brytanii (38), Australii (27) i Japonii (12) oraz w Kanadzie i Korei Południowej (po 10). Najwięcej publikacji (ponad 100) wydano w latach 2000-2009.

Regularna gra w golfa przede wszystkim wzmacnia kondycję fizyczną zawodnika i zapobiega licznym chorobom. Wśród korzyści zdrowotnych najczęściej wymienia się: poprawę czynności płuc, poprawę funkcjonowania układu sercowo-naczyniowego i wydolności tlenowej, lepszy metabolizm oraz poprawę funkcjonowania układu mięśniowo-szkieletowego. W rezultacie zmniejsza się ryzyko wystąpienia takich kontuzji

⁵ A. Kowalczyk, M. Derek, *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, 2010, s. 328.

⁶ *The 2030 Agenda...*, op. cit.

⁷ A. D. Murray, L. Daines, D. Archibald, R. A. Hawkes, C. Schiphorst, P. Kelly, L. Grant, N. Mutrie, *The relationships between golf and health: a scoping review*, BJSM Online First, published on October 3, 2016, as 10.1136/bjsports-2016-096625, <http://bjsm.bmj.com> [dostęp: 21.11.2019].

i chorób, jak: złamanie biodra, cukrzyca typu drugiego, zawał serca, udar, rak jelita grubego i rak płuc. Golf jest też umiarkowanie kontuzjogenny w porównaniu z innymi dyscyplinami. Badacze wskazują też na korzyści mentalne i społeczne uprawiania tej dyscypliny, chociaż te wymagają jeszcze dalszych pogłębionych badań. Do pierwszych należy zaliczyć m.in. poprawę samooceny, wzrost poczucia własnej wartości, skuteczności, odporności na stres, wzrost zadowolenia i poprawę samopoczucia. Te drugie wyrażają się m.in. w możliwości nawiązania nowych relacji interpersonalnych, przynależności do określonej lokalnej grupy sportowej (klubu golfowego) czy działalności charytatywnej. Australijczycy wskazują, że to właśnie czynniki mentalne i społeczne najbardziej motywują ich do gry w golfa^{8,9}. Naukowcy ze Szwecji udowodnili natomiast, że golfista, bez względu na płeć, wiek i status społeczny, żyje około pięć lat dłużej od osoby, która nie gra w golfa¹⁰.

Badacze omawiają też ryzyko zdrowotne związane z uprawianiem tej dyscypliny, do którego zalicza się ryzyko wystąpienia raka skóry, odwodnienia i wyczerpania organizmu w sytuacji wielogodzinnego wysiłku na słońcu. To pierwsze może wynikać również ze stosowania sztucznych nawozów na polach golfowych. Ponadto, w szczególności podczas zawodów, zauważa się wśród zawodników zwiększone napięcie nerwowe i wzrost ciśnienia krwi. Ryzyko to można jednak minimalizować poprzez odpowiednie przygotowanie organizacyjne i mentalne do gry (odpowiedni ubiór, użycie kremu przeciwsłonecznego, picie płynów i odżywek, szukanie cienia itp.).

Ze względu na walory zdrowotne i społeczne regularna gra w golfa rekomendowana jest osobom w każdym wieku, a w szczególności osobom starszym. W niektórych krajach, zarówno o rozwiniętym rynku golfowym (np. w Kanadzie, Australii, Stanach Zjednoczonych), jak i rozwijającym się (np. w Indiach), gra w golfa jest też włączana do programów nauczania i rozgrywek w szkołach podstawowych, średnich i wyższych^{11,12,13,14}. Warto również podkreślić, że w ostatnich latach golf odgrywa coraz istotniejszą rolę w rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami fizycznymi i mentalnymi.

Jedną z głównych przyczyn występowania wielu chorób jest niska aktywność fizyczna¹⁵. Walory zdrowotne gry w golfa wynikają z wielogodzinnego i umiarkowanego¹⁶ wysiłku fizycznego na świeżym powietrzu, obejmującego rozegranie jednej

⁸ 2018 Golf Club Participation Report of Australia, Golf Australia, 2019, s. 6.

⁹ Community Impact Study, Australian Golf Industry Council, September 2017, s. 37 i nast.

¹⁰ B. Farahmand, G. Broman, U. de Faire et al., *Golf: a game of life and death – reduced mortality in Swedish golf players*, "Scand J Med Sci Sports" 2009, vol. 19, s. 419-424.

¹¹ Future Links, *Golf in Schools*, www.golfinschools.golfcana.ca [dostęp: 22.11.2019].

¹² Golf Australia, www.golf.org.au/schoolevents [dostęp: 22.11.2019].

¹³ Community Impact Study, op. cit., s. 77 i nast.

¹⁴ Tee20, *Strategic Plan*, The Indian Golf Union, November 2013.

¹⁵ Community Impact Study, op. cit., s. 62.

¹⁶ Regularny i umiarkowany wysiłek fizyczny (spalanie od 3,5 do 7,0 kcal/min) zalecany jest przez Światową Organizację Zdrowia, zob. *Wytyczne UE dotyczące aktywności fizycznej*, Czwarty projekt skonsolidowany, Grupa Robocza UE „Sport i Zdrowie”, Bruksela, 10 października 2008, s. 8 i 9.

rundy gry (18 dołków). Z reguły gra odbywa się w grupie od dwóch do maksymalnie czterech osób. Z badań wynika, że golfiści i golfistki wykonują wówczas od 11,2 do 16,7 tys. kroków, przechodzą od 6,4 do 12,8 km i spalają od 531 do 2467 kcal (od 3,3 do 8,15 kcal/min). Rozpiętość w osiągnięciach zależy głównie od posiadanych umiejętności (ang. *handicap*), płci oraz od tego, czy gracz używa wózka z torbą wypełnioną kijami, czy też korzysta z pomocy *caddiego*¹⁷. Osoby korzystające z pojazdów golfowych generalnie osiągają natomiast wyniki gorsze o połowę. Warto też podkreślić, że znaczny wysiłek fizyczny wykonują również kibice, którzy podążają za zawodnikami podczas turniejów¹⁸.

Korzyści gospodarcze

Gra w golfa przyczynia się do wzrostu dochodów, poprawy zatrudnienia i wzrostu płac¹⁹. Efekty te można podzielić na bezpośrednie oraz wywołane efektami mnożnikowymi – pośrednie i indukowane. Bezpośrednie efekty powstają w „przemśle golfowym”, który obejmuje tzw. sektory kluczowe i wspomagające. Te pierwsze stanowią: kluby i pola golfowe (*greenfee*²⁰ i składki członkowskie), nakłady inwestycyjne w pola golfowe, producenci i dostawcy sprzętu (kijów, piłek, toreb, ubrań itp.) oraz usług golfowych (media, turnieje, stowarzyszenia, itp.), a także wydarzenia golfowe o charakterze charytatywnym. Do drugich zalicza się rynek nieruchomości w resortach golfowych (hotele, restauracje, domy, mieszkania itp.) oraz branżę turystyki golfowej. Efektem pośrednim jest popyt na produkty i usługi firm spoza branży zgłaszany przez przemysł golfowy. Natomiast efektem indukowanym jest dodatkowy dochód osiągnięty w wyniku aktywności gospodarczej w całej gospodarce, spowodowany wydatkami pracowników zatrudnionych w przemyśle golfowym i u jego dostawców. Beneficjentami są także państwo i samorządy terytorialne, które osiągają dochody z podatków nakładanych na przemysł golfowy i branże powiązane. Podział korzyści ekonomicznych pozostaje jednak bardzo zróżnicowany w przekroju państw i regionów w zależności od stopnia rozwoju i popularności dyscypliny.

Gra w golfa jest jedną z najpopularniejszych dyscyplin sportowych na świecie. Murray, Daines, Archibald i inni w artykule z 2016 roku plasują grę w golfa na trzecim miejscu na świecie i podają, że w nią 55 mln zarejestrowanych zawodników amatorów i profesjonalistów w 206 krajach, podczas gdy w piłkę nożną gra 250 mln zawodników, w tenisa ziemnego – 75 mln zawodników, a w rugby – 5 mln

¹⁷ *caddy* – osoba, która niesie torbę z kijami zawodnika, a także doradza i wspiera mentalnie zawodnika.

¹⁸ SO Lyu, H. Lee, *Market segmentation of golf event spectators using leisure benefits*, „J Trav Tourism Market” 2013, vol. 30, s. 186-200.

¹⁹ *The 2016 US Golf Economy Report*, Golf 20/20, „Teconomy” 2017, s. 5 i 23.

²⁰ Opłata za wejście na pole (dosłownie opłata za korzystanie z *greenów*).

zawodników²¹. Z kolei na portalu internetowym Pledge Sports w rankingu za 2017 rok grę w golfa umieszczono na 10 miejscu na świecie, po takich dyscyplinach, jak: tenis stołowy, krykiet, koszykówka, siatkówka, hokej na trawie i badminton²². W 2017 roku najwięcej golfistów i golfistek odnotowano w Stanach Zjednoczonych, Japonii, Kanadzie i Europie, tam też znajdowało się najwięcej zarejestrowanych pól golfowych (tab. 14.1). W samej Europie liczba golfistów wzrosła w latach 1990-2010 z 1,7 do 4,4 mln, po czym spadła, aby na koniec 2017 roku wynieść 4,1 mln²³. W 2017 roku ponad 73% wszystkich zawodników było zarejestrowanych w siedmiu krajach, tj. w Anglii, Niemczech, Szwecji, Francji, Holandii, Hiszpanii i Szkocji. Kraje te posiadały też ponad 70% całkowitej liczby zarejestrowanych pól golfowych w Europie.

TABELA 14.1. Liczba zarejestrowanych graczy i pól golfowych w wybranych krajach i regionach w 2017 roku

Kraje	Populacja	Liczba zarejestrowanych graczy	Liczba pól golfowych	Liczba graczy/populacja	Liczba graczy/pole golfowe
Stany Zjednoczone ¹	322 179 605	23 800 000 ²	15 014	7,39%	1 585,2
Japonia ¹	127 748 513	5 500 000 ²	2 290	4,31%	2 401,7
Kanada	36 624 199	5 700 000 ²	2 298	15,56%	2 480,4
Australia	24 450 561	978 000 ²	1 656	4,00%	590,6
Europa	741 447 158	4 140 000	6 861	0,56%	603,4
Anglia	55 619 400	655 839	1 872	1,18%	350,3
Niemcy	82 521 653	644 943	731	0,78%	882,3
Szwecja	9 995 153	468 570	442	4,69%	1 060,1
Francja	66 804 121	410 171	602	0,61%	681,3
Holandia	17 181 084	387 797	250	2,26%	1 551,2
Hiszpania	46 528 024	270 464	349	0,58%	775,0

²¹ A. D. Murray, L. Daines, D. Archibald, R. A. Hawkes, C. Schiphorst. P. Kelly, L. Grant, N. Mutrie, op. cit., s. 4.

²² *10 Top Most Played Sports*, www.pledgesports.org [dostęp: 10.04.2020].

²³ *Golf*, www.statista.com [dostęp: 11.12.2019].

Kraje	Populacja	Liczba zarejestrowanych graczy	Liczba pól golfowych	Liczba graczy/populacja	Liczba graczy/pole golfowe
Szkocja	5 424 800	187 802	560	3,46%	335,4
Czechy	10 578 820	60 301	106	0,57%	568,9
Słowenia	2 065 895	8 762	13	0,42%	674,0
Słowacja	5 435 343	8 689	26	0,16%	334,2
Polska	37 976 687	5 646	33	0,01%	171,1
Estonia	1 315 635	2 843	8	0,22%	355,4

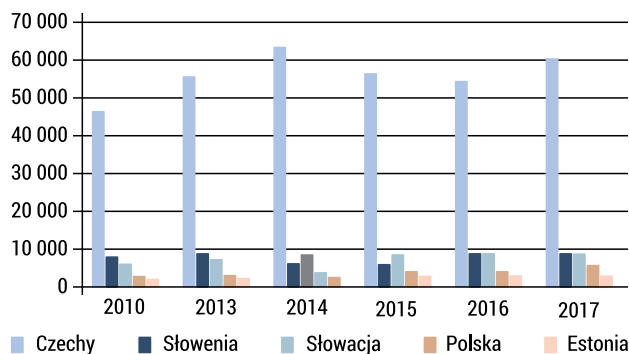
¹ dane za 2016 rok; ² ogólna liczba graczy.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *The 2016 US Golf Economy Report, Golf 20/20, "Teconomy" 2017*, s. 4; *NGF's 2017 Participation Report Golf*, April 2017, www.thengfq.com [dostęp: 21.11.2019]; *Golf Club Participation Report of Australia 2017*, Golf Australia, June 2018, s. 3 i 10; *Golf Facilities in Canada*, Golf Canada, The PGA of Canada 2017, s. 4; *Canadian Golf Consumer Behaviour Study*, NAVICOM, The National Allied Golf Associations (NAGA), www.canadagolfs.ca [dostęp: 20.11.2019]; *Japanese playing golf 2016-2030*, www.statista.com [dostęp: 17.11.2019]; *Top 100 Golf Courses of the World*, <https://www.top100golfcourses.com> [dostęp: 17.11.2019].

Na podstawie wskaźników liczby golfistów przypadających ogółem na populację oraz przeciętnej liczby golfistów przypadających na pole golfowe można porównać obecny stan oraz potencjał do dalszego rozwoju dyscypliny w poszczególnych krajach – czym te wskaźniki są wyższe, tym lepiej. Oznacza to bowiem, że popyt na grę w golfa ciągle wzrasta i przewyższa podaż. Z tabeli wynika, że do najlepiej rozwiniętych rynków golfowych należą Stany Zjednoczone, Japonia, Kanada, Australia, Anglia, Szwecja, Szkocja i Holandia. Szkocję, Anglię i Australię należy też uznać za rynki bardzo ustabilizowane, na których zachowana jest względna równowaga pomiędzy wysokim popytem a podażą usług golfowych. Relatywnie bardzo wysokie wskaźniki graczy na populację w Stanach Zjednoczonych, Japonii i Kanadzie wynikają z objęcia analizą wszystkich graczy, natomiast tylko część z nich jest zarejestrowana w klubach lub gra regularnie. Przykładowo w Kanadzie udział tych graczy w liczbie graczy ogółem wynosi 62,0%.

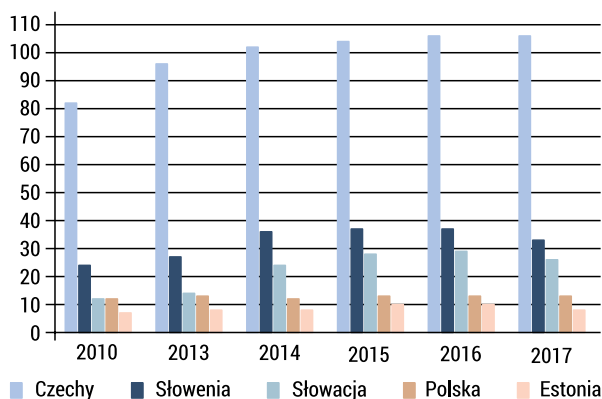
W Europie Środkowo-Wschodniej w latach 2010-2017 gra w golfa cieszyła się największą popularnością w Czechach, na Słowacji, w Słowenii, Polsce i Estonii. Łączna liczba golfistów i golfistek w tych krajach wzrosła w badanym okresie z ponad 64,9 do 86,3 tys. (rys. 14.1), a liczba pól – ze 137 do 186 (rys. 14.2). Najwięcej zawodników było zarejestrowanych w Czechach, Słowenii i na Słowacji, a pól golfowych – w Czechach, Polsce i na Słowacji. W pozostałych państwach regionu liczba golfistów

nie przekraczała 2 tys., a liczba pól golfowych (z wyjątkiem Rosji i Węgier) – dziewięćciu. Wskazane kraje, z wyjątkiem Polski, uznawane są za rynki z potencjałem rozwojowym²⁴. Niestety w Polsce prognozy rozwoju sektora golfowego nie sprawdziły się, gdyż na koniec 2010 roku przewidywano działanie aż 142 pól golfowych²⁵. Z tabeli 14.1 wynika natomiast, że zainteresowanie golfem w Polsce w 2017 roku było relatywnie słabe na tle innych państw, a liczba pól pokrywała jedynie przeciętne zapotrzebowanie graczy.

RYSUNEK 14.1. Liczba zarejestrowanych golfistów i golfistek w latach 2010-2017 w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Golf*, www.statista.com [dostęp: 17.11.2019].

RYSUNEK 14.2. Liczba zarejestrowanych pól golfowych w latach 2010-2017 w wybranych państwach Europy Środkowo-Wschodniej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Golf*, www.statista.com [dostęp: 17.11.2019].

²⁴ *Golf Participation Report for Europe 2016*, Golf Advisory Practice in EMEA, KPMG, s. 10.

²⁵ M. Mitukiewicz, op. cit., s. 170.

TABELA 14.2. Efekty ekonomiczne gry w golfa w wybranych państwach i regionach w latach 2008, 2011, 2012, 2016 i 2017 (w mln euro)

Wyszczególnienie	Australia (2008)	Stany Zjednoczone (2011)	Europa (2011/2012) ¹	Wielka Brytania (2011/2012) ¹	Kanada (2013)	Stany Zjednoczone (2016)	Australia (2017) ²
Działalność klubów i pól golfowych	1 125	22 688	8 435	3 621	3 412	32 696	1 983
Inwestycje w pola golfowe	164	1 575	1 715	756	273	2 048	
Produkcja sprzętu i dostawa usług golfowych	317	5 839	3 237	1 490	4 476	5 741	
Działalność charytatywna	19	2 972	85	63	362	3 743	
Rynek nieruchomości golfowych	47	3 599	95	10	5 663	8 874	
Turystyka golfowa	393	15 622	1 553	229	4 981	24 438	315
Efekt bezpośredni (ogółem)	2 065	52 295	15 120	6 169	19 166	77 540	2 299
Efekt całkowity	brak danych	176 829	brak danych	brak danych	25 109	191 911	brak danych
Zatrudnienie całkowite w przemyśle golfowym	21 237 ³	1 976 477	180 000	78 900	300 100	1 885 674	brak danych
Place	brak danych	42 223	4 420	1 766	brak danych	55 732	brak danych
PKB	739 205	11 812 362	14 108 474 ⁴	1 912 458 ⁴	1 338 251	17 771 830	1 197 374 ⁵
Udział efektów bezpośrednich w PKB	0,28%	0,44%	0,11%	0,32%	1,43%	0,44%	0,19%
Udział efektów całkowitych w PKB	-	1,50%	-	-	1,88%	1,08%	-
Liczba zarejestrowanych golfistów	1 181 100	25 700 000	4 400 300	1 359 400	5 700 000	20 100 000	978 000
Efekt bezpośredni na golfistę (euro)	1 749	2 035	3 436	4 538	3 258	3 363	2 350

¹ kwiecień 2011-marzec 2012; ² stan na wrzesień 2017; ³ tylko w klubach golfowych; ⁴ stan na koniec 2011 roku; ⁵ stan na koniec 2017 roku.

ZRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *The 2016 US Golf Economy Report*, Golf 20/20, "Teconomy" 2017; *The 2011 US Golf Economy Report*, Golf 20/20, October 2012; *The Economic Impact of Golf on the Economy of Europe*, Sports Marketing Surveys, February 2013; *Community Impact Study*, Australian Golf Industry Council, September 2017; *The Australian Golf Industry Economic Report 2010*, Australian Golf Industry Council, 2010; *NGF's 2017 Participation Report Golf*, April 2017, www.thengfg.com [dostęp: 21.11.2019]; *Golf Club Participation Report of Australia 2017*, Golf Australia, June 2018; *2014 Economic Impact Study of Golf in Canada*, The National Allied Golf Association, May 2014.

Biorąc pod uwagę płeć i wiek, w podziale na mężczyzn, kobiety (15+) i juniorów (osoby w wieku do 15 lat) z uzyskanych danych wynika, że we wszystkich badanych krajach (tab. 14.1) oraz pozostałych państwach europejskich zdecydowanie dominują mężczyźni. Przykładowo w 2016 roku w Stanach Zjednoczonych juniorzy stanowili 14,4% graczy, a mężczyźni – 76%^{26,27}, podczas gdy w Australii w 2017 roku juniorzy stanowili zaledwie 3,5% całkowitej liczby golfistów, a mężczyźni – aż 80%²⁸. W 2015 roku w krajach europejskich średni udział mężczyzn w liczbie graczy ogółem wyniósł 66%, a juniorów – 9%²⁹. Warto przy tym zwrócić uwagę, że np. na Słowacji, w Słowenii i Niemczech udział kobiet w liczbie graczy ogółem był relatywnie wysoki (odpowiednio 34, 35 i 35%), natomiast w Turcji, Macedonii, Azerbejdżanie, Grecji i Serbii udział juniorów wyniósł odpowiednio 44, 35, 33, 32 i 30%. W Polsce w 2015 roku gra w golfa również była wyraźnie zmaskulinizowana, gdyż mężczyźni stanowili aż 74% graczy, kobiety – 18%, a juniorzy – 8%.

Z uzyskanych danych wynika, że gra w golfa przynosi największe korzyści gospodarcze w Stanach Zjednoczonych (tab. 14.2). Udział efektów bezpośrednich w gospodarce jest jednak relatywnie podobny w badanych krajach i waha się od 0,11 do 1,43% PKB, co w przeliczeniu na golfistę daje od niecałych 1,1 tys. euro w Europie do ponad 4,5 tys. euro w Wielkiej Brytanii. W Stanach Zjednoczonych i Kanadzie oszacowano też korzyści gospodarcze wynikające z efektów mnożnikowych. W Stanach Zjednoczonych są one ponad dwukrotnie wyższe od efektów bezpośrednich. Struktura korzyści ekonomicznych jest bardzo podobna we wszystkich badanych krajach. Największe dochody uzyskują kluby golfowe, branża turystyczna oraz dostawcy sprzętu i usług golfowych.

Oddziaływanie na środowisko naturalne

Oddziaływanie gry w golfa na środowisko naturalne wciąż jest przedmiotem dyskusji. Kowalczyk³⁰ wskazuje, że infrastruktura golfowa przynosi więcej strat dla środowiska przyrodniczego niż korzyści. Jej negatywny wpływ wiąże się przede wszystkim z utrzymaniem pola golfowego, które najpierw zmienia pierwotny krajobraz, a później wymaga regularnego nawożenia i zużycia dużej ilości wody. W konsekwencji powstaje konflikt z przyrodą, ryzyko zachwiania gospodarki wodnej na pobliskich terenach, ryzyko erozji gleby, a także wyginięcia niektórych gatunków roślin i zwierząt. Należy jednak podkreślić, że straty w środowisku naturalnym zależą też od lokalizacji pola. Wyraźnej krytyce poddano np. niekontrolowaną budowę pól golfowych w wybranych krajach Azji Środkowo-Wschodniej w latach 90. ubiegłego stulecia³¹.

²⁶ *The 2016 US Golf Economy Report*, op. cit., s. 4.

²⁷ *NGF's 2017 Participation Report Golf*, April 2017, www.thengfq.com [dostęp: 21.11.2019].

²⁸ *2017 Golf Club Participation Report*, Golf Australia, June 2018, s. 3 i 20.

²⁹ *Golf Participation Report for Europe 2016*, op. cit., s. 3 i 20.

³⁰ A. Kowalczyk, op. cit., s. 278, 280, 281.

³¹ *Ibidem*, s. 281.

TABELA 14.3. Oddziaływanie gry w golfa na środowisko naturalne

Zagrożenia dla ekosystemu	Działania środowisk golfowych	Zasady ekologicznego postępowania golfistów
<ul style="list-style-type: none"> • zanieczyszczenie wód gruntowych i powierzchniowych nawozami chemicznymi, • niska jakość wody w strumieniu spowodowana erozją linii brzegowej, • zużycie dużej ilości wody do nawadniania pól, • degradacja obszarów naturalnych, • szkodliwy wpływ chemikaliów na różne gatunki roślin i zwierząt, • hodowla wręcz nienaturalnych traw w odpowiedzi na wyrafinowane oczekiwania golfistów, • utrata lub defragmentacja dzikiej przyrody, • zniszczenie terenów podmokłych, • zastąpienie naturalnych zbiorowisk roślinnych krajobrazem zarządzanym (nowe sztuczne obiekty: bunkry z piaskiem, <i>greeny</i>, zbiorniki wodne itp.) i obcymi roślinami 	<ul style="list-style-type: none"> • tworzenie potrzebnych rezerwatów dzikiej przyrody, • zachowanie obszarów naturalnych w środowisku miejskim, • dbanie o dziką rodzimą przyrodę, • ochrona zasobów wodnych, • filtrowanie odpływu wody deszczowej przez mokradła i torfowiska znajdujące się na polu golfowym, • lepsze zarządzanie nawodnieniem, • redukcja hałasu, • oszczędzanie energii, • stosowanie nawozów naturalnych, • rehabilitacja obszarów zdegradowanych, • budowa pól na obszarach zdegradowanych, • poprawa jakości powietrza na terenie pola, • używanie elektrycznych pojazdów golfowych, • edukacja prozdrowotna i ekologiczna golfistów, • badania i szkolenia w zakresie ekologicznego zarządzania polem golfowym, • wprowadzenie ekologicznego <i>Compliance</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • naprawianie uszkodzeń na trawie spowodowanych uderzeniem kija (ang. <i>divot</i>) lub piłki (ang. <i>pitchmark</i>), • chodzenie zamiast używania wózka lub pojazdu golfowego (jeśli pozwala na to sprawność fizyczna), • uderzanie dalej i szukanie spójności z terenem zamiast prędkości (niższe wysokości koszenia bardziej zakłócają ekosystem), • trzymanie z dala od naturalnych siedlisk przyrodniczych i rezerwatów, • recykling odpadów, • oszczędzanie wody przy myciu kijów, • edukacja ekologiczna innych golfistów, • wywieranie presji na klubach w zakresie ekologicznego działania

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Golf and Environment*, www.auduboninternational.org [dostęp: 21.11.2019]; *Golf Course Environmental Profile*, www.gcsaa.org [dostęp: 21.11.2019]; *The environmental principles for golf courses in the United States*, www.beyondpesticides.org [dostęp: 21.11.2019]; A. Kowalczyk, *Turystyka golfowa – kontrowersyjna z punktu widzenia idei turystyki zrównoważonej forma turystyki kwalifikowanej*, w: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010, s. 280 i 281; A. Kowalczyk, M. Derek, *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, 2010, s. 322 i 323.

Pola budowano na miejscu pól ryżowych, w okolicach zespołów świątyń wpisanych na listę UNESCO, parków narodowych lub rezerwatów przyrody, co niszczyło nie tylko środowisko przyrodnicze, ale także miejscowy krajobraz kulturowy, negatywnie wpływało na styl życia mieszkańców i ich tradycje.

Jednak w odniesieniu do powyższej krytyki należy wspomnieć, że kluby golfowe podejmują działania, które ograniczają negatywne efekty środowiskowe i poprawiają ogólny wizerunek dyscypliny. Dobrym przykładem może być budowanie pól golfowych na obszarach zdegradowanych, nieużytkach, opuszczonych gospodarstwach rolnych, wzdłuż wybrzeży, wśród kopalni odkrywkowych, kamieniołomów i na pustyniach³². Badania dowodzą też, że pole przyjazne środowisku naturalnemu jest atrakcyjniejsze dla golfistów, lepiej zarządzane, a także obniża koszty ubezpieczenia³³. Szybko rośnie też świadomość dotycząca zagrożeń i bardziej odpowiedzialnej gry wśród samych golfistów. W powyższej tabeli 14.3 przedstawiono zagrożenia dla ekosystemu wywołane grą w golfa, działania podejmowane przez środowiska golfowe i zasady ekologicznego postępowania golfistów w trakcie gry.

Warunki podatkowe działania klubów golfowych w Polsce

Kluby golfowe w Polsce prowadzą działalność gospodarczą i podlegają różnemu opodatkowaniu. Do najważniejszych z nich należą: podatek dochodowy od osób fizycznych (PIT), podatek dochodowy od osób prawnych (CIT), podatek od towarów i usług (VAT) oraz podatek od nieruchomości (PN). W przypadku tzw. pól resortowych ważną rolę może też odgrywać akcyza nakładana na produkty alkoholowe. Zakres i wielkość opodatkowania zależą przede wszystkim od formy prawno-organizacyjnej klubu oraz własności i dostępności do pola golfowego. W tabeli 14.4 przedstawiono zakres opodatkowania klubów golfowych w zależności od powyższych kryteriów.

W Polsce kluby golfowe działają najczęściej w formie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, spółki akcyjnej, stowarzyszenia posiadającego osobowość prawną lub jednoosobowej działalności gospodarczej. Wówczas odpowiednio podlegają PIT lub CIT, a także pozostałym podatkom w zależności od zakresu sprzedaży i posiadanego majątku. Stowarzyszenia podlegają CIT, jednak na mocy art. 17, ust. 1, pkt 4 ustawy dochody są zwolnione z podatku w części przeznaczony na cele statutowe, np. w zakresie kultury fizycznej i sportu czy działalności oświatowej. Składki członkowskie, darowizny i dobrowolne wpłaty na rzecz stowarzyszeń nie stanowią też obrotu w rozumieniu VAT.

³² Przykładem takiego działania jest stworzenie dziewięciodołkowego pola golfowego „Zawarcie” na terenie byłego składowiska odpadów w Gorzowie Wielkopolskim przez Zakład Utylizacji Odpadów Sp. z o.o. (*Pole golfowe*, www.golfzawarcie.pl, dostęp: 25.11.2019); W 2012 roku w Grindavík (Islandia) oddano do użytku osiemnastodołkowe pole golfowe umiejscowione pośród jałowych pól lawy (*Grindavíkur*, www.gggolf.is, dostęp: 12.04.2020).

³³ *Golf and Environment*, www.auduboninternational.org [dostęp: 21.11.2019].

TABELA 14.4. Zakres opodatkowania klubów golfowych w Polsce ze względu na własność i dostęp do pola golfowego

Właściciel pola (forma prawno- organizacyjna)	Dostęp do pola					
	Brak pola	Pole publiczne miejskie	Pole publiczne odpłatne (<i>daily fee</i>)	Pole resortowe	Pole półprywatne	Pole prywatne
Jednostka samorządu terytorialnego (osoba prawna)		VAT	VAT, PN			
Jednoosobowa działalność gospodarcza (osoba fizyczna)			PIT, VAT, PN	PIT, VAT, PN	PIT, VAT, PN	PIT, VAT, PN
Spółka z o.o. (osoba prawna)			CIT, VAT, PN	CIT, VAT, PN	CIT, VAT, PN	CIT, VAT, PN
Spółka akcyjna (osoba prawna)			CIT, VAT, PN	PIT, VAT, PN	CIT, VAT, PN	CIT, VAT, PN
Stowarzyszenie (osoba prawna)	PN		PN	PN	PN	

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: B. Kelley, *The Different Types of Golf Courses*, www.liveabout.com [dostęp: 25.11.2019]; *Obiekty golfowe w Polsce*, www.pzggolf.pl [dostęp: 04.11.2019-25.11.2019]; Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych, Dz.U. 2019, poz. 865 ze zm.; Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz.U. 2019, poz. 1387 ze zm.; Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług, Dz.U. 2018, poz. 2174 ze zm.; Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych, Dz.U. 2018, poz. 1445.

Właścicielem pola może też być jednostka samorządu terytorialnego, która utrzymuje pole z lokalnego budżetu. Takie pola określane są mianem publicznych pól miejskich. Są one dostępne dla mieszkańców przez cały czas nieodpłatnie lub za niewielką opłatą. Bardzo często takie pola mają charakter parków miejskich, więc zajmują się nimi wydzielone w strukturze JST jednostki budżetowe. W Polsce JST są wyłączone z CIT, z podatku od nieruchomości zwolnione są też gminne grunty i budynki, które nie są zajęte na działalność gospodarczą (art. 7, pkt 15 ustawy o podatkach i opłatach

lokalnych). Natomiast JST podlegają VAT na zasadach ogólnych. Z przeglądu obiektów golfowych wynika, że publiczne pola miejskie jeszcze w Polsce nie funkcjonują³⁴, natomiast są bardzo popularne m.in. w Kanadzie, Australii i Stanach Zjednoczonych³⁵.

Publiczne pola odpłatne również są dostępne dla ogółu publiczności, jednak właścicielami są podmioty prywatne, więc z reguły są one lepszej jakości, ale też droższe od pól miejskich. Pole resortowe jest elementem większego kompleksu nieruchomości obejmującego zazwyczaj luksusowy hotel, restaurację, salony odnowy biologicznej, inną infrastrukturę sportową itp. Pole takie również ma charakter publiczny odpłatny, jednak z reguły gościom resortowym przysługują preferencyjne zasady korzystania z niego.

Pola półprywatne udostępniane są przede wszystkim członkom klubu, zaproszonym gościom, a w ograniczonym zakresie czasowym i pod pewnymi warunkami (np. odpowiedni *handicap*) także publiczności. Z kolei pola prywatne są zamknięte dla publiczności, a udostępniane wyłącznie dla członków klubu i zaproszonych gości. Członkostwo wiąże się zarówno z relatywnie wysokimi opłatami, jak i licznymi przywilejami.

Warto też zwrócić uwagę na funkcjonowanie tzw. klubów społecznych, które nie są właścicielami pól golfowych. Kluby te funkcjonują najczęściej w formie stowarzyszeń i powstają głównie dla celów *handicapowych* graczy. Kluby te korzystają z innych pól golfowych na warunkach zawartych w odrębnych umowach.

Stopień restrykcyjności dostępu do pól jest zróżnicowany w przekroju państw. W Polsce granice między polami prywatnymi a publicznymi zacierają się. Z reguły przeważają pola półprywatne z otwartym, odpłatnym i nierestrykcyjnym dostępem dla ogółu publiczności. Z kolei przynależność do klubu umożliwia całoroczną grę na polu bez limitu wejść.

Wybrane elementy opodatkowania w Polsce i innych państwach europejskich

W tabeli 14.5 przedstawiono stawki podatkowe nakładane na ważne produkty i nieruchomości w działalności klubów golfowych w wybranych krajach w latach 2017-2019.

Z tabeli wynika, że stawki VAT nakładane na produkty i usługi w wybranych państwach są dość zróżnicowane. Podobne rozkłady stawek występują w Polsce i Słowenii, tylko sprzęt golfowy opodatkowany jest stawką podstawową, a usługi – stawkami zredukowanymi. Najwyższe stawki występują w Estonii i na Słowacji. Przepisy VAT w poszczególnych krajach nie zawierają żadnych specjalnych preferencji

³⁴ Przeglądu obiektów golfowych w Polsce dokonano w okresie od 4 do 25 listopada 2019 roku (04.11-20.11.2019) na podstawie bazy danych Polskiego Związku Golfowego, www.pzggolf.pl [dostęp: 04.11.2019-20.11.2019].

³⁵ Zob. np. *Golf Facilities in Canada*, Golf Canada, The PGA of Canada 2017, s. 4.

podatkowych bezpośrednio związanych z prowadzeniem klubów i pól golfowych. Biorąc pod uwagę stawki akcyzy, wyraźne różnice pojawiają się w opodatkowaniu energii oraz wina. Najwyższe stawki opłat za energię elektryczną występują w Estonii i na Słowacji, a najniższa – w Czechach. W Czechach, Słowenii i na Słowacji wino niemusujące opodatkowane jest stawką 0%.

Dochody osób fizycznych opodatkowane są najniższymi podatkami liniowymi w Czechach i Estonii. W Polsce i Słowenii występują podatki progresywne, ale w tym drugim kraju stawki nominalne są najwyższe. Ciężar podatkowy pracy (tzw. klin podatkowy) jest podobny we wszystkich państwach. Korporacje faktycznie najniżej opodatkowane są w Estonii i Polsce, a najwyżej na Słowacji. Warto przy tym podkreślić, że szczególnie niski podatek w Estonii wynika z faktu, że CIT-em opodatkowany jest tylko zysk podzielony między akcjonariuszami.

Kluczowe znaczenie dla funkcjonowania pól golfowych, ze względu na jego potencjalne koszty, ma jednak podatek od nieruchomości. Jego konstrukcja jest zróżnicowana w badanych krajach, gdyż kompetencje w jego zakresie dzielą państwa z samorządami lokalnymi. W Czechach i Polsce opodatkowuje się powierzchnię gruntów i budynków, natomiast w Estonii – ich wartość. Na Słowacji obowiązuje system mieszany, a w Słowenii o wysokości podatku decydują wyłącznie władze lokalne. W przypadku tych podatków występują podobne ustawowe zwolnienia przedmiotowe, a dotyczą najczęściej gruntów, budynków i budowli związanych z publicznym przeznaczeniem (edukacja dzieci i młodzieży, obrona, parki itp.). Tylko w Czechach i Słowenii wśród zwolnień ustawowych zawarto również grunty przeznaczone pod budowę infrastruktury sportowej dla publiczności. Stawki podatków są zróżnicowane, ale w Czechach są zdecydowanie niższe niż w Polsce. Trzeba też podkreślić, że we wszystkich państwach władze lokalne mają prawo do wprowadzania dodatkowych preferencji podatkowych, np. w postaci obniżek stawek czy też zwolnień przedmiotowych.

W Polsce na mocy przepisów ustawowych pole golfowe interpretowane jest jako obiekt znajdujący się na użytkach rolnych przeznaczonych do prowadzenia działalności gospodarczej i w związku z tym podlega opodatkowaniu podatkiem od nieruchomości, a nie podatkiem rolnym^{36,37}. Z podatku od nieruchomości zwolnione są też grunty stanowiące nieużytki, użytki ekologiczne, grunty zadrzewione i zakrzewione (z wyjątkiem zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej). Na tej podstawie można przyjąć, że teren na polu golfowym, poza *fairwayem* i *greenami*, nie jest przeznaczony na działalność gospodarczą, powinien być więc zwolniony z podatku. Podstawą opodatkowania wszelkich budowli znajdujących się na terenie kompleksu golfowego (*greeny*, bunkry, mostki, wiaty itp.) jest ich wartość, a budynków (dom klubowy, hotel itp.) – powierzchnia użytkowa.

³⁶ R. Lewandowski, *Pole golfowe a podatek od nieruchomości*, www.podatki.biz [dostęp: 12.12.2019].

³⁷ Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz.U. 2019, poz. 1256 ze zm.).

TABELA 14.5. Stawki podatkowe nakładane na wybrane produkty i nieruchomości w Czechach, Estonii, Polsce i na Słowacji w latach 2017-2019

Podatek	Czechy	Estonia	Polska	Słowenia	Słowacja
VAT (01.01.2019)					
Sprzęt golfowy	21%	20%	23%	22%	20%
Gra na polu golfowym	15%	20%	8%	9,5%	20%
Dostawa wody	15%	20%	8%	9,5%	20%
Nawozy	15%	20%	8%	9,5	20%
Usługi hotelarskie	15%	9%	8%	9,5%	10%
Usługi gastronomiczne	15%, 21%	20%	8%	9,5%	20%
Akcyza (01.07.2019)					
Benzyna bezołowiowa (euro/1000 lit.)	498,4	563,0	425,7	490,1	547,0
Gaz naturalny do ogrzewania działalności gospodarczej (euro/gigadzule)	0,33	1,67	0,30	1,85	0,37
Energia elektryczna (euro/MWh)	1,10	4,47	1,17	3,85	1,32

Piwo (euro/hl plato lub alkohol)	1,24	12,7	1,82	12,1	3,59
Wino (euro/hl)	0,0	147,8	36,92	0,0	0,0
PIT (2018)	15% (podatek liniowy)	20,0% (podatek liniowy)	18%, 32% (skala progresywna)	16%, 27%, 34%, 39%, 50% (skala progresywna)	25% (podatek liniowy)
Klin podatkowy (2017 rok)	38,1%	36,8%	34,3%	34,1%	33,8%
CIT (2018) ITR1 (2017)	19% (20,2% ITR)	20,0% (7,4% ITR)	19% (12,1% ITR)	19,0% (18,3% ITR)	21% (29,3% ITR)
PN (2019) (podatek od nieruchomości)	<ul style="list-style-type: none"> 0,2 CZK (0,03zł)/m² od gruntu, 2,0 CZK (0,32 zł)/m² od zabudowanych gruntów, 10,0 CZK (1,66 zł)/m² – powierzchnia użytkowa budynków, 6,0 CZK (0,96 zł)/m² – inne budynki i budowle. 	0,1–2,5% wartości gruntów.	<ul style="list-style-type: none"> 0,93zł/m² – grunty na działalność gospodarczą, 23,47zł/m² – powierzchnia użytkowa budynków, 2% – wartość budowli. 	Stawki kwotowe ustalane są przez gminy.	<ul style="list-style-type: none"> 0,25% wartości gruntów, 0,033 EUR (0,14 zł)/m² – konstrukcje na zabudowanym terenie.

¹(ang. *Implicit Tax Rate*) faktyczna (ukryta) stawka podatkowa.

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie: *Data on taxation*, www.europa.eu [dostęp: 10.11.2019-15.11.2019].

Zakończenie

Regularna gra w golfa wpisuje się w kontekst zrównoważonego rozwoju. Poprawia kondycję fizyczną i mentalną zawodników, wpływa też pozytywnie na rozwój społeczny i przedłuża życie. Walory tej gry sprawiają, że chętnie uprawiają ją seniorzy i seniorki, ma ona też coraz większe znaczenie w rehabilitacji osób z niepełnosprawnościami. W wielu krajach dyscyplina ta stanowi część programów nauczania w szkołach podstawowych, średnich i wyższych. Gra w golfa stanowi też poważny impuls dla rozwoju gospodarczego, chociaż efekty są zróżnicowane w przekroju państw w zależności od popularności dyscypliny. Natomiast najczęściej kontrowersji budzi wpływ dyscypliny na środowisko naturalne. Zagrożenia zostały zdiagnozowane, a środowisko golfowe podejmuje wiele skutecznych działań, żeby je zneutralizować i ograniczyć.

Przegląd rozwiązań podatkowych w wybranych krajach pokazuje, że branża golfowa nie jest traktowana w szczególny sposób w porównaniu z innymi sektorami. Istnieją jednak wyraźne różnice w opodatkowaniu na poziomie państwowym. Najniższe opodatkowanie obrotu występuje w Słowenii i Polsce, a najniższe opodatkowanie dochodów – w Czechach i Estonii. Niestety, Polska oferuje, na poziomie ustawowym, zdecydowanie gorsze warunki opodatkowania nieruchomości dla pól golfowych, szczególnie w porównaniu z Czechami i Słowacją. W świetle obowiązujących przepisów krajowych zwolnienie pól golfowych z podatku od nieruchomości jest obowiązkiem rady gminy. Należy jednak zauważyć, że gminy mogą stosować jedynie przedmiotowe, a nie subiektywne zwolnienia z podatku od nieruchomości. Takie zwolnienie powinno mieć zastosowanie do infrastruktury sportowej przeznaczonej do celów publicznych, a zatem dostępnej dla ogółu społeczeństwa przez cały czas bezpłatnie lub za opłatą. Rodzaj właściciela pola (osoba prywatna, jednostka samorządu terytorialnego lub stowarzyszenie) nie powinien mieć znaczenia. Pola golfowe spełniają te kryteria, jednak problem polega na tym, że gminy w obawie przed utratą dochodów nie chcą traktować pól golfowych jako infrastruktury sportowej i zwolnić je z podatku od nieruchomości. Uważają je za działalność gospodarczą i nakładają podatek dochodowy.

Zdaniem przedstawicieli sektora golfowego w Polsce w szczególności preferencyjne opodatkowanie pól golfowych z podatkiem od nieruchomości dałoby impuls do rozwoju sektora golfowego i popularyzacji dyscypliny³⁸. Zwłaszcza, że w 2016 roku golf powrócił do programu olimpijskiego po 112-letniej przerwie.

³⁸ *Wysokie podatki od pól golfowych hamują rozwój tej dyscypliny w Polsce*, www.ceo.com.pl [dostęp: 10.05.2020].

Streszczenie

Na forum ONZ państwa członkowskie przyjęły koncepcję zrównoważonego rozwoju (ang. *sustainable development*) w XXI wieku. Taki rozwój wymaga zawiązania współpracy na szczeblu krajowym i lokalnym oraz uruchomienia odpowiednich narzędzi i funduszy publicznych. Jednym z takich środków może być preferencyjne opodatkowanie pól golfowych.

W tekście zaprezentowano zalety i wady gry w golfa w kontekście zrównoważonego rozwoju oraz podjęto próbę oceny krajowych warunków podatkowych i ich wpływu na rozwój tej dyscypliny na tle rozwiązań wybranych państw Europy Środkowo-Wschodniej. Z opracowania wynika, że w Polsce gra w golfa jest mało popularna, a rynek golfowy jest słabiej rozwinięty w porównaniu z takimi krajami, jak Czechy, Estonia, Słowenia i Słowacja. Również opodatkowanie nieruchomości nie sprzyja rozwojowi tej dyscypliny. W Polsce sektor golfowy ma niewielki wpływ na zrównoważony rozwój.

Słowa kluczowe: gra w golfa, rynek golfa, zrównoważony rozwój, opodatkowanie pól golfowych

Summary

Taxation of golf courses in Poland and selected countries in the context of sustainable development

At the UN forum, Member States adopted the concept of sustainability in the 21st century. Such development requires establishing cooperation at national and local level and launching appropriate tools and public funds. Preferential taxation of golf courses may be one such measure. The paper presents the advantages of golf in the context of sustainable development and an attempt was made to assess the national tax conditions for the development of this discipline against the background of solutions of selected countries of Central and Eastern Europe. The paper shows that golf is not very popular in Poland and the golf market is underdeveloped compared to countries such as the Czech Republic, Estonia, Slovenia and Slovakia. Property taxation is also not conducive to the development of this discipline.

Key words: golfing, golf market, sustainable development, golf taxation

Literatura

1. *10 Top Most Played Sports*, www.pledgesports.org [dostęp: 10.04.2020].
2. *2014 Economic Impact Study of Golf in Canada*, The National Allied Golf Association, May 2014.
3. *2017 Golf Club Participation Report*, Golf Australia, June 2018.
4. *2018 Golf Club Participation Report of Australia*, Golf Australia, 2019.
5. *Canadian Golf Consumer Behaviour Study*, NAVICOM, The National Allied Golf Associations (NAGA), www.canadagolfs.ca [dostęp: 20.11.2019].
6. *Community Impact Study*, Australian Golf Industry Council, September 2017.
7. *Data on taxation*, www.europa.eu [dostęp: 10.11.2019-15.11.2019].

8. Farahmand B., Broman G., de Faire U. i in., *Golf: a game of life and death – reduced mortality in Swedish golf players*, “Scand J Med Sci Sports” 2009, vol. 19, s. 419-24.
9. *Future Links, Golf in Schools*, www.golphinschools.golfcanada.ca [dostęp: 22.11.2019].
10. *Golf and Environment*, www.auduboninternational.org [dostęp: 21.11.2019].
11. *Golf Australia*, www.golf.org.au/schoolevents [dostęp: 22.11.2019].
12. *Golf Club Participation Report of Australia 2017*, Golf Australia, June 2018.
13. *Golf Course Environmental Profile*, www.gcsaa.org [dostęp: 21.11.2019].
14. *Golf Facilities in Canada*, Golf Canada, The PGA of Canada 2017.
15. *Golf Participation Report for Europe 2016*, Golf Advisory Practice in EMEA, KPMG.
16. *Golf*, www.statista.com [dostęp: 11.12.2019].
17. *Grindavikur*, www.gggolf.is [dostęp: 12.04.2020].
18. *Japanese playing golf 2016-2030*, www.statista.com [dostęp: 17.11.2019].
19. Kelley B., *The Different Types of Golf Courses*, www.liveabout.com [dostęp: 25.11.2019].
20. Kowalczyk A., Derek M., *Zagospodarowanie turystyczne*, PWN, 2010.
21. Kowalczyk A., *Turystyka golfowa – kontrowersyjna z punktu widzenia idei turystyki zrównoważonej forma turystyki kwalifikowanej*, w: A. Kowalczyk (red.), *Turystyka zrównoważona*, PWN, Warszawa 2010, s. 272-289.
22. Lewandowski R., *Pole golfowe a podatek od nieruchomości*, www.podatki.biz [dostęp: 12.12.2019].
23. Lyu SO, Lee H., *Market segmentation of golf event spectators using leisure benefits*, “J Trav Tourism Market” 2013, vol. 30, s. 186-200.
24. Mitukiewicz M., *Golf – sport globalny*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2004, nr 4(18), s. 159-175.
25. Murray A. D., Daines L., Archibald D., Hawkes R. A., Schiphorst C., Kelly P., Grant L., Mutrie N., *The relationships between golf and health: a scoping review*, BJSM Online First, published on October 3, 2016, as 10.1136/bjsports-2016-096625, <http://bjsm.bmj.com> [dostęp: 21.11.2019].
26. *NGF's 2017 Participation Report Golf*, April 2017, www.thengfq.com [dostęp: 21.11.2019].
27. *Obiekty golfowe w Polsce*, www.pzgold.pl [dostęp: 04.11.2019-20.11.2019].
28. *Pole golfowe*, www.golfzawarcie.pl [dostęp: 25.11.2019].
29. *Tee20, Strategic Plan*, The Indian Golf Union, November 2013.
30. *The 2011 US Golf Economy Report*, Golf 20/20, October 2012.
31. *The 2016 US Golf Economy Report*, Golf 20/20, “Teconomy” 2017.
32. *The 2030 Agenda for Sustainable Development*, Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015, www.un.org [dostęp: 08.05.2020].
33. *The Australian Golf Industry Economic Report 2010*, Australian Golf Industry Council, 2010.

34. *The Economic Impact of Golf on the Economy of Europe*, Sports Marketing Surveys, February 2013.
35. *The environmental principles for golf courses in the United States*, www.beyond-pesticides.org [dostęp: 21.11.2019].
36. *Top 100 Golf Courses of the World*, www.top100golfcourses.com [dostęp: 17.11.2019].
37. Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług, Dz.U. 2018, poz. 2174 ze zmianami.
38. Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych, Dz.U. 2018, poz. 1445 ze zmianami.
39. Ustawa z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym, Dz.U. 2019, poz. 1256 ze zmianami.
40. Ustawa z dnia 15 lutego 1992 r. o podatku dochodowym od osób prawnych, Dz.U. 2019, poz. 865 ze zmianami.
41. Ustawa z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych, Dz.U. 2019, poz. 1387 ze zmianami.
42. *Wysokie podatki od pól golfowych hamują rozwój tej dyscypliny w Polsce*, www.ceo.com.pl [dostęp: 10.05.2020].
43. *Wytyczne UE dotyczące aktywności fizycznej*, Czwarty projekt skonsolidowany, Grupa Robocza UE „Sport i Zdrowie”, Bruksela, 10 października 2008.

15. Wizerunek Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji turystów zagranicznych

Jan Zawadka

Wstęp

Jedną z niszowych form turystyki kulturowej, która zyskuje wśród odwiedzających coraz większą popularność, jest turystyka militarna bazująca na wąskiej grupie watorów krajoznawczych, do których zaliczyć można: muzea wojskowe, budowle obronne oraz pomniki i cmentarze upamiętniające wydarzenia wojenne¹. Nieodzwonnie pozostaje ona związana ze zwiedzaniem miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy². Można jednak przyjąć, że głównym przedmiotem zainteresowania w przypadku turystyki militarnej są obiekty forteczne. Ich atrakcyjność wynika w głównej mierze z niezwykłości i niepowtarzalności tego typu obiektów, a także ich odmienności w stosunku do wszelkich innych budowli spotykanych na co dzień. Znaczący jest tu także walor poznawczy, mający związek z szeregiem ciekawostek i specjalistyczną wiedzą (z zakresu chociażby techniki militarnej czy postępu technicznego) odzwierciedloną w obiektach fortecznych. Istotna jest tu ponadto atrakcyjność o charakterze emocjonalnym, na którą wpływ mają opowieści, legendy, zagadki i tajemnice towarzyszące prawie każdemu obiektowi fortyfikacyjnemu³. Istotna rola, jaką odgrywają w turystyce militarnej obiekty fortyfikacyjne, przyczyniła się do wyodrębnienia w jej strukturze turystyki fortecznej⁴. Jej rozwojowi towarzyszy

¹ T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 1998, s. 142.

² A. Mikos von Rohrscheidt, *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty*, w: T. Jędrzyak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011, s. 41.

³ J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, *Terra Incognita Fortyficata*, w: M. K. Leniartek (red.), *Terra incognita w turystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 71-72.

⁴ P. Maćkowiak, M. Maćkowiak, S. Graja-Zwolińska, A. Jęczmyk, A. Spychała, J. Uglis, *Formy popularyzacji fortecznego dziedzictwa kulturowego, Studium przypadku imprezy, Weekend Forteczny w Poznaniu – sylwetka uczestnika*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 2, s. 7, www.turystykakulturowa.org [dostęp: 10.06.2013].

wiele problemów. Jednym z głównych jest fakt, iż wiele obiektów fortyfikacyjnych uległo poważnym zniszczeniom, czy to wskutek działań bojowych podczas ostatniej wojny czy, przede wszystkim, z powodu późniejszej ich dewastacji (zdecydowana większość nowożytnych umocnień nie jest objęta ochroną prawną) oraz odcisnięcia piętna upływającego czasu, w wyniku czego ich obecny wygląd znacznie odbiega od pierwotnego. Wszystkie z wymienionych przekształceń doprowadziły do powstania szeregu niebezpieczeństw dla potencjalnych odwiedzających, z których większość pozostaje wciąż aktualna, głównie z braku starań o ich wyeliminowanie lub przynajmniej ostrzeżenie o ich obecności⁵. Istotną barierą są też trudności w dostępie i wykorzystaniu tych obiektów. Wynika to zarówno ze wspomnianego stanu technicznego i wielu niebezpieczeństw będących jego pokłosiem, a także ze stanu prawnego – wiele obiektów fortyfikacyjnych leży bowiem na terenach wojskowych.

Pomysł wykorzystania umocnień militarnych jako atrakcji turystycznych nie jest nowy i narodził się już stosunkowo dawno w Europie Zachodniej. Powstałe tam koncepcje i pomysły ewoluowały przez dziesięciolecia, co przyniosło wymierne efekty w postaci licznych dziś skansenów fortyfikacyjnych we Francji, Belgii, Szwajcarii, Czechach czy Niemczech, a także w Polsce. Należy tu zaznaczyć, że bardzo interesującym (choć powszechnie raczej mało znanym) obiektem fortyfikacyjnym udostępnionym dla ruchu turystycznego jest także Twierdza Brzeska zlokalizowana na przedmieściach Brześcia, tuż za granicą Polski z Białorusią. W niniejszym opracowaniu przybliżono dzieje tego obiektu, a także zaprezentowano wizerunek⁶ twierdzy jako atrakcji turystycznej w percepcji zagranicznych turystów ją odwiedzających. Badania sondażowe przeprowadzone zostały w maju 2016 roku wśród przypadkowo wybranych 73 pełnoletnich turystów pochodzących spoza Białorusi, odwiedzających Twierdzę Brzeską⁷. Podczas badań posłużono się techniką ankiety.

Geneza i charakterystyka Twierdzy Brzeskiej

W odległej starożytności na miejscu obecnej Twierdzy Brzeskiej Słowianie założyli osadę Berestie. Wspominał o niej po raz pierwszy w 1019 roku kijowski mnich Nestor w *Powieści minionych lat*. W ciągu swej burzliwej historii miasto wielokrotnie stawało się przedmiotem rywalizacji pomiędzy kijowskimi, turowskimi, galickimi i litewskimi książętami oraz polskimi królami. Kiedy przechodziło z rąk do rąk, zmieniała się także jego nazwa. Począwszy od Berestie, poprzez Brześć Litewski, Brześć

⁵ P. Gabryjończyk, *Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23), s. 94.

⁶ Wizerunek atrakcji turystycznej rozumiany jest w tym przypadku jako suma przekonań, idei i wrażeń, jakie ludzie posiadają o danym miejscu. Szerzej na ten temat: P. Kotler, C. Asplund, I. Rein, D. Heider, *Marketing places Europe: attracting investments, industries, residents and visitors to European Cities, communities, regions and nations*, Pearson Education, London 1999.

⁷ Ankieta rozpowszechniona została przez M. Smal.

nad Bugiem, aż po obecny Brześć. Początki planów nowoczesnej fortyfikacji Brześcia (wtedy Brześcia Litewskiego) sięgają roku 1795, a więc trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej, po którym miasto weszło w skład Imperium Rosyjskiego (rys. 15.1). Powstała zatem konieczność wzmocnienia nowej, zachodniej jego granicy, co zamierzano osiągnąć poprzez budowę szeregu twierdz⁸. Realizację tego wyzwania uniemożliwił jednak brak wystarczających środków finansowych oraz technicznych. W roku 1810, z uwagi na realne niebezpieczeństwo konfliktu zbrojnego Rosji z napoleońską Francją, powrócono do rozważań nad ufortyfikowaniem Brześcia. W przeciągu kolejnych lat powstało kilka projektów przyszłej twierdzy. Ostatecznie projektem wybranym w październiku 1830 przez cara Mikołaja I był projekt opracowany przez gen. mjr inż. Karola I. Oppermana⁹. Decyzja o wzniesieniu twierdzy zapadła w 1833 roku, a na jej lokalizację wybrano ujście rzeki Muchawiec do Bugu, na przedmieściach dzisiejszego Brześcia. Decyzja władz rosyjskich o budowie twierdzy w Brześciu wynikała z założeń strategicznej obrony terytorium państwa przed uderzeniem z zachodu. Twierdza brzeska miała być w tych założeniach węzłem łączącym dwa rozdzielone bagnami poleskimi obszary operacyjne: północny i południowy. Miała też stanowić najważniejszy element czworoboku ufortyfikowanego obszaru obronnego: Dęblin – przedmoście Wiślano – Narwiańskie – Łomża – Brześć¹⁰.

Budowę twierdzy rozpoczęto w roku 1836 na wyspie u ujścia Muchawca, gdzie (w miejsce średniowiecznego miasta, m.in. z klasztorami jezuitów i bazylianów, które przystosowane zostały do potrzeb obiektu) powstać miała cytadela wraz z gmachem sztabu i koszarami¹¹. Po licznych rozbudowach i modernizacjach (trwających do 1915 roku)¹² twierdzy nadano narys bastionowy z rawelinami. Poza wyspą centralną (z cytadelą) fortyfikacja rozmieszczona była na trzech innych wyspach: Wyspie Północnej (z więzieniem garnizonowym), Wyspie Szpitalnej (ze szpitalem) oraz Wyspie Zachodniej (zwanej Lotniczą). Plan Twierdzy Brzeskiej zaprezentowano na poniższej mapie.

⁸ В. Аникин, Брестская крепость – герой, Стройиздат, Москва 1985, s. 27.

⁹ Twierdza Brzeska. Projekt twierdzy, www.twierdza.org/budowa/projekt-twierdzy [dostęp: 4.06.2019].

¹⁰ Cz. Szafran, *Historyczne znaczenie twierdzy Brześć* (skrót referatu wygłoszonego podczas Międzynarodowej Konferencji „Twierdza Brześć – wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe”, Koroszczyń, 25-26 maja 2007 r.), <https://tadeuszczernik.wordpress.com/2011/04/15/historyczne-znaczenie-twierdzy-brzesc> [dostęp: 04.06.2019].

¹¹ J. Geresz, *Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem we wrześniu 1939 roku*, Oficyna Wydawnicza Civitas Christiana, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Biała Podlaska–Międzyrzec Podlaski 1994, s. 9.

¹² Wśród ważniejszych z nich wymienić można: 1843 – na zewnątrz cytadeli powstają obwarowania: Umocnienia Kobyńskie, Wołyńskie i Terespolskie; 1862 – decyzja o rozbudowie twierdzy wg koncepcji twierdzy fortowej gen. E. I Totlebena; 1869-1872 – budowa pierwszego fortu zewnętrznego; 1878-1888 – powstanie pierwszego pierścienia fortów zewnętrznych; 1908 – modernizacja i przebudowa fortów V-VIII; 1911-1915 – powstanie drugiego pierścienia fortów zewnętrznych. Szerzej na ten temat: www.twierdza.org [dostęp: 04.06.2019].

RYСУNEK 15.1. Plan Twierdzy Brzeskiej

ŹRÓDŁO: G. Rąkowski, *Czar Polesia*, Rewasz, Pruszków 2001.

Zaawansowana pod względem sztuki inżynierskiej Twierdza Brzeska uchodziła w przededniu I wojny światowej za największą w Europie (ogólny obwód jej fortów osiągał 30 km¹³). Pomimo tego nie odegrała ona w niej większej roli. Powodem tego był fakt, iż rosyjski rozwój fortyfikacji i ewolucja planów wojennych nie szły ze sobą w parze, a myśl strategiczna ulegała ciągłym zmianom. Znajdowało to odzwierciedlenie w przeznaczeniu twierdzy i ich roli w działaniach wojennych. W 1914 roku Rosja przyjęła strategię ofensywną, aktywną, a twierdze pozostawiono samym sobie – zakładano ich obronę bierną, opartą na przesadnej wierze w wytrzymałość fortów. W efekcie wojskom austriackim i niemieckim przejście twierdzy zajęło zaledwie dwa dni (25 i 26 sierpnia 1915). Fortyfikacja została w znacznej części wysadzona przez wycofujące się wojska rosyjskie. 3 marca 1918 roku w tzw. Białym Pałacu w twierdzy Niemcy i Rosja Sowiecka podpisały Traktat brzeski – wycofanie się Rosji z wojny. Niemcy pozostawali w twierdzy do lutego 1919 roku¹⁴, następnie zajęły ją wojska odrodzonego państwa polskiego, które (z krótką przerwą w sierpniu 1920 roku) w wyniku podpisania 18 marca 1921 roku traktatu ryskiego (kończył on wojnę polsko-bolszewicką z lat 1919-1920 i m.in. rozdzielił Białoruś na dwie części oraz umieścił terytorium Zachodniej Białorusi

¹³ J. Geresz, op. cit., s. 10-11.

¹⁴ Cz. Szafran, op. cit.

w składzie II Rzeczypospolitej) przebywały tam do września 1939 roku¹⁵, kiedy to zajęły ją wojska niemieckie. 23 września Niemcy przekazali miasto i twierdzę Armii Czerwonej. Ulicami Brześcia przeszła wówczas słynna defilada, symbolizująca swoje braterstwo broni obu grabieżców Polski. Niedługo potem, latem 1941 roku, Niemcom przyszło znów zdobywać twierdzę, tym razem od swych niedawnych towarzyszy broni¹⁶. W rękach niemieckich pozostała ona do roku 1944.

Spuścizna pamiątkowo-turystyczna Twierdzy Brzeskiej

„Męstwo” to nazwa trzydziestometrowego pomnika wzniesionego w centralnej części pamiątkowego kompleksu architektonicznego „Twierdza Brzeska – Bohater”. Surowe spojrzenie żołnierza oraz jego rozmiary porównywalne z wielopiętrowym budynkiem wzywają do naśladowania tych, którzy walczyli przeciwko niemiecko-faszystowskiemu najeźdźcom oraz do bycia zawsze gotowym do bohaterskiej obrony Ojczyzny. Wspólnie z Chatyniem i Kurhanem Mamaja w Wołgogradzie (byłym Stalingradzie) Twierdza Brzeska należała do najważniejszych miejsc pamięci Związku Radzieckiego. Po jego rozpadzie nowo powstała Republika Białoruś odziedziczyła monumentalny pomnik wraz z jego bohaterską narracją¹⁷.

Odziedziczona po Związku Radzieckim opowieść o bohaterskiej obronie Twierdzy Brzeskiej w czerwcu i lipcu 1941 roku opisuje wytrwałość żołnierzy i dowódców Armii Czerwonej, którzy ponad miesiąc stawiali opór przewyższającym ich liczebnie siłom niemieckim. Bez wody, pożywienia i amunicji, a jednak pełni niezłomnej woli, radzieccy patrioci walczyli do ostatniego naboju, powodując znaczne straty po stronie agresora. Wyczerpani i ranni ocaleli obrońcy, często nieprzytomni, trafiali do niewoli. Tak właśnie brzmi oficjalna wersja wspomnianych wydarzeń. Narracja ta w dużej mierze jest oparta na wspomnieniach obywateli radzieckich z tamtych lat¹⁸.

Badania współczesnych historyków dowodzą jednak, że „ciężkie walki” o Twierdzę Brzeską trwały zaledwie kilka dni¹⁹. Szacuje się, iż w pierwszych dniach walki w twierdzy zginęło około 400 żołnierzy niemieckich oraz 2 tys. żołnierzy Armii Czerwonej,

¹⁵ W. Bieszanow, „Polski czas” w *Brześciu nad Bugiem*, „Technika Wojskowa – Historia” 2012, nr 5.

¹⁶ Cz. Szafran, op. cit.

¹⁷ Ch. Ganzer, *Straty po stronie niemieckiej i radzieckiej jako wskaźnik długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2013, nr 40, s. 171.

¹⁸ Ibidem, s. 171. Szerzej na ten temat: *Geroiczeskaja oborona. Sbornik wospominanij ob oborone Brestskoj kreposti w ijune-ijule 1941*, Mińsk 1963.

¹⁹ Był to okres od 22 do 24 czerwca 1944 roku. Następnie jeszcze dwa dni utrzymywały się pojedyncze bastiony oporu, a potem kontynuowano walki już tylko o Fort Wschodni, którego obrońcy oddali się do niewoli wieczorem 29 czerwca 1941 roku, po dwóch silnych atakach powietrznych (był to jedyny dzień, gdy Niemcy zrzućli bomby lotnicze na twierdzę). Szerzej na ten temat: Ch. Ganzer,

a do niewoli trafiło ich około 5 tys.²⁰. Należy tu jednak zaznaczyć, że zaledwie 5% z nich uszło z życiem²¹. Warto także wspomnieć, że wersja, którą już od kilku dziesięcioleci propaguje Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, tj. trwająca miesiąc zacięta i bohaterska obrona, patriotyzm, męstwo, śmierć i rany radzieckich żołnierzy oraz odmowa poddania się, nie wspomina ani słowem o tysiącach osób wziętych do niewoli²².

Lato 1941 roku w Brześciu to walki o twierdzę, śmierć, niewola i początek ludobójstwa zarówno radzieckich jeńców wojennych, jak i okolicznych Żydów. Zdarzenia te, którym nadano mniej lub bardziej propagandową wersję, przyczyniły się do utworzenia w 1956 roku Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, a w 1971 – do otwarcia pamiątkowego kompleksu „Twierdza Brzeska – Bohater”, w którego skład weszło także wspomniane muzeum.

Obecnie w skład kompleksu Twierdzy Brzeskiej wchodzi wiele obiektów przystosowanych do realizacji funkcji turystycznej²³. Główne wejście do kompleksu stanowi otwór w kształcie pięcioramiennej gwiazdy umieszczony w gigantycznym betonowym prostopadłościanie (44 m długości, 10 m wysokości oraz 35 m szerokości) obsadzonym na pozostałościach ówczesnych kazamat. Wchodzący słyszą sygnał odliczania, a następnie głos spikera, który informuje, że wczesnym rankiem 22 czerwca 1941 roku wojska hitlerowskie napadły na Związek Radziecki. Padają następnie słowa: „Wstawaj, kraju ogromny, wstawaj na śmiertelną walkę...”. Po przejściu około 200 m i przekroczeniu mostu na Muchawcu zwiedzający wchodzi na główny plac, nazwany Placem Ceremoniałów, który może pomieścić nawet 30 tys. osób. Charakterystycznym jego elementem jest usytuowany w centrum, ponad stumetrowy (104,5 m wysokości i 620 t wagi) obelisk w kształcie bagnetu rosyjskiego karabinu Mosina. Obok zlokalizowany jest pomnik „Odważa” – ogromna rzeźba (30 m wysokości i 54 m długości) przedstawiająca głowę obrońcy twierdzy (z lewej) oraz sztandar z komunistycznym symbolem sierpa i młota (z prawej). Z tyłu przedstawiono sceny z obrony twierdzy. Innym pomnikiem (znacznie mniejszym – 13 m długości) jest „Pragnienie”. Rzeźba symbolizuje żołnierza, który próbuje czołgać się z hełmem w ręce do wody, aby jej zaczerpnąć i ugasić pragnienie.

Straty po stronie niemieckiej..., op. cit.; Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza” jest legendą? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów archiwalnych*, w: *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, Białystok–Kraków 2011.

²⁰ Ch. Ganzer, *Czy „legendarna twierdza” jest legendą...*, op. cit., s. 44.

²¹ K. C. Berkhoff, *The ‘Russian’ Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*, “Holocaust and Genocide Studies” 2001, no. 15(1).

²² Należy tu jednak nadmienić, że wersja oficjalna jest często nieoficjalnie i ściszym głosem „prostawiana” przez wielu przewodników oprowadzających po twierdzy, czego autor był świadkiem podczas jej zwiedzania we wrześniu 2016 roku.

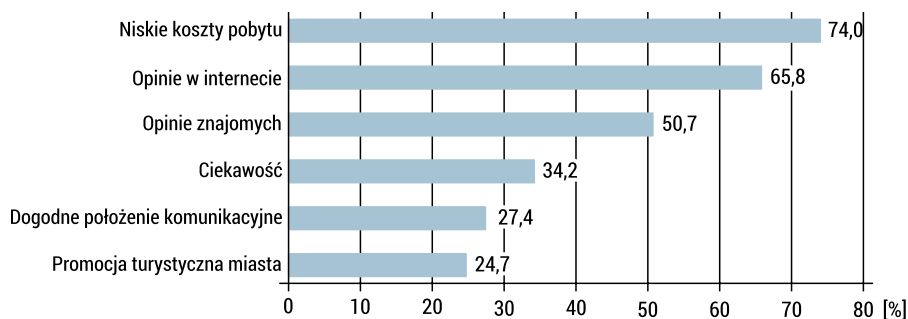
²³ Opis kompleksu Twierdzy Brzeskiej sporządzono na podstawie informacji dostępnych na stronie <http://www.brest-fortress.by> [dostęp: 04.06.2019].

Jednym z najciekawszych miejsc w całym kompleksie jest Muzeum Obrony Twierdzy Brzeskiej, które znajduje się w odrestaurowanej części koszarów obronnych. Jego ekspozycja poświęcona jest historii twierdzy. Część ekspozycji poświęcono także polskiej obecności na tych terenach, w tym obronie twierdzy przez wojska polskie w 1939 roku. Na obszarze kompleksu znajdują się także m.in. upamiętniający poległych obrońców twierdzy Płomień Wiecznego Ognia, cerkiew św. Mikołaja, „Muzeum wojny, Terytorium pokoju”, muzeum archeologiczne „Berestie” upamiętniające średniowieczną historię tego miejsca, a także inne warte zobaczenia obiekty i miejsca.

Atrakcyjność Twierdzy Brzeskiej jako destynacji turystycznej w opinii badanych

W badaniu udział wzięło 73 turystów zagranicznych, wśród których nieznacznie przeważały kobiety (52,1%). Wiek badanych był zróżnicowany, dominowały jednak osoby dość młode (do 45 roku życia), które stanowiły 68,5%. Wśród badanych przeważali turyści z Rosji (41,1%) i Polski (27,4). Ukraińcy stanowili 20,5% respondentów a obywatele Słowenii 6,9%. Co ciekawe, wśród badanych byli także obywatele USA (4,1%). Powodem obecności znaczącej liczby Rosjan może być fakt, że Twierdza Brzeska i jej historia (a przynajmniej jej radziecka wersja) są dość dobrze znane w tym kraju.

Dla zdecydowanej większości badanych (64,4%) ich pobyt w Brześciu nie był pierwszym w tym mieście. Najczęściej wskazywanym celem przyjazdu był cel poznawczy i chęć poznania walorów antropogenicznych Brześcia, co wskazało 47,9% badanych. Wypoczynek natomiast był celem dla 21,9%, a pozostali deklarowali przyjazd w celu odwiedzenia bliskich (16,4%) lub w celach biznesowych (13,7%). Dość zróżnicowane były także motywy, które skłoniły badanych do przyjazdu do Brześcia. Największe znaczenie miała tu atrakcyjność cenowa destynacji oraz opinie na jej temat dostępne w internecie. Szczegóły na ten temat zaprezentowano na rysunku 15.2.

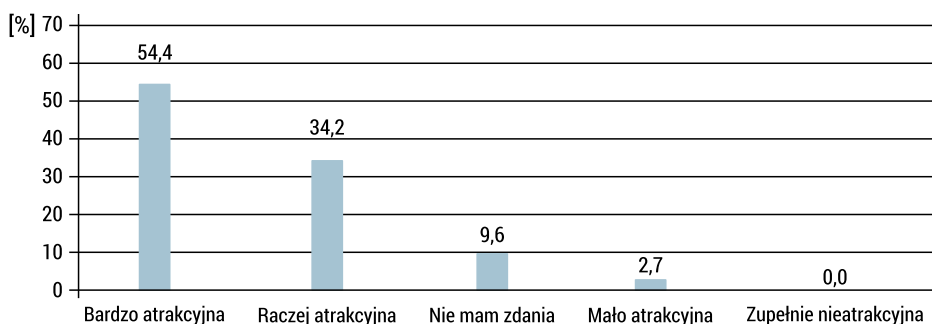

RYСУNEK 15.2. Motywy skłaniające respondentów do odwiedzenia Brześcia [w %]

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Dla odwiedzających Białoruś jest bardzo atrakcyjna pod względem cenowym. Ma to szczególne znaczenie, ponieważ w trakcie trwania wyjazdów turystycznych przyjezdni muszą zapłacić za szereg usług bytowych (m.in. noclegi i wyżywienie), a także wiele dodatkowych usług czy atrakcji. Przystępność cenowa w znacznej mierze przekłada się często na ocenę całego wyjazdu, pozwala bowiem na zapomnienie na czas pobytu o reżimie budżetowym i umożliwia większej liczbie turystów skorzystanie z pożądaných usług.

Kompleks Twierdzy Brzeskiej jako walor antropogeniczny i atrakcja turystyczna jest obiektem interesującym i wartym odwiedzenia. Zdecydowana większość badanych uznała bowiem Twierdzę Brzeską za obiekt atrakcyjny turystycznie. Opinię taką wyraziło 87,6% respondentów (rys. 15.3).

RYSUNEK 15.3. Wizerunek Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji badanych

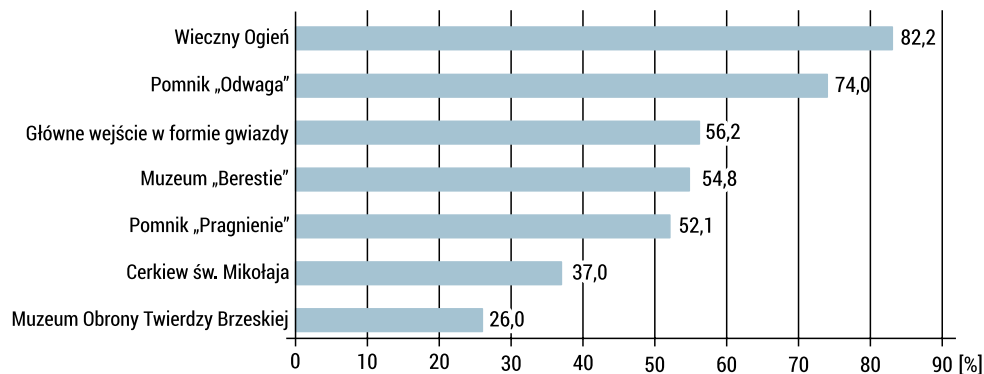
ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Warto w tym miejscu nadmienić, że w opinii 86,3% badanych znaczący wpływ na atrakcyjność turystyczną Twierdzy Brzeskiej miało jej bezpośrednie położenie przy granicy z Polską. Fakt ten istotnie wpływa na dostępność komunikacyjną twierdzy, co jest dla wielu turystów istotnym czynnikiem podczas podejmowania decyzji o odwiedzeniu danego miejsca.

Opinie badanych na temat najbardziej interesujących obiektów na terenie kompleksu były zróżnicowane. Zdecydowanie najwyżej pod tym względem oceniano Wieczny Ogień oraz pomnik „Odważa”. Szczegóły dotyczące tej kwestii zaprezentowano na rysunku 15.4.

Muzeum relatywnie rzadko wskazywane było jako obiekt najbardziej atrakcyjny na terenie twierdzy. Z pewnością ma ono znaczący walor poznawczy, jednak blednie nieco na tle takich gigantów, jak pomnik „Odważa” czy wejściowa gwiazda. Nie zmienia to jednak faktu, iż muzeum to było chętnie odwiedzane – prawie 60% badanych stwierdziło bowiem, że dzięki wizycie w nim zapoznało się z genezą i bojowymi losami twierdzy. Należy tu jednak zaznaczyć, że większość badanych (57,5%) pomimo niskich kosztów przewodnika zwiedzała twierdzę samodzielnie lub z „nieoficjalnym”

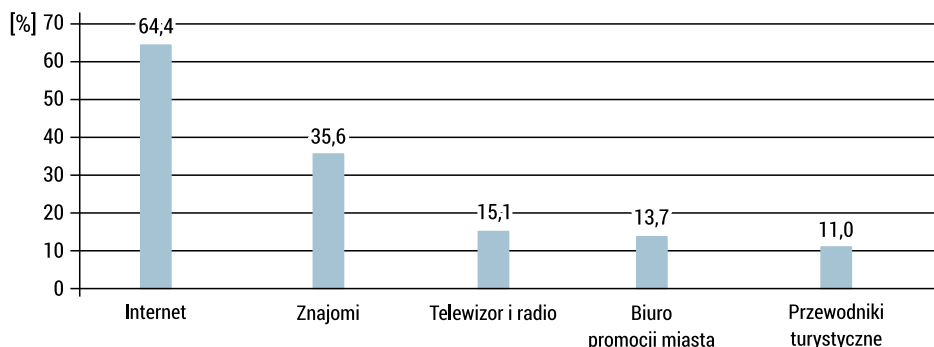
przewodnikiem, który przekazuje dzieje twierdzy w bardziej obiektywny sposób niż ten, który obowiązuje przewodników zatrudnionych w twierdzy i upowszechniających wersję narzuconą przez władzę²⁴.

RYSUNEK 15.4. Najbardziej interesujące według badanych objekty kompleksu Twierdzy Brzeskiej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Istotnym celem badań było rozpoznanie źródeł, z których odwiedzający dowiedzieli się o Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzenia. Dominowały tu informacje pozyskane z internetu oraz od znajomych (rys. 15.5).

RYSUNEK 15.5. Źródła informacji na temat Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzenia wykorzystywane przez respondentów

ŹRÓDŁO: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

²⁴ Jak zaznaczono wcześniej, od zasady tej są wyjątki i część przewodników uzupełnia przekazywane oficjalnie informacje o fakty odbiegające nieco od utartego już sposobu przedstawiania losów twierdzy i heroicznej postawy jej obrońców.

Informacje tego typu są szczególnie przydatne podczas prób ułatwienia turystom dotarcia do informacji. Biorąc pod uwagę dominację internetu, zasadnym wydaje się zatem przygotowanie oficjalnej strony twierdzy (www.brest-fortress.by) w większej liczbie wersji językowych – obecnie dostępne są tylko dwie: rosyjska i angielska.

Podsumowanie

Nieodkryta dotychczas pod względem turystycznym Białoruś skrywa wiele ciekawych miejsc i obiektów. Poza walorami przyrodniczymi (duża lesistość kraju, liczne obszary chronione, piękne jeziora) kraj ten dysponuje interesującymi walorami antropogenicznymi. Jednym z nich jest właśnie Twierdza Brzeska, która w opinii odwiedzających zagranicznych turystów stanowi obiekt atrakcyjny pod względem turystycznym – przekonanie takie wyraziło prawie 90% badanych. Istotnym atutem tego miejsca (jak również całej Białorusi), według badanych, są relatywnie niskie ceny, które dla turystów z zagranicy mogą stanowić kluczowy argument podczas wyboru destynacji turystycznej. Najbardziej interesującymi według badanych obiektami kompleksu Twierdzy Brzeskiej okazały się Wieczny Ogień i Pomnik „Odważy”. Najczęściej wykorzystywanym przez respondentów źródłem informacji na temat Twierdzy Brzeskiej i możliwości jej zwiedzania był natomiast internet.

Rozwój funkcji turystycznej Brześcia i samej Twierdzy Brzeskiej, jak również całej Białorusi, był zdaniem badanych skutecznie ograniczany przez utrudniony dojazd do Brześcia, co wynika w głównej mierze z obowiązku wizowego. Obecnie problem jest już częściowo rozwiązany i do zwiedzania (nie dłużej niż przez 10 dni) strefy turystyczno-rekreacyjnej „Brześć” oraz strefy Parku „Kanał Augustowski” wiza (przy spełnieniu określonych wymogów) nie jest już potrzebna (podobnie jak w przypadku podróżnych przybywających na międzynarodowe lotnisko w Mińsku, jeśli czas ich pobytu na Białorusi nie przekroczy pięciu dni). W przypadku Brześcia niezbędne jest jednak wykupienie odpowiedniego zaproszenia wydawanego przez certyfikowane białoruskie biuro podróży, świadczące usługi turystyczne na obszarze danej strefy. Ułatwienia te z pewnością ucieszyły 87,7% badanych, którzy zadeklarowali chęć ponownego odwiedzenia Brześcia i poznania innych ciekawych miejsc na obszarze tego kraju. Pozostaje mieć nadzieję, że władze Białorusi zdynamizują wykorzystanie potencjału drzemącego w sektorze turystycznym i wymogi wizowo-paszportowe dla turystów zostaną zniesione całkowicie.

Streszczenie

Celem opracowania jest zaprezentowanie wizerunku Twierdzy Brzeskiej jako atrakcji turystycznej w percepcji turystów zagranicznych. W początkowej części przybliżono genezę Twierdzy Brzeskiej oraz scharakteryzowano obiekt jako atrakcję turystyczną. W późniejszej części omówiono wyniki badań przeprowadzonych wśród 73 pełnoletnich turystów zagranicznych odwiedzających twierdzę

w Brześciu. Starano się w nich m.in. rozpoznać motywy skłaniające do odwiedzenia Twierdzy Brzeskiej oraz poznać źródła wykorzystywane do pozyskania informacji na temat tego obiektu, a także określić atrakcyjność twierdzy i poszczególnych jej elementów według odwiedzających.

Słowa kluczowe: Twierdza Brzeska, Brześć, Białoruś, turystyka militarna, turyści zagraniczni

Summary

The image of the Brest Fortress as a tourist attraction in the perception of foreign tourists

The purpose of the study is to present the image of the Brest Fortress as a tourist attraction in the perception of foreign tourists. In the initial part, the genesis of the Brest Fortress was described and characterized it in terms of tourist attractiveness. Later, the results of surveys conducted among 73 adult foreign tourists visiting the Brest Fortress were discussed. Efforts have been made to identify the reasons for visiting the Brest Fortress and the sources used to obtain information about this object, as well as to determine the attractiveness of the fortress and its individual elements among visitors.

Key words: Brest Fortress, Brest, Belarus, military tourism, foreign tourists

Literatura

1. Berkhoff K. C., *The 'Russian' Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre*, "Holocaust and Genocide Studies" 2001, no. 15(1), s. 1-32.
2. Bieszanow W., „Polski czas” w Brześciu nad Bugiem, „Technika Wojskowa – Historia” 2012, nr 5, <http://www.magnum-x.pl/artykul/polskiczaswbrześciu> [dostęp: 11.10.2019].
3. Gabryjończyk P., *Fortyfikacje nowożytne jako atrakcja turystyczna obszarów leśnych*, „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2009, r. 11, z. 4(23), s. 93-99.
4. Ganzer Ch., *Czy „legendarna twierdza” jest legendą? Obrona twierdzy brzeskiej w 1941 r. w świetle niemieckich i austriackich dokumentów archiwalnych*, w: *Wspólne czy osobne? Miejsca pamięci narodów Europy Wschodniej*, Białystok–Kraków 2011, s. 37-47.
5. Ganzer Ch., *Straty po stronie niemieckiej i radzieckiej jako wskaźnik długotrwałości i intensywności walk o twierdzę brzeską*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2013, nr 40, s. 171-188.
6. Geresz J., *Twierdza niepokonana. Obrona cytadeli w Brześciu nad Bugiem we wrześniu 1939 roku*, Oficyna Wydawnicza Civitas Christiana, Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa w Warszawie, Biała Podlaska–Międzyrzec Podlaski 1994.
7. *Geroiczeskaja oborona. Sbornik wospominanij ob oborone Brestskoj kreposti w ijune-ijule 1941*, Mińsk 1963.

8. Historyczne znaczenie twierdzy Brześć, <https://tadeuszczerwik.wordpress.com/2011/04/15/historyczne-znaczenie-twierdzy-brzesc> [dostęp: 10.10.2019].
9. Kotler P., Asplund C., Rein I., Heider D., *Marketing places Europe: attracting investments, industries, residents and visitors to European Cities, communities, regions and nations*, Pearson Education, London 1999.
10. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa 1998.
11. Maćkowiak P., Maćkowiak M., Graja-Zwolińska S., Jęczmyk A., Spychała A., Uglis J., *Formy popularyzacji fortecznego dziedzictwa kulturowego, Studium przypadku imprezy, Weekend Forteczny w Poznaniu – sylwetka uczestnika*, „Turystyka Kulturowa” 2013, nr 2, s. 5-32.
12. Mikos von Rohrscheidt A., *Rozwój militarnej turystyki kulturowej w Polsce – wnioski i postulaty*, w: T. Jędrzyak, A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Militarna turystyka kulturowa*, PWE, Warszawa 2011, s. 251-289.
13. Środulska-Wielgus J., Wielgus K., *Terra Incognita Fortyficata*, w: M. K. Leniartek (red.), *Terra incognita w turystyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania, Wrocław 2009, s. 61-82.
14. Szafran Cz., *Historyczne znaczenie twierdzy Brześć* (skrót referatu wygłoszonego podczas Międzynarodowej Konferencji „Twierdza Brześć – wspólne dziedzictwo historyczno-kulturowe”, Koroszczyn, 25-26 maja 2007 r.).
15. Twierdza Brzeska. Projekt twierdzy, www.twierdza.org/budowa/projekt-twierdzy [dostęp: 04.06.2019].
16. Witryna internetowa Twierdzy Brzeskiej, www.brest-fortress.by [dostęp: 4.06.2019].
17. Аникин В., Брестская крепость – герой, Стройиздат, Москва 1985.

CZĘŚĆ III

Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych za granicą

Part III. Tourism in valuable natural areas abroad

16. Agroturystyka w Zachodniej Białorusi w opiniach właścicieli gospodarstw agroturystycznych

Janusz L. Sokół, Lizaveta Sysoyeva, Dominik Dąbrowski, Katarzyna Radwańska

Wstęp

Agroturystyka należy do najszybciej rozwijających się branż w turystyce Białorusi. Spowodowane jest to korzystnymi warunkami przyrodniczo-krajobrazowymi oraz wsparciem finansowym państwa. Agroturystyce sprzyjają m.in. naturalne, malownicze krajobrazy, znaczna liczba pomników archeologii, historii, kultury i przyrody, a także rosnące bezrobocie na obszarach wiejskich.

Agroturystyka jawi się na Białorusi jako coraz bardziej znana forma działalności turystycznej wśród właścicieli małych przedsiębiorstw rolniczych, jak i coraz bardziej popularna wśród turystów. Nierzadko staje się opłacalnym i przyszłościowym kierunkiem rozwoju agrarnego sektora rolniczego.

Celem opracowania jest ocena aktualnego stanu funkcjonowania wybranych gospodarstw agroturystycznych znajdujących się na obszarach Zachodniej Białorusi, wzdłuż granicy z Polską. Oceny tej dokonano na podstawie fragmentarycznych danych literaturowych oraz opinii wyrażonych w sondażu diagnostycznym przez 95 właścicieli gospodarstw agroturystycznych, prowadzących swoją działalność w województwach brzeskim i grodzieńskim.

Zarys rozwoju agroturystyki na Białorusi – stan dotychczasowy i prognoza na przyszłość

Obecnie na całym świecie agroturystyka staje się popularną formą pozamiejskiego odpoczynku i spędzania wolnego czasu. Dla Białorusi bardzo ważny jest wszechstronny rozwój tej formy turystyki. Goście z różnych krajów WNP (Wspólnota Niepodległych Państw) i Europy wybierają tę formę odpoczynku na Białorusi jako najbardziej korzystną i komfortową dla spędzenia wolnego czasu podczas urlopu czy weekendu.

Białoruś ma szereg cech, które mogą potencjalnie przyczynić się do rozwoju agroturystyki. Są to:

- bogaty potencjał przyrodniczy, niepowtarzalne, jedyne w swoim rodzaju lasy (Puszcza Białowieska itp.);
- położenie blisko Europy Zachodniej, krajów bałtyckich i Skandynawii;
- stara i bogata historia, oryginalna kultura¹.

Białoruś wyróżnia się spośród krajów Europy Wschodniej bogactwem naturalnym i kulturowym oraz niezwykłym potencjałem ludzkim. Stanowią o tym jej malownicze wioski z piękną tradycyjną architekturą, starożytnymi małymi miastami, miejscami historycznymi, tradycyjną kulturą ludową, smaczną i urozmaiconą kuchnią, ale przede wszystkim gościnnością i otwartością Białorusinów.

Według Szulgi² agroturystyka to jeden z modnych i dynamicznie rozwijających się trendów w nowoczesnej turystyce. Zapewnia ona turystom z wielu krajów europejskich bardzo atrakcyjną formę wypoczynku, natomiast na Białorusi znajduje się wciąż na początkowym etapie rozwoju. Zdaniem Kekuszew i współautorów³ agroturystyka na Białorusi w porównaniu z państwami zachodnimi, choć ma duży potencjał, jest nadal niewystarczająco promowana na rynku turystycznym zarówno na zewnątrz, jak i wewnątrz kraju.

Klicunowa⁴ podaje, że nade wszystko turystów przyciągają naturalne i klimatyczne cechy terytorium Białorusi. Białoruś jest głównie równinnym krajem, bogatym w wodne zasoby pod postacią licznych rzek i jezior. Mimo że obejmuje stosunkowo niewielką powierzchnię, ponad 93% jej terytorium pokryte jest niezwykle zróżnicowaną roślinnością.

Sarajkowa⁵ twierdzi, że białoruska agroturystyka przyciąga turystów także swoją tradycją, architekturą budynków w stylu etno, możliwością uprawiania wędkarstwa i polowania w białoruskich lasach, narodową kuchnią, ciszą i czystym powietrzem. Wszystko to stwarza warunki, które przy odpowiednim podejściu mogą być dobrze wykorzystane do rozwoju agroturystyki i uzyskiwania z niej korzyści ekonomicznych.

Jalinik⁶ uważa, że zachowanie naturalnego charakteru obszarów przyrodniczo cennych, ochrona walorów przyrodniczych i tworzenie podstaw rozwoju gospodarczego wymagają stworzenia koncepcji zrównoważonego rozwoju. Dlatego zarówno rząd Białorusi, jak i specjalistyczne prywatne organizacje podejmują poważne działania na rzecz ochrony przyrody i poprawy sytuacji ekologicznej w kraju.

¹ W. Klicunowa, *Turystyka z przedrostkiem „agro”*, Instytut Wydawniczy Sport Radziecki, 2004.

² Cz. Szulga, *Białoruś – kraj dla turystyki*, Instytut Wydawniczy Sport Radziecki, 2004.

³ W. Kekuszew, W. Seergeew, W. Stepanickij, *Podstawy zarządzania ekoturystyką*, Wydawnictwo MNEPU, 2001, s. 60.

⁴ W. Klicunowa, op. cit.

⁵ D. Sarajkowa, *Rozwój agroturystyki w Białorusi*, Wydawnictwo Państwowego Uniwersytetu Technicznego im. P. O. Sukhoi, Mariupol 2013.

⁶ M. Jalinik, *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002 („Rozprawy Naukowe”), s. 130.

Zdaniem Szulgi⁷ upowszechnienie agroturystyki jako trwałego rodzaju odpoczynku jest jednym z zadań, które należy rozwiązać po to, aby móc kształtować agroturystykę jako perspektywiczny sektor przemysłu turystycznego. Dla obszarów wiejskich Białorusi agroturystyka zapewnić może następujące korzyści⁸:

- stać się ważnym źródłem zatrudnienia ludzi, zwłaszcza w ekonomicznie słabiej rozwiniętych rejonach;
- otworzyć możliwości biznesowe dla mieszkańców obszarów wiejskich;
- zwiększyć lokalne budżety jednostek samorządowych;
- zachować lokalną kulturę i zwyczaje, wspierać renowację istniejących zabytków historycznych;
- wywrzeć pozytywny wpływ na przeprowadzenie przedsięwzięć związanych z ochroną środowiska przyrodniczego.

Na rozwój agroturystyki na Białorusi należy spoglądać, według Rudakowej⁹, poprzez pryzmat czynników wpływających nań zarówno pozytywnie, jak i negatywnie. Pozytywne to:

- potrzeba regeneracji sił i zdrowia człowieka;
- obecność wiejskich, atrakcyjnych krajobrazów naturalnych;
- skuteczna forma wypoczynku i rekreacji dla dzieci w wieku przedszkolnym w weekendy i święta;
- możliwość włączania turystów do prac rolniczych dla ich własnej przyjemności;
- możliwość poznania miejscowej kultury i zwyczajów, udziału w lokalnych festywalach;
- koegzystencja z miejscową ludnością wiejską i wzajemna tolerancja;
- możliwość spożywania żywności wytworzonej na miejscu, w warunkach uprawy ekologicznej;
- zachowanie etnicznych i rzadkich elementów kultury materialnej oraz życia białoruskiej wsi;
- poprawa na obszarach wiejskich systemu infrastruktury (zaopatrzenie w wodę, gaz, punkty pomocy medycznej, sklepy itp.).

Z kolei czynniki, które ograniczają rozwój agroturystyki na Białorusi to:

- krótki okres wakacji letnich (w porównaniu z krajami południowymi);
- niewystarczająca ilość działań ze strony państwa i władz samorządowych na rzecz upraszczania aktów prawnych oraz podatków w sferze agroturystycznej, a także jej promocji.

⁷ Cz. Szulga, op. cit.

⁸ W. Kekuszew, W. Seergeew, W. Stepanickij, op. cit.

⁹ O. Rudakowa, *Ekonomika*, Wydawnictwo „Forum, Infra-M”, 2009.

Sarajkowa¹⁰ twierdzi, że dla prawidłowego i efektywnego rozwoju i funkcjonowania przedsiębiorstw agroturystycznych należy wykonywać szereg działań mających na celu poprawę i doskonalenie organizacyjnych i edukacyjnych elementów tej formy działalności. Agroturystyka na Białorusi ma wszelkie szanse, aby pomóc białoruskiej wsi dźwignąć się z zastoju gospodarczego i wpłynąć na kreowanie pozytywnego wizerunku tego kraju. Jednakże takie pozytywne przemiany będą możliwe tylko wtedy, kiedy agroturystyka stanie się pełnoprawnym sektorem branży turystycznej. Według stanu na koniec 2011 roku na Białorusi było zarejestrowanych 1576 gospodarstw rolniczych z działalnością agroturystyczną, a obecnie jest ich już ponad 2500.

Województwo brzeskie

Browacz¹¹ uważa, że województwo brzeskie, z uwagi na korzystne uwarunkowania klimatyczne oraz duży potencjał przyrodniczy (na terytorium województwa mieści się unikatowy, o wyjątkowym znaczeniu w świecie Park Narodowy Puszcza Białowieska), przyciąga w największym stopniu turystów z całego kraju.

Podstawą rozwoju agroturystyki, oprócz czynników naturalnych i geograficznych, jest wysoki potencjał rolniczy. Te warunki całkowicie spełnia województwo brzeskie, położone w południowo-zachodniej części kraju i graniczące na zachodzie z Polską, a na południu z Ukrainą. Bezpośrednia bliskość sąsiadów, u których agroturystyka jest lepiej rozwinięta, pozwala przejmować ich pozytywne doświadczenia w organizacji przyjmowania klientów na tym obszarze¹².

Województwo brzeskie ma doskonale możliwości do rozwoju transgranicznej turystyki, m.in. do opracowywania i eksploatacji szlaków turystycznych wykorzystujących obiekty agroturystyki na swoim terytorium, jak i za granicą. Sprzyjającym czynnikiem do kształtowania tego rodzaju turystyki jest polityka dobrych stosunków sąsiedzkich z Unią Europejską i wschodnimi sąsiadami. To daje też jeszcze jedną możliwość, a mianowicie uczestnictwo wspólnie z zagranicznymi partnerami w projektach finansowanych przez różne europejskie fundacje i organizacje.

Specyfika regionu brzeskiego według Gribowa¹³ polega na tym, że na jego terytorium znajdują się wyjątkowe obiekty dziedzictwa kulturowego (Południk Struvego) i przyrodniczego (Puszcza Białowieska) wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ponadto globalny status mają także inne rejony województwa, gdzie mieszkają najbardziej licznie na planecie zgrupowania rzadkich zwierząt. Według

¹⁰ D. Sarajkowa, op. cit.

¹¹ O. Browacz, *Turystyka i odpoczynek*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 2013.

¹² W. Klicunowa, op. cit.

¹³ G. Gribow, *Rozwój agroturystyki w województwie brzeskim*, Wydawnictwo MITSO, 2011.

współczesnych szacunków, wśród sześciu województw administracyjnych Białorusi, województwo brzeskie ma najwyższy wskaźnik rzadko występujących naturalnych obszarów o globalnym, kontynentalnym czy europejskim statusie.

Równinne terytorium pokryte gęstymi lasami, pięknymi rzekami, jeziorami i rozmieszczonymi na nim rezerwatami czyni województwo atrakcyjnym dla rozwoju agroturystyki, odwiedzanym zarówno przez mieszkańców Białorusi, jak i turystów z zagranicy.

Gospodarstwa wiejskie w województwie brzeskim różnią się w zakresie oferowanych usług. Niektóre specjalizują się w rodzinnym odpoczynku, inne w ekoturystyce, a jeszcze inne, mając w dyspozycji salę bankietową, organizują uroczystości rodzinne i imprezy firmowe. Poza tradycyjnymi saunami i grillami gościom gospodarstwa proponują kuchnię narodową, uczestnictwo w starodawnych obrzędach, piesze spacer, jazdę konną i jazdę na rowerze, spływy kajakowe, pływanie łódką, zbieranie grzybów, jagód i ziół leczniczych, polowanie i wędkarstwo oraz inne rodzaje wypoczynku i rozrywki¹⁴.

Województwo grodzieńskie

Województwo grodzieńskie również posiada wiele walorów turystycznych. Dysponuje przede wszystkim znaczną liczbą zachowanych zabytków kultury i historii. Znajduje się tu także obiekt hydrotechniki i architektury pierwszej połowy XIX wieku, czyli Kanał Augustowski. Dwa obiekty na terenie województwa zostały wpisane przez UNESCO na listę światowego dziedzictwa kulturowego, a są to: Łuk Struwego i Zamek w Mirze¹⁵. Turystyka w tym regionie łączy współczesną infrastrukturę z unikalnymi historycznymi i kulturalnymi wartościami. Możliwości do rozwoju agroturystyki są tu bardzo różne i atrakcyjne. Województwo grodzieńskie, w porównaniu do innych województw kraju, charakteryzuje się też wysokim potencjałem rolniczym, co jest sprzyjającym czynnikiem dla rozwoju agroturystyki¹⁶.

Województwo grodzieńskie jest usytuowane na zachodzie Białorusi, a jego granica z krajami Unii Europejskiej – Polską i Litwą – stwarza szerokie możliwości do rozwoju turystyki transgranicznej, a także do rozwoju i eksploatacji szlaków turystycznych wykorzystujących obiekty agroturystyki na Białorusi i za granicą.

Na terenie województwa grodzieńskiego występują niektóre naturalne obiekty przyrodnicze wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO, które znajdują się w województwie brzeskim (Park Narodowy Puszcza Białowieska i Południk Struwego), a ponadto także część Nalibokskiego myśliwskiego rezerwatu, rezerwat

¹⁴ E. Halawacz, A. Rubakhau, *Analiza strategiczna rozwoju agroturystyki w Białorusi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlicach” 2012, Seria: Administracja i Zarządzanie, nr 19(92), s. 51-66.

¹⁵ N. Barkowa, A. Każuro, K. Mamul, *Rolnictwo – problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały, Grodno 2009.

¹⁶ Ibidem.

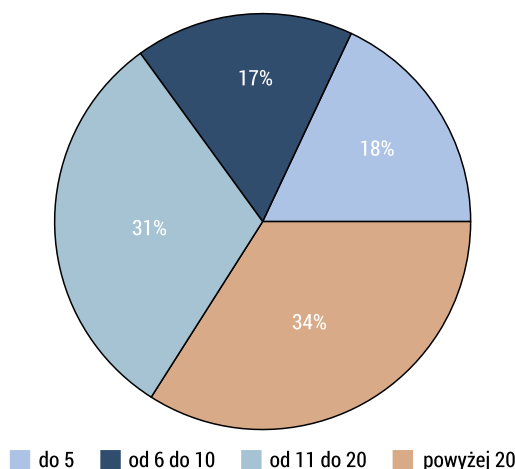
Dzikię, krajobrazowe rezerваты Swityazyanka, Kotra, Jeziora Sorochanskie, Puszcza Lipiczanska oraz rezerваты botaniczne – Gożevski, Poreczski, Sapotskinski i Słominim. Wiele z tych regionów jest miejscem bytowania rzadko występujących zwierząt i ptaków.

Urozmaicona i piękna przyroda oraz bogaty świat zwierząt i roślin występujących w województwie grodzieńskim przyciągają amatorów spokojnego odpoczynku i ekoturystów, którzy pragną odwiedzić nietknięte zakątki przyrody.

Material i metody

Badania przeprowadzono w miesiącach wiosennych 2019 roku. Wykorzystano w nich metodę sondażu diagnostycznego, w ramach której przygotowano jako narzędzie badawcze internetowy kwestionariusz ankiety-wywiadu, zawierający w większości pytania zamknięte. Dobór próby badawczej miał charakter celowy. Stanowiła ją opinia wyrażona w sondażu przez 95 właścicieli gospodarstw agroturystycznych, prowadzących swoją działalność na obszarze dwóch województw: brzeskiego (53 gospodarstw) i grodzieńskiego (47 gospodarstw). Wszystkie gospodarstwa położone były w dorzeczu rzeki Bug. Badania były anonimowe, a ich wyniki wykorzystano jedynie do celów naukowych.

Najwięcej z badanych gospodarstw (34%) posiadało od sześciu do 10 pokoi. Nie wiele mniej (31%) było takich, które oferowały od 11 do 20 pokoi. Z kolei 18% gospodarstw wynajmowało do pięciu pokoi, a reszta (17%) – powyżej 20 pokoi (rys. 16.1).

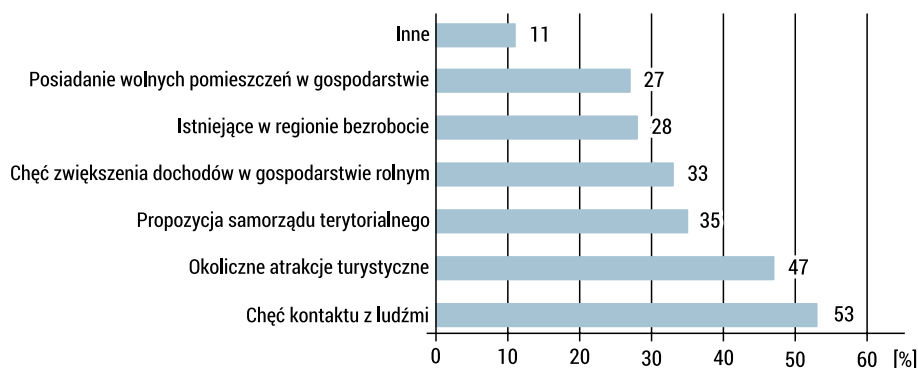

RYSUNEK 16.1. Liczba pokoi w badanych gospodarstwach agroturystycznych

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Analiza wyników badań

Na pierwsze z pytań zadanych właścicielom gospodarstw agroturystycznych, dotyczące powodów, jakie skłoniły ich do podjęcia działalności turystycznej, większość badanych (53%) odpowiedziała, że głównym powodem była chęć kontaktu z ludźmi (rys. 16.2). 47% respondentów uznało okoliczne atrakcje turystyczne za dobry powód podejmowania działalności agroturystycznej, 35% wskazało sugestię ze strony samorządu terytorialnego, a 33% – chęć zwiększenia dochodów w gospodarstwie rolnym. Ankietowanych wskazujących bezrobocie istniejące w regionie jako powód podjęcia działalności, było 28% – niemal tyle samo co tych, dla których posiadanie wolnych pomieszczeń w gospodarstwie stanowiło decydujący motyw (27%). Resztę (11%) stanowili ci, którzy wskazywali inne powody, np. kontakt z przyrodą, promocję wsi czy modernizację gospodarstw rolnych.

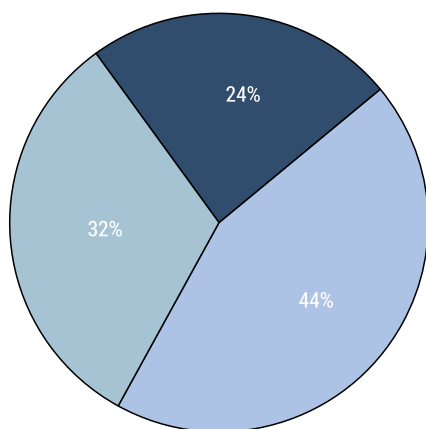

RYSUNEK 16.2. Powody podejmowania działalności agroturystycznej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Wśród ankietowanych najwięcej, bo aż 44%, było tych, którzy prowadzą działalność agroturystyczną od roku do pięciu lat. Tych, którzy prowadzą działalność dłużej niż pięć lat było 32%, a tych poniżej roku – tylko 24% (rys. 16.3).

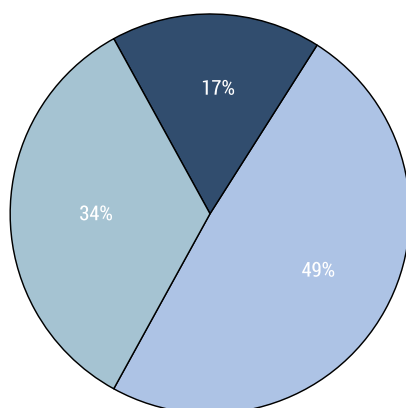
Okazało się, że najwięcej gospodarstw przyjmuje gości w sezonie wiosenno-letnim (49%). Gospodarstw, które przyjmują turystów przez cały rok było tylko 17% – rysunek 16.4.

■ do roku ■ od roku do 5 lat ■ powyżej 5 lat

RYSUNEK 16.3. Okres prowadzonej działalności agroturystycznej

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

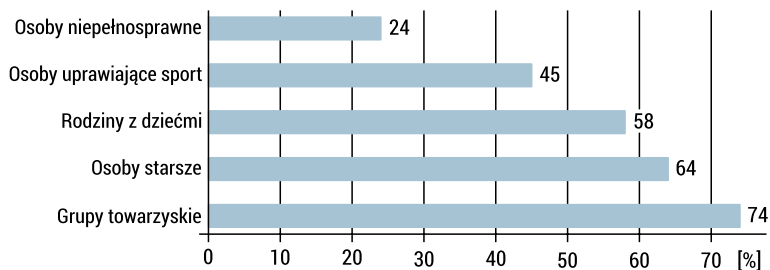

■ w sezonie wiosenno-letnim ■ w sezonie jesienno-zimowym ■ przez cały rok

RYSUNEK 16.4. Sezon, w jakim głównie przyjmowani są goście

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

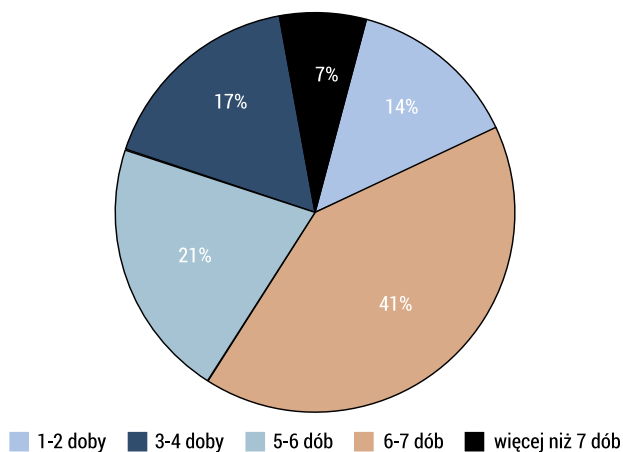
Pośród przyjmowanych gości najczęściej było turystów z Rosji (22%), a następnie z Białorusi (19%), Polski (17%) i Ukrainy (16%), natomiast nieco mniej z Litwy (14%) i Łotwy (12%). Gospodarstwa odwiedzane były w największym stopniu przez zorganizowane grupy towarzyskie (74%), następnie przez osoby starsze (64%), rodziny z dziećmi (58%) oraz osoby uprawiające sport (45%), w najmniejszym zaś – przez osoby niepełnosprawne (24%) – rysunek 16.5.

RYSUNEK 16.5. Główni odwiedzający gospodarstwa agroturystyczne

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

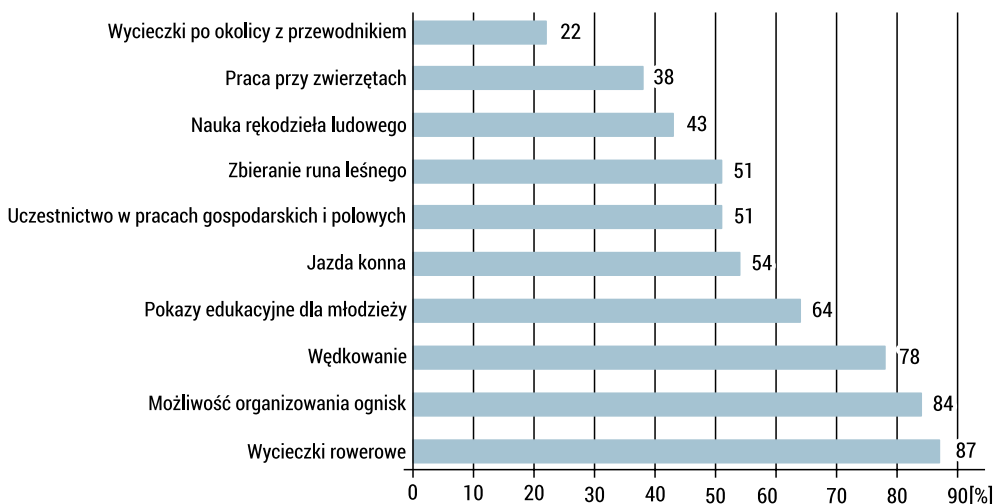
Zgodnie z opinią właścicieli gospodarstw agroturystycznych, najczęściej turyści przebywali u nich przez trzy, cztery doby (41%), natomiast najrzadziej przez więcej niż siedem dni (7% – rys. 16.6).

RYSUNEK 16.6. Długość pobytu turystów w gospodarstwie agroturystycznym

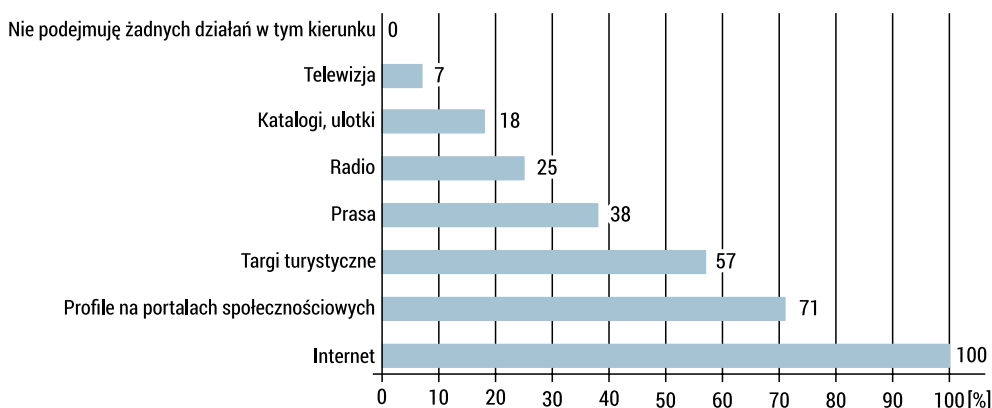
ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Spośród różnych form spędzania wolnego czasu w gospodarstwie gospodarze najczęściej oferowali turystom wycieczki rowerowe (87%), możliwość organizowania ognisk i grillowania (84%) oraz wędkowanie (78%) – rysunek 16.7. Najrzadziej natomiast umożliwiano wycieczki po okolicy z przewodnikiem (22%) oraz prace przy zwierzętach (38%). Wartości pośrednie zajęły pokazy edukacyjne dla młodzieży (64%), jazda konna (54%) oraz zbieranie runa leśnego (43%).

RYSUNEK 16.7. Usługi oferowane w gospodarstwach turystycznych

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

RYSUNEK 16.8. Środki promocji stosowane przez właścicieli gospodarstw

ŹRÓDŁO: opracowanie własne.

Oprócz wyżej wymienionych atrakcji turystycznych w wielu gospodarstwach turystom umożliwiano dodatkowe usługi, takie jak żywienie, nauka gotowania i pieczenia, warsztaty artystyczne, uczestnictwo w wiejskich imprezach kulturalno-rozrywkowych oraz degustacje miejscowych produktów żywnościowych.

W przypadku wszystkich gospodarstw głównym środkiem promocji był internet (rys. 16.8). Istotną rolę w tym zakresie odgrywały też profile założone na portalach społecznościowych (71%) oraz targi turystyczne (57%), najmniejszą zaś – telewizja (7%), ulotki (18%), radio (25%) i prasa (38%).

Podsumowanie i wnioski

Z analizy danych literaturowych wynika, że działalność agroturystyczna w Zachodniej Białorusi, pomimo dostrzegania jej roli przez samych właścicieli gospodarstw rolnych (poprawa budżetu gospodarstwa), jak i władze samorządowe (ograniczenie bezrobocia), a także posiadania doskonałych warunków przyrodniczych oraz wsparcia finansowego państwa, jest jeszcze wciąż w fazie niezadawalającej.

Na analizowanym obszarze (województwo brzeskie i grodzieńskie) gospodarstwa agroturystyczne najczęściej odwiedzane są przez obywateli Rosji, Polski i samych mieszkańców Białorusi, głównie w sezonie wiosenno-letnim. Wśród powodów podejmowania działalności agroturystycznej, obok tych, jak się wydaje, *stricte* subiektywnych (chęć kontaktu z ludźmi, istniejące w okolicy atrakcje turystyczne, propozycje ze strony samorządu terytorialnego), były też wymieniane te czysto pragmatyczne, jak np. chęć zwiększenia dochodów w gospodarstwie, istniejące w regionie bezrobocie czy też posiadanie wolnych pomieszczeń w gospodarstwie.

W gospodarstwach oferowanych jest wiele atrakcji, a wśród nich wycieczki rowerowe, ogniska, wędkowanie, pokazy edukacyjne, a także jazda konna, uczestnictwo w pracach gospodarskich i polowych czy też zbieranie runa leśnego. Główne formy promocji gospodarstw stanowią internet i portale społecznościowe.

Wydaje się, na co wskazują badania własne, jak i niektórych już cytowanych autorów, że działalność agroturystyczna na obszarach Białorusi Zachodniej, pomimo napotykanym barier, będzie się rozwijać zgodnie z aktualnym trendem ogólnoeuropejskim czy nawet światowym.

Streszczenie

Celem opracowania jest ocena aktualnego stanu funkcjonowania wybranych gospodarstw w Zachodniej Białorusi. Oceny tej dokonano na podstawie analizy literatury oraz opinii wyrażonych w badaniach ankietowych przeprowadzonych wśród 95 właścicieli gospodarstw agroturystycznych, prowadzących swoją działalność w województwach brzeskim i grodzieńskim.

Z przeprowadzonych badań wynika, że o atrakcyjności turystycznej obszarów wiejskich Białorusi, graniczących z Polską, decydują walory przyrodnicze, piękno krajobrazu oraz obecność szeregu interesujących obiektów i miejsc historycznych. W gospodarstwach agroturystycznych oferowanych jest wiele atrakcji, a wśród nich wycieczki rowerowe, ogniska, wędkowanie, pokazy edukacyjne, jazda konna, uczestnictwo w pracach gospodarskich i polowych czy zbieranie runa leśnego. Głównymi odwiedzającymi gospodarstwa agroturystyczne są grupy towarzyskie, osoby starsze oraz rodziny z dziećmi. Głównymi środkami promocji gospodarstw były natomiast portale społecznościowe i inne formy komunikacji internetowej.

Słowa kluczowe: agroturystyka, obszary przygraniczne, województwo brzeskie i grodzieńskie

Summary

Agritourism in Western Belarus in the opinions of agritourism farm owners

The aim of the study is to assess the current state of functioning of selected agritourism farms located in areas of Western Belarus along the border with Poland.

This assessment was made on the basis of a literature analysis and an opinion expressed in surveys conducted among 95 owners of agritourism farms, operating in the Brest and Grodno provinces.

The study shows that the attractiveness of tourism in rural areas of Belarus bordering with Poland is determined by natural values, the beauty of the landscape and the presence of a number of interesting objects and historical places. In agritourism farms, many attractions are offered, among them bicycle tours, bonfires, fishing, educational shows, horse riding, participation in farm and field work, collection of forest undergrowth. The main visitors to agritourism farms are organized social groups, the elderly and families with children. The main means of farm promotion were the Internet and social networks.

It seems, as indicated by the author's own research and by already cited authors, that agritourism activities in the areas of Western Belarus, despite the barriers encountered, will develop in line with the current pan-European or even global trend.

Key words: agritourism, border areas, Brest and Grodno provinces

Literatura

1. Barkowa N., Każuro A. i Mamul K., *Rolnictwo – problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Grodzieńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Janki Kupały, Grodno 2009.
2. Browacz O., *Turystyka i odpoczynek*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 2013.
3. Gribow G., *Rozwój agroturystyki w województwie brzeskim*, Wydawnictwo MIT-SO 2011.
4. Halawacz E., Rubakhau A., *Analiza strategiczna rozwoju agroturystyki w Białorusi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach” 2012, Seria: Administracja i Zarządzanie, nr 19(92), s. 51-66.
5. Jalinik M., *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok 2002 („Rozprawy Naukowe”).
6. Kekuszew W., Seergeew W. i Stepanickij W., *Podstawy zarządzania ekoturystyką*, Wydawnictwo MNEPU, 2001.
7. Klicunowa W., *Turystyka z przedrostkiem „agro”*, Instytut Wydawniczy Sport Radziecki, 2004.
8. Rudakowa O., *Ekonomika*, Wydawnictwo „Forum, Infra-M”, 2009.
9. Sarajkova D., *Rozwój agroturystyki w Białorusi*, Wydawnictwo Państwowego Uniwersytetu Technicznego im. P. O. Sukhoi, Mariupol 2013.
10. Szulga Cz., *Białoruś – kraj dla turystyki*, Instytut Wydawniczy Sport Radziecki, 2004.

17. Wizerunek Pojezierza Szackiego w percepcji ukraińskich turystów

Agnieszka Kozak, Hanna Dmytruk, Janusz Leszek Sokół, Dominik Dąbrowski

Wstęp

Pojezierze Szackie to grupa jezior, które znajdują się w północno-zachodniej części powiatu lubomelskiego (obwód wołyński). Zlokalizowane są w międzyrzeczu Bugu i Prypeci oraz wśród kompleksów leśnych w rejonie szackim. Na obszarze Pojezierza Szackiego występuje 30 jezior; największe z nich to Świteż. Polesie Ukraińskie, w tym Pojezierze Szackie, posiada sprzyjające warunki do rozwoju turystyki wypoczynkowej. Jest to obszar o szczególnych walorach przyrodniczych. Występują na nim zarówno obszary nizinne, jak i pagórkowate, z dużym udziałem obszarów chronionych. O funkcji turystycznej tego regionu decyduje także bardzo bogate dziedzictwo kulturowe. Obwód wołyński jest również ważnym regionem uzdrowiskowym. Polesie Ukraińskie stanowi atrakcyjny obszar turystyczno-rekreacyjny Ukrainy. O jego walorach decyduje wysoka gęstość zalesienia terenu i obecność znacznej liczby dużych jezior oraz nieskażone środowisko przyrodnicze¹. Perłą obszaru, przyciągającą turystów i amatorów wypoczynku na łonie natury, jest grupa jezior pochodzenia krasowego, tzw. Jeziora Szackie. Obszar ten cieszy się coraz większym zainteresowaniem turystów, a z tym wiążą się różnego rodzaju problemy natury infrastrukturalnej, ekologicznej i ekonomicznej.

Charakterystyka terenu badań

Pojezierze Szackie to grupa jezior w północno-zachodniej części powiatu lubomelskiego (obwód wołyński), zlokalizowanych w międzyrzeczu Bugu i Prypeci, wśród kompleksów leśnych. Teren, na którym znajdują się jeziora, nosi nazwę Pojezierza Szackiego – mieści się tam 30 jezior, a największe z nich to Świteż o powierzchni 27,5 km², stanowiące drugi co do wielkości akwen naturalny Ukrainy².

¹ F. Zastawnyj, W. Kusiński, *Ukraina. Przyroda – ludność – gospodarka*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2003.

² Nieznana Ukraina. Pojezierze Szackie, <http://www.nieznanaukraina.pl/476/pojezierze-szackie>.

Pojezierze Szackie stanowi równinę w obrębie Niziny Poleskiej, a jego jeziora zlokalizowane są w rozległych misach terenu. Większość z nich powstała wskutek procesów krasowienia osadów kredowych w czasach plejstocenu. Brzegi jezior pokryte są drobnym żwirem i piaskiem, a gdzieś tam występują obszary bagienne. Kolor wody przechodzi od żółto-zielonego w płytkich jeziorach do szmaragdowego w głębokich miejscach. Woda jezior na ogół jest czysta – w latach 70. XX wieku wykorzystywano ją do celów konsumpcyjnych, a miejscowa ludność używała jej do gotowania³. W celu ścisłej ochrony cennych kompleksów przyrodniczych, ekosystemów wodnych, flory i fauny, zabytków historii i kultury w 1983 roku utworzono Szacki Park Narodowy o powierzchni 33 000 ha. Z 85 gatunków występujących tam roślin 27 wpisano do *Czerwonej księgi gatunków zagrożonych i chronionych*⁴. W jeziorach występuje także wiele gatunków ryb, a Jeziora Szackie stanowią okresową ostoję dla migrujących ptaków, które zatrzymują się tam na odpoczynek podczas dalszych lotów⁵.

Etymologicznie, zgodnie ze słownikiem toponimicznym języka ukraińskiego, słowo „szacki” pochodzi od słowa „oszatnist”, które oznacza „piękno”⁶. Należy jednak stwierdzić, że z biegiem lat wpływy antropogeniczne obniżyły walory estetyczne tego terenu. Największego spustoszenia na obszarze parku narodowego dokonały melioracje przeprowadzone w latach 60. i 80. ubiegłego wieku. Na północy tego rejonu został utworzony tzw. Kopajowski System Melioracyjny odwadniający dużą część parku i blokujący systemy wodne na dużym obszarze. Przeprowadzane zabiegi ochronne i budowanie tam w rowach melioracyjnych nie wpłynęły jednak na pozytywne rozwiązanie problemu. W 2002 roku parkowi nadano status rezerwatu biosfery, który docelowo wraz z rezerwatem biosfery „Polesie Zachodnie” w Polsce i „Polesie Nadbużańskie” na Białorusi stał się spójnym transgranicznym obszarem chronionym.

Klimat obwodu wołyńskiego oraz obszaru Pojezierza Szackiego jest umiarkowany. Średnia miesięczna temperatura powietrza waha się w granicach od + 19°C w lipcu do -7°C w styczniu. Na Pojezierzu Szackim dominują lasy sosnowe, łąki i bagna. Lasy pokrywają ponad 40% powierzchni parku. Flora i fauna Szackiego Parku Narodowego stanowią naturalny „bank genetyczny”, który chroni od zniszczenia dziesiątki rzadkich i cennych gatunków drzew. Oprócz typowych dla Polesia przedstawicieli fauny i flory na terenie parku występują zwierzęta i rośliny wpisane do tzw. *Czerwonej księgi Ukrainy*⁷. W zakątkach „starych lasów” żyje wiele przedstawicieli świata zwierzęcego, a przede wszystkim: łosie, jelenie, wilki, dziki, sarny, lisy, zające, górskie tchórze, łasice i kuny. Występują tu także rżęsorki mniejsze, wydry i gronostaje. Z ptaków należy wymienić: kaczki, mewy, łabędzie, biegusy, czaple, głuszce, cietrzewie, w tym

³ К. І. Геренчук, *Природа Волинської області*, Львів–Каменяр 1975.

⁴ О. М. Маринич, *Географічна енциклопедія України*, 1989.

⁵ Ibidem.

⁶ Ф. Д., *Заставний Географія*, України, Львів: Світ, 1994 – 472.

⁷ Н. Н. Козан, Шляхи рекреаційного використання лісів Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне (Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції) – Хмельницький 1994.

także rzadkie gatunki, takie jak: pelikan, rybołów, gadożer zwyczajny, bielik, bocian czarny, gogol czy kulik wielki i średni⁸. Unikatem faunistycznym Pojezierza Szackiego jest węgorz, a w obrębie parku utworzono kilka rybnych gospodarstw. Flora parku liczy 795 gatunków roślin, wśród których pod względem liczby gatunków dominują astrowate zbożowe i ciborowate. Występuje też 265 gatunków okrzemek, 119 gatunków mszaków i 75 gatunków grzybów⁹.

Podsumowując, w Szackim Parku Narodowym występuje około 40% przedstawicieli flory całego obszaru Ukraińskiego Polesia oraz około 60% fauny Polesia Zachodniego. Do *Czerwonej księgi Ukrainy* wpisanych jest 28 gatunków flory parku. Są to: brzoza niska, obuwik pospolity, buławnik czerwony, gnieźnik leśny, lipiennik loesela, podkolan biały, rosiczka długolistna, tłustosz pospolity i inne. Na terenie Szackiego Parku Narodowego występuje 119 gatunków mszaków, 10 rodzajów wątrobowców (109 mchów, w tym 15 torfowych) oraz szereg rzadkich, reliktowych bagiennych mchów, wpisanych do *Czerwonej Księgi gatunków zagrożonych na Ukrainie* oraz jeden do *Czerwonej księgi mszaków Europy*¹⁰. Fakt obecności na terenie parku tak licznych gatunków podlegających szczególnej ochronie, świadczy o wyjątkowości natury Pojezierza Szackiego¹¹ (Кривенда, 2007).

Walory przyrodnicze obszaru podstawą rozwoju turystyki wypoczynkowej

Szacki Park Narodowy, w obrębie którego znajduje się największe w kraju jezioro Świtez, ma wszelkie możliwości, aby stać się jednym z atrakcyjniejszych obszarów wypoczynkowych Ukrainy zarówno pod względem rekreacji, jak i turystyki. Pojęcie „waloru” pochodzi od łacińskiego słowa *valēre* (oznaczającego „być silnym, zdrowym, potężnym, wartym”) – to pewna wartość i znaczenie¹². W literaturze przedmiotu istnieje szereg definicji oraz klasyfikacji walorów turystycznych¹³. Walory definiowane są jako „zespół elementów środowiska naturalnego oraz elementów pozaprzyrodniczych, które – wspólnie lub każde z osobna – są przedmiotem zainteresowań turysty”¹⁴. Według cytowanych autorów walory turystyczne, obok dostępności komunikacyjnej

⁸ Б. В. Колосок, А. М. Якубюк, *Луцький історико-культурний заповідник*. – К.: Будівельник 1987.

⁹ Ibidem.

¹⁰ В. М. Вірченко, *Мохоподібні природно-заповідних територій Українського Полісся*, Київ, ТОВНВП „Інтерсервіс” 2014.

¹¹ А. А. Кривенда, *Конспект флори діатомових водоростей озер Шацького Національного Природного Парку*, 2007, т. 3, nr 1.

¹² W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Świat Książki, Warszawa 2000.

¹³ J. Warszzyńska, A. Jackowski, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa 1978.

¹⁴ Ibidem.

oraz infrastruktury turystycznej, składają się na atrakcyjność turystyczną obszaru, miejscowości bądź szlaku i decydują w znacznym stopniu o wielkości ruchu turystycznego na obszarze recepcyjnym.

Szacki Park Narodowy posiada znaczną ilość niewykorzystanych walorów turystycznych w postaci szeregu jezior, bogatej flory i fauny i leczniczego klimatu. Z każdym rokiem obszar ten przyciąga coraz liczniejszą grupę miłośników wypoczynku na łonie natury. Warunki klimatyczne umożliwiają rozwój różnorodnych form rekreacji i turystyki zarówno w okresie letnim, jak i zimowym. Dzięki obszarom leśnym i wodom powierzchniowym nie odczuwa się na tym terenie upałów, a czyste powietrze sosnowych lasów zapewnia dobre samopoczucie o każdej porze roku.

Niezapomniane wrażenia park wywołuje wiosną, kiedy kwitną wierzbowe „kotki” i pierwsze przebiśniegi, z jezior schodzi pokrywa lodowa, znad morza przylatują łabędzie, a na bagnach gromadzą się stada czapli. Obszar ten jest jednak szczególnie atrakcyjny latem – wraz z piaszczystymi plażami oraz cichą taflą jezior. W lasach dojrzewają poziomki i maliny, żurawina, borówka brusznica, borówka czarna i jeżyny.

Ostatnie wydarzenia polityczne na Ukrainie, aneksja Krymu oraz wywołana tym stagnacja gospodarcza przyczyniły się do spadku liczby turystów, co jednak paradoksalnie stwarza dla obszaru szansę rozwoju ze względu na ograniczony przyływ turystów na wybrzeże czarnomorskie (krymskie). Przygraniczne położenie Pojezierza Szackiego (blisko granicy z Białorusią i Polską) stwarza także znakomite warunki dla rozwoju turystyki międzynarodowej.

Cennym walorem rekreacyjnym w rozwoju turystyki i rekreacji są borowiny (denny muł). Stosowanie borowin i wód mineralnych aktywizuje procesy przemiany materii, poprawia krwiotok i oddychanie tkanek, normalizuje puls i oddychanie, zwalcza procesy zapalne w narządach wewnętrznych, sprzyja usuwaniu patologicznych mikroorganizmów i szkodliwych substancji oraz stymuluje reakcje odpornościowe organizmu. Bogactwo i różnorodność zasobów naturalnych i możliwości rekreacyjnych mogą być podstawą rozwoju wielu rodzajów i form turystyki, w tym zdrowotnej, krajoznawczej, wędkarskiej, konnej, religijnej i wiejskiej.

Zasoby przyrodnicze Wołyńia, nieskażone środowisko, lasy sosnowe i niezwykła czystość wód powierzchniowych przyciągają coraz większą liczbę turystów. Szczególnie popularny jest wypoczynek w gronie rodzinnym. W okresie poza sezonem wakacyjnym istnieje możliwość uprawiania turystyki biznesowej, konferencyjnej oraz prowadzenia seminariów, posiedzeń i spotkań międzynarodowych.

Starania kierownictwa obwodu wołyńskiego, władz lokalnych i pracowników parku narodowego o zachowanie w pierwotnej postaci naturalnych kompleksów Pojezierza Szackiego zostały pozytywnie ocenione przez UNESCO „Człowiek i biosfera”. Szacki Park Narodowy otrzymał certyfikat o jego włączeniu do międzynarodowej sieci rezerwatów biosfery w kwietniu 2002 roku¹⁵. Szczególną zaletą wypoczynku

¹⁵ Л. М. Черчик, О. В. Міщенко, *Туристично-рекреаційний комплекс Волинської області: передумови розвитку*, 2014.

na analizowanym obszarze są przystępne ceny oraz wyższy standard usług niż w ośrodkach nadmorskich. Odpoczynek nad jeziorem Świteż jest bardzo atrakcyjny także z uwagi na sprzyjające warunki klimatyczne, nieskażone środowisko i występowanie dużej ilości srebra, co nadaje temu akwenowi znacznych właściwości leczniczych. Na Pojezierzu Szackim panują także doskonałe warunki do nurkowania. Jest to spowodowane dużą zawartością srebra w wodzie, które wykazuje dużą aktywność chemiczną, oczyszczając wodę jezior z zakwitów i glonów. W efekcie wysoka przejrzystość wody sprzyja podwodnym obserwacjom oraz fotografowaniu różnorodnej flory i fauny wodnej. Obok nurkowania intensywnie rozwija się wędkarstwo sportowe, w którym biorą udział zarówno specjaliści jak i amatorzy¹⁶.

Infrastruktura turystyczna Pojezierza Szackiego

Specyfika gospodarki turystycznej znajduje odzwierciedlenie w rozwoju wykorzystywanej infrastruktury. Jeżeli przyjąć, że infrastruktura to ogół obiektów, urządzeń i instytucji usługowych, które są niezbędne do prowadzenia działalności gospodarczej i dobrego funkcjonowania społeczeństwa, to należy również przyjąć, że infrastruktura turystyczna to zespół urządzeń i instytucji stanowiących bazę materialną i organizacyjną turystyki, które stanowią podstawę funkcjonowania i rozwoju gospodarki turystycznej danej miejscowości, regionu turystycznego lub kraju¹⁷.

Infrastruktura turystyczna w okolicy Pojezierza Szackiego nie jest rozmieszczona równomiernie. Największa koncentracja, np. obiektów noclegowych, znajduje się przy większych miejscowościach położonych nad jeziorami, szczególnie w miejscowości Szack. Większość obiektów noclegowych to obiekty sezonowe. W miejscowościach nad jeziorami często oferowane są pola namiotowe lub campingowe. Turyści mogą także skorzystać z oferty agroturystycznej. Ponadto w okolicy jezior funkcjonuje wiele sanatoriów i ośrodków wypoczynkowych. Na obszarze Pojezierza Szackiego działa obecnie prawie 70 różnych ośrodków wypoczynkowych, tworzone są także nowe pola namiotowe. Najdogodniejsze warunki dla turystów oferuje pensjonat „Szackie Jeziora” we wsi Świteż. Standard wybranych ośrodków pozwala na przyjęcie nie tylko turystów ukraińskich, ale i obywateli zagranicznych.

Wielu turystów przebywa w uzdrowisku „Szackie Jeziora”, które powstało w sosnowym lesie i na brzegu największego jeziora. Posiada 500 miejsc wypoczynkowych, z czego 200 jest dostępnych całorocznie. Do dyspozycji gości jest jadalnia, kawiarnia, bary, sale konferencyjne, wypożyczalnia sprzętu turystycznego, plaża, parking i inne. Z każdym rokiem turystów przybywa i dlatego też w okolicy jezior powstaje coraz więcej pól namiotowych, ośrodków wypoczynkowych, sanatoriów i pensjonatów. Na brzegach jeziora zlokalizowane są ośrodki wypoczynkowe, domy jednorodzinne,

¹⁶ Nieznana Ukraina... op cit.

¹⁷ W. W. Gaworecki, *Turystyka*, PWE, Warszawa 2010.

a także uzdrowisko „Leśna pieśń” (420 miejsc). Należy jednak stwierdzić, że okolice Pojezierza Szackiego charakteryzują się niewystarczającą liczbą dobrze zorganizowanych punktów gastronomicznych. Restauracje i kawiarnie funkcjonują, ale tylko w większych miasteczkach i wsiach. Turyści mogą korzystać jedynie z przydrożnych barów lub dokonać zakupu żywności w okolicznych sklepach.

Stan dróg na terenie badanego obszaru też nie jest zadowalający. Dojazd do miejscowości Łucka i Lwowa od granicy jest dobrze oznakowany i prowadzi drogami asfaltowymi. Z kolei drogi boczne posiadają nawierzchnię utwardzoną, ale nie zawsze są asfaltowane. Dla przypomnienia warto dodać, że Szackie Jeziora znajdują się w północno-zachodniej części Ukrainy, w sąsiedztwie granic Polski i Białorusi. Do jeziora Świtez (znanego i popularnego wśród wczasowiczów) najdogodniejszy jest dojazd przez miasto Kowel.

Problemy i perspektywy rozwoju turystyki wypoczynkowej na obszarze Pojezierza Szackiego

We współczesnej Ukrainie występują liczne problemy związane z ogólnie pojmowaną infrastrukturą. Problemy te dotyczą głównie sieci dróg oraz transportu drogowego, kolejowego, lotniczego i morskiego. Ukraińskie drogi są w złym stanie, a większość z nich nie była modernizowana od czasów radzieckich. Także w okolicy Jezior Szackich infrastruktura drogowa pozostawia wiele do życzenia. Turyści nierzadko poruszają się po błotnistych i wyboistych drogach. Na terenie całego państwa ważną rolę odgrywa transport kolejowy, który łączy większe miasta, obiekty portowe i ośrodki przemysłowe. Kolej na Ukrainie funkcjonuje dość sprawnie. Całkowita długość linii kolejowych wynosi 22473 km, z czego 9250 km jest zelektryfikowana. Do obszaru Jezior Szackich można bez problemów dojechać transportem kolejowym. Niestety standard – jeśli chodzi o wewnętrzne wyposażenie wagonów – pozostawia nadal wiele do życzenia, chociaż w ostatnich latach sytuacja nieco się poprawiła. Dzięki mistrzostwom Europy w piłce nożnej – Euro 2012 – poprawie uległa tylko infrastruktura transportu lotniczego. Na rynku ukraińskim działa obecnie wiele przewoźników (firm lotniczych).

Rozwój turystyki jest ściśle uzależniony od środowiska przyrodniczego, jednak równocześnie powoduje jego niekorzystne przekształcenia. Jako jedna z istotnych dziedzin gospodarki narodowej turystyka powinna uwzględniać zasoby przyrodnicze i potrzebę ochrony walorów przyrodniczych na poszczególnych obszarach w taki sposób, aby ruch turystyczny nie miał znacznego wpływu na degradację środowiska (dążenie do zrównoważonego rozwoju). Niemniej jednak należy wziąć pod uwagę fakt, że nie zawsze można wyeliminować zagrożenia związane z działalnością turystyczną¹⁸.

¹⁸ J. Zin'ko, M. Malaska, M. Malaskiy, N. Amtoniuk, *Wdrażanie składników zrównoważonej turystyki na terenie Karpat Ukraińskich*, w: *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*, t. 10, *Turystyka w Środowisku Geograficznym*, Wrocław 2008.

Na badanym obszarze można zaobserwować zagrożenia i problemy, jakie wynikają z rozwoju turystyki wypoczynkowej względem ekologii. Głównym zagrożeniem jest degradacja środowiska poprzez oczyszczanie brzegów z roślinności w celu tworzenia nowych plaż oraz preferowanie atrakcji turystycznych, które znacznie ingerują w świat flory i fauny. Ponadto turyści na terenie Pojezierza Szackiego w większości poruszają się własnymi samochodami, przyczyniając się tym samym do zanieczyszczenia środowiska. Kolejnym problemem jest postępująca w kraju oligarchizacja, która skutecznie niszczy kolejne sektory ukraińskiej gospodarki. Jedną z jej ofiar jest branża turystyczna, która przy niewielkich nakładach mogłaby napędzać inwestycje w pozostających na uboczu regionach Ukrainy. Gdyby przeznaczono znaczne środki finansowe na modernizację infrastruktury turystycznej na terenie Pojezierza Szackiego, można byłoby np. wygenerować w tej branży znaczne zyski. Wówczas wzrósłby nie tylko dochód regionu, ale także i całego państwa. W branży turystycznej pracuje dziś na Ukrainie około 350 tys. osób, z czego w sferze hotelarskiej i gastronomicznej około 100 tys., natomiast w branży kultury, sportu, wypoczynku i rozrywki tylko niespełna 250 tys. osób. Dzięki wielu atrakcjom turystycznym nie tylko Polesie Ukraińskie, ale również inne regiony mogłyby dać tysiące nowych miejsc pracy i tym samym zasilić budżet kraju. Należy stwierdzić, że rząd ukraiński nie przeznacza wystarczających środków finansowych na rozwój turystyki w tym kraju. Dlatego też w wielu miejscach, ale i na terenie Pojezierza Szackiego, zagospodarowanie turystyczne pozostaje na niskim poziomie.

Rozwój turystyki na terenie Pojezierza Szackiego uwarunkowany jest wieloma czynnikami. Jednym z ważniejszych jest brak inwestycji w tej branży, dzięki którym można byłoby rozwijać stosowną infrastrukturę turystyczną. Innym czynnikiem, który w sposób zasadniczy decyduje o możliwości rozwoju turystyki, jest dziedzictwo kulturowe. Obwód wołyński posiada olbrzymi potencjał w zakresie pozaprzrodniczych warunków rozwoju turystyki. Największa liczba zabytków historycznych, architektonicznych i sakralnych znajduje się jednak w okolicy większych miejscowości (np. Szacka). Ich umiejętne promocja przyczyniłaby się do wzrostu zainteresowania tym regionem. Ważnym kierunkiem dalszego wykorzystania rekreacyjnych zasobów byłoby przeprowadzenie inwentaryzacji wszystkich gruntów turystycznego przeznaczenia, poznanie społecznych potrzeb ludności oraz wzmocnienie bazy materialnej turystyki.

Metodyka badań

Celem badań było określenie wizerunku Pojezierza Szackiego w percepcji ukraińskich turystów. Badania przeprowadzono metodą sondażu diagnostycznego, stosując kwestionariusz ankiety jako narzędzie badawcze. Dodatkowo badania uzupełniono poprzez zastosowanie metody obserwacji, indukcyjno-dedukcyjnej oraz studiami literatury specjalistycznej. Badania przeprowadzono w latach 2017-2018, na grupie 100 losowo wybranych turystów przebywających na terenie Pojezierza Szackiego. Postawiono następujące pytania:

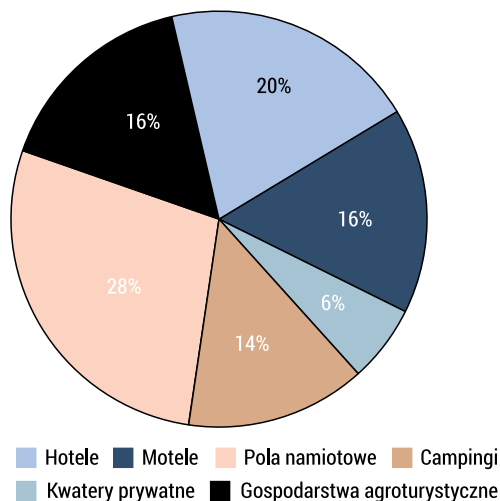
1. Jaki jest obecny stan rozwoju turystyki na obszarze Pojezierza Szackiego?

2. Jakie główne problemy towarzyszą rozwojowi turystyki wypoczynkowej na obszarze Pojezierza Szackiego?
3. Jakie są perspektywy rozwoju turystyki wypoczynkowej na obszarze Pojezierza Szackiego?

Wyniki badań ankietowych

Dokonując analizy grupy badawczej (100 osób), stwierdzono, iż wśród uczestników przeważały kobiety (58%), co piąty ankietowany miał od 35 do 49 lat, a 16% ankietowanych turystów było w grupie 18-24 lat. Najmniejszy odsetek stanowiły osoby powyżej 50 lat oraz mające mniej niż 18 lat (13%). Aż 45% badanych posiadało wykształcenie zawodowe, a 23% średnie. Najmniej liczną grupę stanowiły osoby z wykształceniem podstawowym, średnim zawodowym, a także wyższym. Najwięcej respondentów (aż 35%) mieszkało w miastach o liczbie mieszkańców od 50 do 100 tys., a 27% w miastach do 50 tys. mieszkańców. W dalszej kolejności byli to respondenci pochodzący z miast o liczbie ludności powyżej 100 tys. mieszkańców i ze wsi (16%).

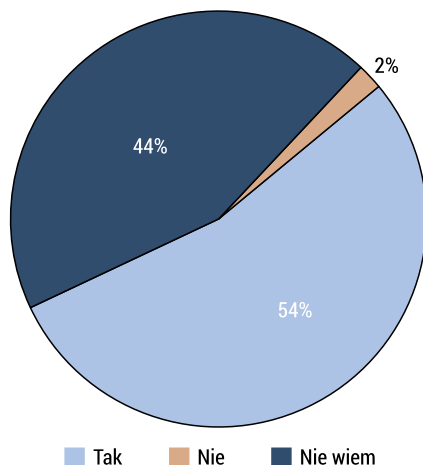
Podczas wypoczynku respondenci najczęściej korzystali z kwater prywatnych (28%). Co piąty ankietowany, przebywając nad jeziorami, mieszkał w hotelu, 16% korzystało z gospodarstw agroturystycznych i moteli, 14% respondentów wybrało nocleg na polu campingowym, zaś pozostałe 6% to osoby, które zdecydowały się na pola namiotowe (rys. 17.1).

RYСУNEK 17.1. Obiekty noclegowe wykorzystywane przez turystów

ŹRÓDŁO: badania własne.

Ponad połowa respondentów (54%) stwierdziła występowanie problemów z wynajęciem miejsc noclegowych na badanym terenie. Ankietowani w szczególności wskazywali na niski standard bazy noclegowej, słabą jakość żywienia i niewystarczającą liczbę pokoi. Zaledwie 2% respondentów nie dostrzegło problemu dotyczącego bazy noclegowej (rys. 17.2).

RYSUNEK 17.2. Ocena występowania problemów w istniejącej bazie noclegowej

ŹRÓDŁO: badania własne.

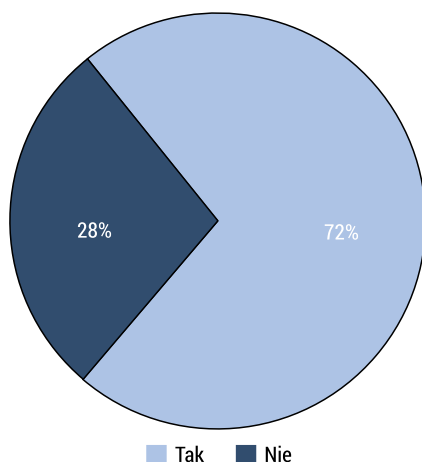
W toku dalszych analiz zapytano respondentów, czy na terenie Pojezierza Szackiego sieć dróg jest na tyle zadowalająca, aby można było bez problemu dotrzeć do najciekawszych miejsc.

Zdaniem większości badanych (72%) na obszarze Pojezierza Szackiego sieć dróg jest rozbudowana w stopniu satysfakcjonującym. Skrajnie odmiennego zdania było jednak 28% badanych, którzy wskazywali, że jakość tych dróg jest w bardzo złym stanie (rys. 17.3).

Sposób zagospodarowania czasu wolnego przedstawia rysunek 17.4, z którego wynika, że na obszarze Pojezierza Szackiego w czasie wolnym aż 97% turystów korzysta z kąpeli. Znaczna część badanych wybierała opalanie się (67%), nurkowanie (59%) oraz pływanie (47%). W dalszej kolejności ankietowani wymieniali: pływanie na nartach wodnych, bananie wodnym, motorówką czy skuterem (38%) oraz pływanie kajakiem lub łódką (28%).

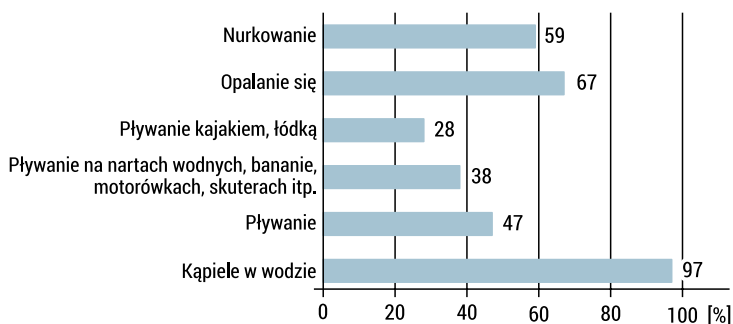
Na terenie Polesia Ukraińskiego coraz popularniejszą formą rekreacji staje się jazda konna (rys. 17.5). Ośrodki jazdy konnej starają się być atrakcyjnym miejscem spędzania czasu wolnego. W wyniku przeprowadzonych badań stwierdzono, że badani preferują przejażdżki bryczką lub kuligi (90%) oraz wybierają jazdę rekreacyjną rowem (68%). W dalszej kolejności ankietowani wymienili uczestniczenie w imprezach

związanych z jeździectwem (44%) i oglądanie zawodów jeździeckich (36%). Zdaniem respondentów należy dalej rozwijać formy rekreacji związane z jazdą konną, ponieważ coraz więcej osób wykazuje takie zainteresowania (68%); innego zdania było 32% respondentów.

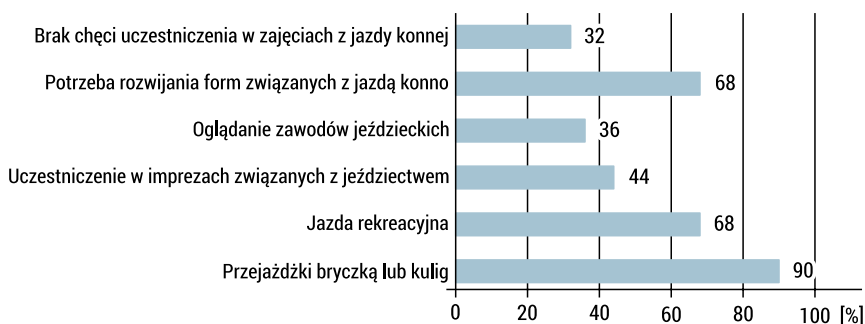
RYSUNEK 17.3. Ocena sieci dróg na Pojezierzu Szackim w opinii turystów

ŹRÓDŁO: badanie własne

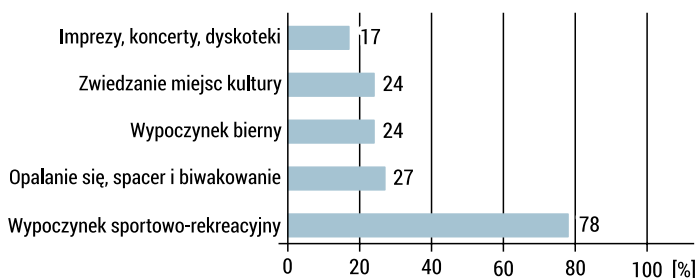
RYSUNEK 17.4. Wybór form zagospodarowania czasu wolnego na obszarze Pojezierza Szackiego

ŹRÓDŁO: badania własne.

RYSUNEK 17.5. Ocena wybranych form jazdy konnej

ŹRÓDŁO: badania własne.

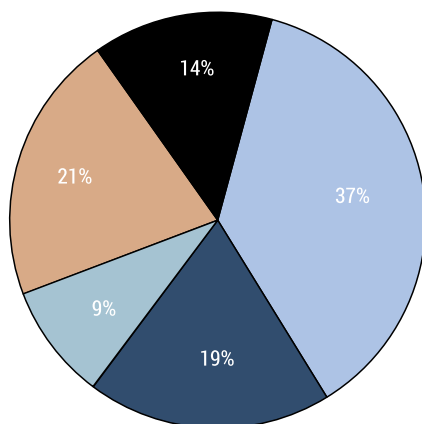

RYSUNEK 17.6. Wybór form spędzania czasu wolnego

ŹRÓDŁO: badania własne.

Respondenci deklaruwali przede wszystkim spędzanie czasu wolnego poprzez aktywny wypoczynek sportowo-rekreacyjny (78%). W dalszej kolejności wymieniano opalanie się, spacer oraz biwakowanie. Tylko 24% badanych wskazało bierny wypoczynek, a także zwiedzanie najciekawszych miejsc kultury (24%). Najmniejszą grupę stanowiły osoby, które przebywały na terenie Pojezierza Szackiego z uwagi na organizowane tam imprezy, koncerty czy dyskoteki (17%) – rysunek 17.6.

Dane przedstawione na rysunku 17.7 wskazują, że głównymi czynnikami wpływającymi na wybór miejsca pobytu badanych osób były uroki otoczenia (37%) oraz cena (21%). W dalszej kolejności ankietowani wymienili obecność obiektów kulturowych (19%), urokliwe położenie miejscowości (14%) oraz warunki mieszkaniowe miejsca wypoczynku (9%).

Cena
 Położenie miejscowości
 Uroki otoczenia (warunki klimatyczne, piękno krajobrazu)
 Obecność obiektów kulturowych (zabytki, muzea itp.)
 Warunki mieszkaniowe miejsca wypoczynku

RYSUNEK 17.7. Znaczenie motywów przyjazdu na Pojezierze Szackie jako miejsca wypoczynku

ŹRÓDŁO: badania własne.

Uwzględniając analizowane obszary należy stwierdzić, że są one bardzo atrakcyjne, ale wymagają budowy i modernizacji bazy noclegowej i gastronomicznej, jak również stworzenia atrakcji antropogenicznych. Turystów przede wszystkim przyciągają atrakcje naturalne i antropogeniczne i w perspektywie należy dążyć do tego, aby było ich jak najwięcej¹⁹. Aby korzystać z bogatych walorów przyrodniczych Polesia Ukraińskiego niezbędna jest infrastruktura turystyczna wraz z szeregiem atrakcji. Jeżeli władze samorządowe uwzględnią oczekiwania turystów, należy się spodziewać, że analizowany obszar w najbliższej przyszłości odwiedzi i będzie odwiedzać znaczna liczba pasjonatów turystyki wypoczynkowej.

Podsumowanie i wnioski

Polesie Ukraińskie, w tym obszar Pojezierza Szackiego, jest regionem o szczególnych walorach wypoczynkowych i turystyczno-rekreacyjnych. Występują tam obszary nizinne z dużym udziałem obszarów chronionych, jak i specyficzną konfiguracją terenu. O funkcji turystycznej obszaru, poza walorami przyrodniczymi, decyduje także bogate dziedzictwo kulturowe. Pojezierze Szackie jest cenną perłą Ukrainy, a jezioro Świtezń ma wszelkie możliwości, aby stać się jednym z atrakcyjniejszych obszarów

¹⁹ K. Ziółkowska-Weiss, M. Żemła, *Propozycja metody pomiaru postrzeganej atrakcyjności turystycznej państw grupy wszechradzkiej*, w: *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2018.

wypoczynkowych zarówno pod względem rekreacji, jak i turystyki. Pojezierze Szackie posiada niewykorzystany potencjał w postaci szeregu pięknych, czystych jezior, bogatej flory i fauny i leczniczego klimatu. Z każdym rokiem obszar ten przyciąga coraz liczniejszą grupę miłośników wypoczynku na łonie natury, a warunki klimatyczne umożliwiają rozwój różnorodnych form rekreacji i turystyki zarówno w okresie letnim, jak i zimowym.

Potencjał turystyczny Pojezierza Szackiego doceniony został też przez ukraińskich turystów w badaniach ankietowych autorów. Jednocześnie, w świetle tych badań, należy podkreślić, że funkcja turystyczna omawianego regionu jest ograniczona z uwagi na bardzo słaby rozwój infrastruktury turystycznej. Wspomniana infrastruktura w okolicy Pojezierza Szackiego nie jest rozmieszczona równomiernie, a większość obiektów noclegowych to obiekty sezonowe. Z badań wynika, że ponad połowa respondentów (54%) miała problemy z wynajęciem miejsc noclegowych na badanym terenie. Stan dróg na terenie badanego obszaru również nie jest zadowalający. Inny mankament stanowi niska jakość świadczonych usług, a także standard obiektów noclegowo-gastronomicznych. Tak więc, obecny stan rozwoju turystyki wypoczynkowej jest na niskim poziomie, co wiąże się ze słabym zagospodarowaniem turystycznym badanego obszaru. Należy sądzić, że bez inwestycji ze strony państwa i sektora prywatnego, a także właściwego podejścia logistycznego do zagospodarowania atrakcyjnych terenów, obszar Jezior Szackich może być skazany na stagnację.

Badania wykazały, że nieco lepiej przedstawia się sytuacja samej oferty turystycznej, która jest bardzo urozmaicona w stosunku do słabo rozwiniętej infrastruktury turystycznej. Turystom oferuje się wiele zajęć i atrakcji, związanych zarówno z wypoczynkiem nad wodą, jak i z wykorzystaniem ukształtowania terenu, jednak przy zaniedbanej infrastrukturze turystycznej. W związku z taką sytuacją mogą pojawiać się problemy natury ekologicznej. Głównym zagrożeniem jest degradacja środowiska poprzez oczyszczanie brzegów z roślinności w celu tworzenia nowych plaż oraz preferowanie atrakcji turystycznych, które znacznie ingerują w świat flory i fauny. Realizacja korzystnych dla rozwoju obszaru zamierzeń gospodarczych, związanych z wykorzystaniem zasobów środowiska przyrodniczego, powinna iść w parze z jego ochroną. Takie działania pozwolą na zachowanie walorów przyrodniczych i zrównoważony rozwój infrastruktury turystycznej.

Streszczenie

Celem przeprowadzonych badań było określenie wizerunku Pojezierza Szackiego w percepcji ukraińskich turystów. Analizie poddano najważniejsze cechy środowiska przyrodniczego obszaru, stanowiące jego kluczowy atut – walory turystyczne, zarówno przyrodnicze, jak i kulturowe, infrastrukturę turystyczną oraz przybierający na sile ruch turystyczny.

Badania przeprowadzono metodą sondażu diagnostycznego, wykorzystując jako narzędzie badawcze kwestionariusz ankiety. Dodatkowo badania uzupełniono, stosując metodę obserwacji, metodę indukcyjno-dedukcyjną oraz analizę literatury. Badania wykonano w latach 2017-2018 na grupie 100 losowo wybranych turystów przebywających na Pojezierzu Szackim.

Polesie Ukraińskie, w tym Pojezierze Szackie, jest regionem o szczególnych walorach turystycznych. Występują tam zarówno obszary nizinne, jak i pagórkowate, z dużym udziałem obszarów chronionych. O funkcji turystycznej tego obszaru decyduje także bardzo bogate dziedzictwo kulturowe. Obwód wołyński stanowi także ważny region uzdrowiskowy. Pomimo skromnej infrastruktury turystycznej, respondenci wysoko ocenili ofertę turystyczną obszaru. Do dyspozycji wypoczywających są atrakcje związane zarówno z wodą, jak i z wykorzystaniem walorów ukształtowania terenu. Z badań wynika, że niezadowolający rozwój turystyki wypoczynkowej na tym obszarze wiąże się przede wszystkim z brakiem rozwiniętej infrastruktury turystycznej i dostępności komunikacyjnej. Od wielu lat obserwuje się deficyt tak obiektów noclegowych, jak i gastronomicznych. Dodatkową barierą jest niska jakość świadczonych usług.

Słowa kluczowe: Polesie Ukraińskie, Pojezierze Szackie, turystyka wypoczynkowa

Summary

The image of the Shatsk Lakeland in the perception of Ukrainian tourists

Ukrainian Polesie, including the Shatsk Lakeland area, is a region with special recreational and tourist values. There are lowland areas with a large proportion of protected areas as well as land configuration. Apart from the natural values, the tourist function of the mentioned area is also determined by a rich cultural heritage. Studies have shown that the tourist function of this region is limited due to the very poor development of tourist infrastructure.

Another drawback is the low quality of services rendered and the standard of accommodation and catering facilities. The current state of recreational tourism development is at a low level, which is associated with poor tourism development in the area. The low standard of accommodation and catering facilities has been observed for many years. It should be assumed that without state and private sector investment, as well as a proper logistical approach to developing attractive areas, the Shatsk Lakeland area may remain restricted. Studies have shown that the situation is slightly better compared to the tourist offer, which is surprisingly rich for the under-developed infrastructure of the area. Tourists are offered many activities and attractions related to both water recreation and the use of the area, but in the context of neglected tourist infrastructure. In connection with this situation, ecological problems may arise.

Key words: Ukrainian Polesie, Shatsk Lakeland, leisure tourism

Literatura

1. Gaworecki W. W., *Turystyka*, PWE, Warszawa 2010.
2. Kopaliński W., *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*, Świat Książki, Warszawa 2000.
3. Nieznana Ukraina. Pojezierze Szackie, <http://www.nieznanaukraina.pl/476/pojezierze-szackie>.
4. Warszzyńska J., Jackowski A., *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa 1978.
5. Zastawnyj F., Kusiński W., *Ukraina. Przyroda – ludność – gospodarka*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2003.

6. Zin'ko J., Malaska M., Malaskiy M., Amtoniuk N., *Wdrażanie składników zrównoważonej turystyki na terenie Karpat Ukrainських*, w: *Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej*, t. 10, *Turystyka w Środowisku Geograficznym*, Wrocław 2008.
7. Ziółkowska-Weiss K., Żemła M., *Propozycja metody pomiaru postrzeganej atrakcyjności turystycznej państw grupy wyszehradzkiej*, w: *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław 2018.
8. Вірченко В. М., *Мохоподібні природно-заповідних територій Українського Полісся*, Київ, ТОВНВП „Інтерсервіс” 2014.
9. Геренчук К. І., *Природа Волинської області*, Львів–Каменярі 1975.
10. Заставний Ф. Д., *Географія України*, Львів: Світ, 1994 – 472.
11. Козан Н. Н., *Шляхи рекреаційного використання лісів Волині // Велика Волинь: Минуле і сучасне. (Матеріали міжнародної науково-краєзнавчої конференції)* – Хмельницький, 1994.
12. Колосок Б. В., Якубюк А. М., *Луцький історико-культурний заповідник* – К.: Будівельник, 1987.
13. Кривенда А. А., *Конспект флори діатомових водоростей озер Шацького Національного Природного Парку*, 2007, т. 3, nr 1.
14. Маринич О. М., *Географічна енциклопедія України*, 1989.
15. Черчик Л. М., Міщенко О. В., *Туристично-рекреаційний комплекс Волинської області: передумови розвитку*, 2014.

18. Educating students in the organization and management of ecological tourism in the forests of Belarus

Vasili Yarmalovich, Aleh Marozau, Siarhei Kavaleuski

Introduction

Ecotourism in the Republic of Belarus is a relatively young, but already popular tourism destination with a high potential for development, especially on the lands of the forest fund. This is due to the high forest cover of the territory of the Republic (about 40%), the presence of a large number of significant environmentally protected sites. Among them are the National parks “Belovezhskaya Pushcha”, “Braslav Lakes”, “Narochansky”, “Pripyatsky”, Berezinsky biosphere reserve, state forest reserve “Nalibokskaya Pushcha”, key biotopes, picturesque rivers, lakes and pristine swamps, very attractive for tourists, including foreign ones. Only specialists who have extensive comprehensive knowledge of special biological and environmental disciplines, in addition to competence in the field of tourism, can professionally give a tour or excursion to such destinations. This allows them to reveal the complex set of connections and processes occurring in forest ecosystems, and provide an accessible information to tourists. The interest in such specialists has been repeatedly expressed by the heads of specially protected natural areas (hereinafter SPNA), of some forestry institutions.

It should also be noted that due to the increased frequency and duration of adverse biotic and abiotic factors on forest ecosystems (epiphytosis, epizootics, climate change, hurricanes, fires) the value of standard natural sites has significantly increased and reinforced the interest in them.

All of the above made it necessary to train specialists in the field of ecological tourism with deep knowledge in the sphere of multipurpose forest management, fauna and flora, local history, organization and marketing of ecotourism, service, psychology, foreign language, economics and law. It was organized at the Forestry Faculty of BSTU in 2009 in the framework of a separate speciality of the I stage of higher education (bachelor's degree) “Tourism and nature management”.

Peculiarities of preparation of specialists in tourism and nature management

Educating students in the specialty is carried out according to innovative technologies, including the modular-rating principle of organization of studies, with the usage of modern multimedia and laboratory equipment, the systematic monitoring of students' knowledge with the help computer technologies, etc.

The curriculum of the specialty "Tourism and nature management" covers a wide range of disciplines: international tourism, information technologies in ecotourism, regional geography and local history, ethnographic tourism resources, tourist guidance, hotel and restaurant business, bases of tourist service, tourist and recreation activities with the nutritional basics, promotional activities, fundamentals of standardization and certification in tourism, planning and tourism, water resources and tourism, tour operating, technology and organization of excursion services, planning and organization of ecological tourism, technology and organization of hunting tourism, ecological management, landscape design and organization of sites of ecological tourism, photo and video art, ecology with the basics of energy saving and hygiene. The educational programmes of these disciplines reflect the international and domestic experience of scientific research and practical developments in the field of ecological tourism.

It should be emphasized that while preparing in the specialty "Tourism and nature management", unlike the training in the specialty "Tourism and hospitality" that was opened earlier in some of our educational institutions, the emphasis is made on subjects related, in a broad sense, to the study of nature. For example, students study such subjects as: general biology – 160 hours; entomology and mycology – 301 hours; landscape studies with the basics of soil science – 70 hours; floristic resources of ecological tourism – 220 hours; faunistic resources of ecological tourism – 175 hours; forestry and bogland science – 163 hours; hunting and hunting sector – 230 hours; non-timber forest resources with the basics of beekeeping and fish farming – 210 hours; technology and organization of hunting tourism – 180 hours; landscape design and organization of sites of ecological tourism – 140 hours, etc.

The curriculum includes in-depth study of foreign languages by students for the possibility to communicate with foreign tourist organizations and tourists. Thus, the allotted time for the study of the discipline "Foreign language" is 120 hours, "Foreign language (speaking practice)" – 250 hours, "Foreign business language" – 305 hours.

Practical training and connection with production are important components of the educational process. Approximately one quarter of the time (24%) allocated for training, students spend on educational, industrial technological and pre-graduation practical training. So, after each course students pass training practices on the basis of the Negoreloe forestry experimental station, national parks "Braslav Lakes", "Pripyatsky", the reserve of republican value "Naliboksky", the central botanical garden of NAS of Belarus, etc. (Figures 18.1-18.2).

FIGURE 18.1. The campus of the Negoreloe forestry experimental station

SOURCE: archive of the Forestry Faculty.

FIGURE 18.2. Practice in water resources and tourism

SOURCE: archive of the Forestry Faculty.

Industrial practice for students takes place on the basis of protected areas, tourist companies, forestry institutions. On the basis of the collected material, students develop diploma projects and works of practical importance. Many of them were introduced into production and became widely known in tourist circles. For example, the Center of mythological tourism in the Berezinsky biosphere reserve was created on the basis of the thesis of the student E. V. Sidorenko, the script of the regional festival with the participation of guests from Poland “Under the auspices of St. Hubert”, held in 2016 on the Augustow canal, was also originally worked out in the thesis of the graduate P. E. Liger and others.

The basic Department providing training of students of the speciality is the Department of tourism, nature management and hunting. Among its teaching staff are highly qualified specialists: 1 Doctor of Biological Sciences and 12 candidates of sciences of various fields:

biological, geographical, agricultural, medical, economic, art history, veterinary. For the last few years training manuals for students of the speciality which have no analogues in Belarus, by the teaching staff of the Department were published. They include, for example, “Faunal resources of ecological tourism”¹, “Floristic resources of ecological tourism”², “Forest science and bog science”³, “Fish farming”⁴, “Mycology”⁵, etc. In the arboretum of the Negoreloe forestry experimental station, an ecological trail “The Tale of the Negorelsky Forest” has been developed and created, where students of this speciality can practise, give excursions for schoolchildren, students and all those who wish to participate. The materials underlying the creation of this ecological trail are published in the monograph of the same name⁶.

FIGURE 18.3. In the biology classroom of forest animals and birds

SOURCE: archive of the Forestry Faculty.

- ¹ A. I. Roukach, *Faunal resources of ecological tourism: a manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 “Tourism and nature management”*, Belarusian State Technological University, Minsk 2012, p. 289.
- ² Ya. A. Shaparava, *Floristic resources of ecological tourism. Workshop: training method. manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 “Tourism and nature management”*, Belarusian State Technological University, Minsk 2015, p. 208.
- ³ A. U. Marozau, K. V. Labokha, A. S. Klysh, *Forest science and bog science: training method. manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 “Tourism and nature management”*, Belarusian State Technological University, Minsk 2015, p. 326.
- ⁴ V. M. Kaplich, V. B. Zvyagintsau, V. A. Gerasimchik, *Fish farming: a textbook*, Information Center of the Ministry of Finance, Minsk 2016, p. 366.
- ⁵ Ya. A. Shaparava, *Mycology. Workshop: training method. manual for students of the specialty 1-89 02 02 “Tourism and nature management”*, Belarusian State Technological University, Minsk 2018, p. 217.
- ⁶ Ya. A. Shaparava, N. I. Zdanovich, V. M. Kaplich, A. U. Bakhur, *Ecological educational trail “The Tale of the Negorelsky Forest”* – Minsk: BSTU 2017, p. 167.

In various years for the final certification as chairmen of the commissions for the defence of diploma theses of students of the speciality were involved: honorary Director of the Institute of experimental botany named in honor of V. F. Kuprevich academician V. I. Parfenov, former Deputy Minister of natural resources and environmental protection of the Republic of Belarus I. M. Kochanovsky (during his tenure), now Deputy Minister of natural resources and environmental protection A. N. Korbut.

The Department of tourism, nature management and hunting has the appropriate tourist equipment, modern equipped laboratories for photo and video art, ethnography and excursion and tourist activities, floristic resources, fish farming, non-timber forest resources, biology of forest animals and birds, etc. (Figure 18.3).

The contingent and graduates

The speciality “Tourism and nature management” enjoys stable demand among applicants, as evidenced in the annual implementation of the enrollment plan, both for budget and paid forms of education. For example, in 2018, the competition for this speciality (with funding from the national budget) in BSTU was about 4 people for 1 place. Over the past few years, the Ministry of education of the Republic of Belarus has approved the enrollment plan for this specialty with 23 people for studying funded from the republican budget and 17 students self-funding. Studying is carried out exclusively in full-time form.

To enter the speciality, applicants provide the admission committee with a document on secondary or secondary specialized education, certificates of centralized testing in biology and language (Russian or Belarusian), and then pass an internal exam in the form of practical tests in physical culture and sports. Scores on the education document, certificates and exam are summed up. Applicants with the highest scores are enrolled for studying. The duration of study for the speciality was originally 4.5 years then reduced to 4 years.

Students who have successfully mastered the educational program receive the qualification “Specialist in tourism and nature management”. From 2009 to 2019 from BSTU there were 7 specialist graduations in tourism and nature management with a total number of 327 people. Information over the past 5 years on the number who entered for the specialty “Tourism and nature management”, completed and were expelled is presented in Table 18.1.

TABLE 18.1. The number of entered for the specialty, graduated, and expelled for 2015-2019

Indicators	Years of graduation of students					Total
	2015	2016	2017	2018	2019	
Graduation						–
	39	58	122	44	35	298
Entered the 1st course	65	75	138	55	55	388
Percent of the graduates	60,0	77,3	88,4	80,0	63,6	76,8
The dropout rate	40,0	22,7	11,6	20,0	36,4	23,2

SOURCE: elaboration of co-authors.

TABLE 18.2. Distribution structure of graduates studying funded by the republican budget over the past 5 years, (%)

Years	Managing subjects:			
	environmental institutions	forestry institutions	tourist companies	educational institutions and others
2015	42,9	33,3	9,5	14,3
2016	11,5	19,2	42,3	26,9
2017	26,8	23,2	32,1	17,9
2018	6,9	24,1	55,2	13,8
2019	30,4	17,4	21,7	30,4

SOURCE: elaboration of co-authors.

As can be seen, the average percentage of expelled is 23.2. This is the lowest indicator at the Forestry Faculty and one of the lowest at the Belarusian State Technological University. Since the level of education at the faculty and the university is approximately the same, we interpret this fact as evidence of the high motivation of students to study.

The main customers of specialists in tourism and nature management are the office of the President of the Republic of Belarus and the Ministry of forestry of the Republic of Belarus. All graduates find their first job according to their speciality and are

distributed to environmental institutions (reserves, national parks), forestry institutions with unique natural objects, as well as tourist companies engaged in the organization of ecological tourism by nature management (Table 18.2).

Research work

Every year, students of the speciality “Tourism and nature management” are involved in the implementation of research work in the framework of the scientific club on photo and video art, as well as in the creative associations “Ecological tourism” and “Modern hunting”. The most common areas of research is an assessment of the state and studying of the prospects for the development of ecological, hunting and other tourism directions. Considerable attention is paid to the study of the peculiarities of the demand formation from potential customers for such types of tourism as event, historical, ethnographic. The study of monuments of historical and cultural heritage of various regions and regions as potential excursion objects is carried out. The possibility of using elements of traditional culture in excursion activities is investigated. Useful species of wild plants are determined and taken into account, biological and operational stocks of edible species of fungi are estimated, the main problems of the landscape are analyzed, etc.

Almost all course work, as well as graduate work (diploma/degree thesis) includes a fairly large research part. For example, students prepare programs for the organization of festivals for the target audience, projects of ecological trails and landscaping of agricultural estates. They plan activities for the protection of wild animals and wild plants, mushrooms. They develop technologies for involving natural and cultural-historical heritage objects in agrotourism business.

Students report the results of research work at the annual conferences of students, master’s degree candidates, postgraduate students, scientific and technical conferences of the teaching staff of BSTU^{7,8}. The best works are published in public sources and also abroad^{9,10}.

⁷ 69th scientific and technical conference of pupils, students and masters, April 2-13 [Electronic resource], Part 1, Belarusian State Technological University, Minsk 2018, p. 344.

⁸ Forestry: materials of the 83rd scientific conference of teachers, researchers and graduate students (with international participation), February 04-14 [Electronic resource], Belarusian State Technological University, Minsk 2019, p. 188.

⁹ T. S. Priszczepa, A. U. Marozau, *Flora mszaków z kompleksu leśno-błotno-jeziornego „Bezdonnica”*, „Prace Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Technologicznego. Seria I, Leśnictwo” 2016, no. 1(183), p. 52-55.

¹⁰ A. U. Marozau, T. Priszczepa, *Bunkier na granicy sowiecko-polskiej z 1939 roku i jego cechy jako obiektu biologicznego w obecnym czasie. Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Białystok 2016, p. 103-112.

Conclusion

The practical need of economic entities engaged in the integrated development of ecological tourism in Belarus led to the opening of “Tourism and nature management” speciality of the I stage of higher education (bachelor) at the forestry faculty of BSTU. The University has all the necessary prerequisites for the high-quality training of specialists in tourism and nature management. During the existence of the speciality (since 2009), it has produced more than 320 specialists who are able to organize tourist activities on the basis of natural objects at a high level. Graduates of BSTU have already shown themselves as competent highly qualified specialists, so they are in demand in tourist, environmental and forestry institutions of the country.

Summary

The Republic of Belarus has significant potential for the development of ecological tourism in forests. This is due to the large area of forest areas and the presence of a large number of significant nature protection facilities. There is a need to develop this rather attractive type of tourism and the requirements for the preparation of specialists with competence not only in the field of tourism management, but also knowledge of special biological and ecological disciplines. In 2009, a new specialty “Tourism and use of nature” was opened at the Forestry Faculty of the Belarusian State Technological University. The study program includes various disciplines related to nature research, with the main focus being on forest areas. The university was organized and equipped with necessary specialized laboratories. In the Negoreloe forestry experimental station, which is a branch of the university, original ecological trails and paths were created, as well as other tourist facilities. Due to the high level of education, graduates in tourism and nature specialties are sought after in tourist offices, nature protection organizations, forest districts and other nature-related institutions.

Key words: ecotourism, forest areas, education

Streszczenie

Kształcenie studentów w zakresie organizacji i zarządzania turystyką ekologiczną w lasach Białorusi

Republika Białorusi posiada istotny potencjał w zakresie rozwoju turystyki ekologicznej w lasach. Wynika to ze znacznej powierzchni obszarów leśnych obecnych na jej terenie i dużej liczby znaczących chronionych obiektów przyrodniczych. Potrzebny jest rozwój tego atrakcyjnego rodzaju turystyki, a co za tym idzie – spełnienia wymagań w zakresie przygotowania specjalistów posiadających kompetencje nie tylko w kwestii zarządzania turystyką, ale także znajomości specjalistycznych dyscyplin biologicznych i ekologicznych. W 2009 roku na Wydziale Leśnym Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Technologicznego została otwarta nowa specjalność „Turystyka i korzystanie z przyrody”. Program tych studiów obejmuje różnorodne dyscypliny związane z badaniem przyrody, przy czym główny nacisk kładziony jest na obszary leśne. Uczelnię wyposażono również w niezbędne specjalistyczne laboratoria. W Nadleśnictwie Negorelskim, które jest filią uniwersytetu, utworzono oryginalne szlaki i ścieżki ekologiczne, a także inne obiekty turystyczne.

Ze względu na wysoki poziom kształcenia absolwenci specjalności są poszukiwani w biurach turystycznych, organizacjach zajmujących się ochroną przyrody, nadleśnictwach i innych instytucjach związanych z przyrodą.

Słowa kluczowe: ekoturystyka, obszary leśne, kształcenie

Literature

1. 69th scientific and technical conference of pupils, students and masters, April 2-13, Minsk [Electronic resource]: collection of scientific papers. Part 1 / Belarusian State Technological University; [ed.: V. V. Nosnikov et al.] – Minsk: BSTU, 2018, p. 344.
2. Forestry: materials of the 83rd scientific conference of teachers, researchers and graduate students (with international participation), Minsk, February 04-14, 2019 [Electronic resource]. – Minsk: BSTU 2019, p. 188.
3. Kaplich V. M., Zvyagintsau V. B., Gerasimchik V. A. Fish farming: a textbook. – Minsk: Information Center of the Ministry of Finance, p. 2016-366.
4. Marozau A. U., Labokha K. V., Klysh A. S., *Forest science and bog science: training method. manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 "Tourism and nature management"*, Belarusian State Technological University – Minsk: BSTU 2015, p. 326.
5. Marozau A. U., Priszczepa T., *Bunkier na granicy sowiecko-polskiej z 1939 roku i jego cechy jako obiektu biologicznego w obecnym czasie. Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Białystok 2016, p. 103-112.
6. Priszczepa T. S., Marozau A. U., *Flora mszaków z kompleksu leśno-błotno-jeziornego "Bezdonnica"*, „Prace Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Technologicznego. Seria I, Leśnictwo” 2016, no. 1(183), p. 52-55.
7. Roukach A. I., *Faunal resources of ecological tourism: a manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 "Tourism and nature management"*, Belarusian State Technological University – Minsk: BSTU 2012, p. 289.
8. Shaparava Ya. A., *Floristic resources of ecological tourism. Workshop: training method. manual for students of higher education institutions in the specialty 1-89 02 02 "Tourism and nature management"*, Belarusian State Technological University – Minsk: BSTU 2015, p. 208.
9. Shaparava Ya. A., *Mycology. Workshop: training method. manual for students of the specialty 1-89 02 02 "Tourism and nature management"* – Minsk: BSTU 2018 – p. 217.
10. Shaparava Ya. A., Zdanovich N. I., Kaplich V. M., Bakhur A. U., *Ecological educational trail "The Tale of the Negorelsky Forest"* – Minsk: BSTU 2017, p. 167.

CZĘŚĆ IV

Ludzie zasłużeni przyrodzie

Part IV. People distinguished by nature

19. Władysław Szafer – przyrodnik i naukowiec

Małgorzata Falencka-Jabłońska

*„Przez naukę, krzewienie oświaty,
a zwłaszcza idei ochrony przyrody,
szukałem dróg odzyskania
i utrzymania niepodległości dla swego narodu...”
Władysław Szafer*

FOTOGRAFIA 19.1 Fotografia Profesora Władysława Szafera (1970)

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.

W czasie, kiedy nasz kraj obchodzi 100-lecie odzyskania niepodległości, jakże znamienne brzmią słowa jednego z najwybitniejszych uczonych polskich, dla którego ojczyzna przyroda i zachowanie jej zasobów stało się nadrzędnym celem całego życia. To z inicjatywy Profesora Władysława Szafera powstała w styczniu 1928 roku Liga Ochrony Przyrody, a cel jej działania określono w sposób następujący: „ma ona za zadanie zabiegać o zachowanie oblicza ziemi ojczystej w jego pierwotnym lub historycznie wytworzonym stanie, a szczególnie o ochronę tworów przyrody żywej i nieożywionej, tudzież o zachowanie piękna i swoistych cech krajobrazu rodzinnego”¹.

¹ A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.

Profesor był niezwykle ciekawym człowiekiem, a jego konsekwencja w działaniu tak jako naukowca, jak i niezłomnego obrońcy przyrody umieszczają go w panteonie osób najbardziej zasłużonych dla polskiej przyrody i jej ochrony (fot. 19.1).

Okres edukacji

Władysław Szafer urodził się 23 lipca 1886 roku w Sosnowcu. Szkołę powszechną ukończył w Mielcu i już wówczas interesował się przyrodą, bardzo chętnie uczestniczył w wycieczkach krajoznawczych i wiele godzin z upodobaniem spędzał w szkolnym gabinecie przyrodniczym. Kolejnym etapem jego nauki było Gimnazjum im. S. Konarskiego w Rzeszowie, które ukończył w 1905 roku, a na świadectwie maturalnym z przyrody otrzymał wyjątkowo rzadką ocenę – celujący ze szczególnym odznaczeniem.

FOTOGRAFIA 19.2. Władysław Szafer w czasie studiów uniwersyteckich

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Jednym z jego profesorów w tej szkole był Wilhelm Friedberg, znakomity nauczyciel przyrody. To właśnie za jego radą Szafer po uzyskaniu matury podjął studia w Wiedniu, gdzie dostał się pod opiekę prof. Richarda Wettsteina, wyjątkowo wszechstronnego

botanika, uznanego w świecie nauki. Po latach sam stwierdził: „Rzeszów i Wiedeń, skrajnie różniące się bieguny uczenia, ale oglądając to ze «stanowiska naukowego», kształcenie młodzieży okazało się ogniwem tego samego łańcucha”².

Dzięki poparciu prof. Wettsteina Szafer uzyskał stypendium wiedeńskiego ministerstwa oświaty, co umożliwiło mu uczestniczenie w kursie w stacji biologicznej w Trieście. Dzięki profesorowi otrzymał również temat swojej pierwszej pracy naukowej, którą ukończył w 1908 roku, a została ona opublikowana w „Österreichische Botanische Zeitschrift” (fot. 19.2).

Dalsze studia Szafer związał z Instytutem Biologiczno-Botanicznym prowadzonym przez prof. Mariana Raciborskiego we Lwowie, gdzie po dwóch latach obronił pracę doktorską, uzyskując tytuł doktora nauk przyrodniczych. Praca pod kierunkiem prof. Raciborskiego była dla Szafera spełnieniem marzeń jeszcze z okresu nauki w gimnazjum. Uczestniczył wtedy w wykładzie, jaki wygłosił prof. Raciborski w jego szkole rzeszowskiej na temat życia roślin pod równikiem, a wrażenia z tego wydarzenia pozostały w nim na lata. Świadczyć o tym może komentarz do tego wydarzenia samego Szafera: „Wykładu tego nie zapomniałem, choć minęło już 60 lat. Pamiętam, że mówił tak wiele o kwiatkach, a zwłaszcza o pysznych storczykach, tak żywo i barwnie, że w młodych umysłach 16-letnich chłopców wywołało to prawdziwy przewrót”. Sam więc w czasach gimnazjum sprecyzował swe dalsze plany życiowe mówiąc: „Nigdy mi nawet na myśl nie przyszło ażeby być kimś innym w życiu, aniżeli botanikiem”³.

Szafer „adwokatem” ochrony przyrody

Ważnym okresem w jego dorosłym życiu były początki idei ochrony przyrody w Europie, której entuzjastą i inspiratorem był prof. Raciborski. To właśnie on był autorem i inicjatorem akcji spisania zabytków przyrody w Polsce. Dzięki współpracy z nim Szafer mógł rozwinąć swą wielką życiową pasję, której dał wyraz po raz pierwszy na XXV Zjeździe Galicyjskiego Towarzystwa Leśnego w 1909 roku w Stryju, przedstawiając wniosek o inwentaryzację drzew i obszarów leśnych w Galicji zasługujących na ochronę.

W 1913 roku domagał się z całą stanowczością ustaw gwarantujących ochronę najcenniejszych zabytków przyrody, gdyż jeśli to nie nastąpi, nie będzie można „czytać w tej otwartej księdze przyrody, tego co w niej długie wieki swobodnego rozwoju wpisały”⁴. Pierwsza praca Szafera z dziedziny ochrony przyrody ukazała się w 1912 roku i nosiła tytuł *Pamiętka pieniacka*.

² W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

³ Ibidem.

⁴ A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce...*, op. cit.

W latach 1910-1912 podjął leśne studia uzupełniające w Akademii w Wiedniu i Monachium, co zdecydowało o tym, że został nauczycielem botaniki leśnej w Wyższej Szkole Lasowej we Lwowie. Wówczas prowadził badania nad modrzewiem polskim, co było przygotowaniem do rozprawy habilitacyjnej.

Po wybuchu I wojny światowej Szafer, zaciągnął się jako ochotnik do służby w Legionie Wschodnim pod dowództwem Józefa Hallera i służył tam jako podoficer. Po rozwiązaniu jednostki przez władze austriackie został skierowany na przeszkolenie w dziedzinie bakteriologii do Krakowa. W takim charakterze pracował w Łagiewnikach, Tarnowie, Kielcach i Lublinie (fot. 19.3).

FOTOGRAFIA 19.3. Dr Władysław Szafer z czasów pracy w charakterze bakteriologa w 1916 roku w Lublinie

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Latem 1917 roku, po zwolnieniu ze służby wojskowej, Szafer opuścił Lublin, aby objąć Katedrę Botaniki Systematyki i Geografii Roślin Uniwersytetu Jagiellońskiego. Po śmierci swego mistrza, prof. Raciborskiego, którego pozostał wiernym kontynuatorem, powołano Szafera na stanowisko dyrektora Instytutu Botaniki oraz Ogrodu Botanicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Po objęciu stanowiska Szafer wyjechał z Krakowa, aby założyć ogród roślin leczniczych przy Uniwersytecie Warszawskim. Była to dla niego doskonała okazja do nawiązania współpracy z działaczami Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, od lat zainteresowanych ochroną przyrody. W 1918 roku został tytularnym profesorem i wówczas podjął dyskusję o przyszłej państwowej organizacji ochrony przyrody celem

zabezpieczenia najcenniejszych jej osobliwości. Efektem tych działań było ukazanie się już 10 miesięcy po odzyskaniu niepodległości przez Polskę pierwszego rozporządzenia w sprawie ochrony wielu zabytkowych drzew, pięciu gatunków roślin zielnych, 10 gatunków zwierząt oraz meteorytów, jaskiń, skałek i głązów narzutowych.

W 1919 roku Profesor Szafer w towarzystwie anatoma prof. Eugeniusza Kiernika i leśnika prof. Jana Kloski przyjechali do Białowieży, aby ocenić zniszczenia „sprofanowanej wojną Puszczy Białowieskiej”⁵. Stwierdził wówczas, że „zachował się tu w wielu partiach zgoła dziewiczy charakter, dzięki wyjątkowym warunkom, w jakich się od bardzo dawna znajdował”⁶. Dlatego też apelował o upowszechnienie tych informacji i utworzenie na tym obszarze parku natury (fot. 19.4).

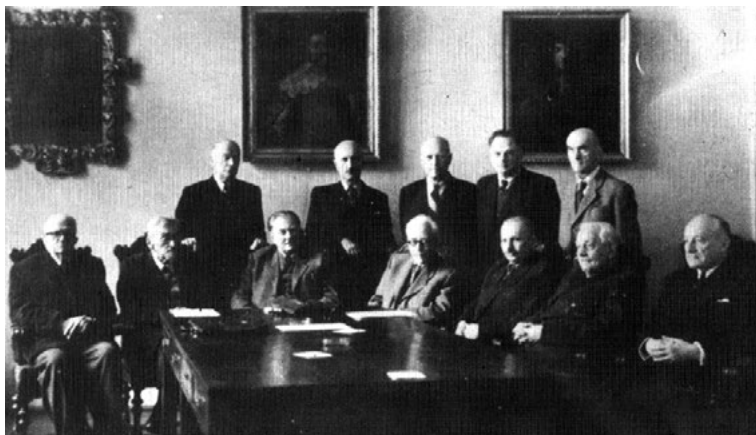
FOTOGRAFIA 19.4. Już w 1919 roku prof. Szafer wystąpił z propozycją utworzenia na terenie Puszczy Białowieskiej „parku natury”

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

Osobiście Szafer w 1920 roku przedłożył w Warszawie plan rezerwatu ścisłego w Białowieży oraz kilku rezerwatów częściowych. W ramach starań o ich utworzenie postulował w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych konieczność ochrony tych miejsc, a także innych cennych obiektów przyrodniczych w Polsce. Już w grudniu 1921 roku nastąpiło ustalenie granic rezerwatów, a Profesor narzucił władzom od początku status tego terenu, konsekwentnie używając w pismach nazwy „Park Narodowy w Puszczy Białowieskiej”, mimo że formalno-prawnie zyskał on takie miano dopiero w 1932 roku.

⁵ W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

⁶ W. Szafer, *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.

FOTOGRAFIA 19.5 Posiedzenie Zarządu polskiej Akademii Umiejętności w październiku 1952 roku, Władysław Szafer czwarty od lewej

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.

FOTOGRAFIA 19.6. Rektor Władysław Szafer w 1937 roku

ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.

Profesor Szafer jako inicjator nadania ochronie przyrody szczególnej rangi

Dzięki Profesorowi w latach 20. ubiegłego wieku bardzo prężnie działała w Krakowie Państwowa Komisja Ochrony Przyrody, a większe jej placówki – Kuratoria Ochrony Przyrody – powołano we Lwowie, Warszawie i Poznaniu.

W 1923 roku (23 czerwca) w Poznaniu, otwierając I Ogólnopolską Konferencję o Ochronie Przyrody, w swym powitalnym przemówieniu Profesor zawarł słowa: „Z przyrody płyną prądy ożywiające naukę i sztukę narodową. Z tej tajemnej krynicy piękna i tego to źródła zagadek naukowych czerpał zarówno geniusz naszych poetów narodowych jak rozum naszych polskich uczonych. Pragniemy, aby przez zorganizowanie i trwałe utrzymanie piękna i osobliwości polskiej przyrody we wszystkich dzielnicach naszego kraju zachowane było trwałe to źródło narodowej siły...”⁷.

W 1925 roku Rada Ministrów wydała długo oczekiwane Rozporządzenie o trybie załatwiania spraw ochrony przyrody, na którego podstawie Minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powołał w miejsce Tymczasowej Komisji Ochrony Przyrody – Państwową Radę Ochrony Przyrody. Utworzono także urząd delegata Ministra WRiOP, który 1 stycznia 1926 roku wraz z funkcją przewodniczącego PROP-u powierzono W. Szaferowi.

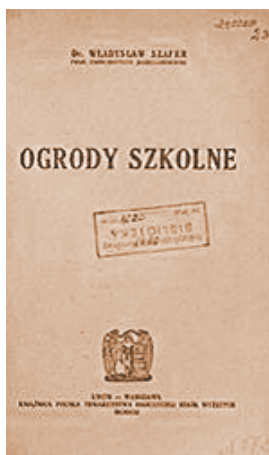
Profesor Szafer ogromną wagę przykładał do uświadamiania społeczeństwa o konieczności ochrony przyrody. Mimo braku finansów pod jego redakcją ukazał się pierwszy rocznik „Ochrony Przyrody”, który przez wiele lat był jedynym na świecie czasopismem naukowym poświęconym tej dziedzinie. Był również autorem pierwszego podręcznika dotyczącego przyrody i konieczności jej ochrony, pt. *Skarby przyrody i ich ochrona*, wydanego w 1932 roku. Profesor był również autorem pierwszych map geobotanicznych Polski. Z jego inspiracji oraz działaczy skupionych i wspierających jego działania w ochronie przyrody 9 stycznia 1928 roku powstała w Warszawie Liga Ochrony Przyrody. Nic więc dziwnego, że Aleksander Janowski na łamach „Ziemi” pisał w 1929 roku o Profesorze W. Szaferze tak: „Gdy się wymawia wyrazy «ochrona przyrody», to w umyśle staje Kraków, tam bowiem jest królestwo tego działu kulturalnej pracy, gdzie władza najmiłościwiej Władysław I z Bożej łaski opiekun bobrów, żubrów, szarotek, łososi... i wielu, wielu innych tworów Bożych”⁸.

Jako prawdziwy adwokat polskiej przyrody Profesor walczył o utworzenie Ojcowskiego i Tatrzańskiego Parku Narodowego oraz wielu cennych obiektów przyrodniczych. Ważną rolę odegrał również w Polskiej Akademii Umiejętności (PAU) – w latach 1936-1939 (fot. 19.5) był delegatem PAU do Leśnego Komitetu Naukowego.

W latach 1936-1938 był rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego (fot. 19.6), a w latach 1945-1947 prorektorem tej uczelni.

⁷ W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

⁸ A. Leńkowa, *Ochrona przyrody w Polsce...*, op. cit.

FOTOGRAFIA 19.7. Władysław Szafer, *Ogrody szkolne* – strona tytułowa
ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.

FOTOGRAFIA 19.8. Lekcja w plenerze. Profesor udziela objaśnień Ani Puchalskiej, lato 1968 roku
ŹRÓDŁO: A. Leńkowa, *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.

W okresie II wojny światowej Profesor kierował z narażeniem życia tajnym nauczaniem, używając na ten cel własnego mieszkania. 31 marca 1945 roku w Krakowie Szafer zorganizował zebranie grona, które podjęło ważne postanowienia, m.in. o ponownym powołaniu PROP w Krakowie, wznowieniu rocznika „Ochrona Przyrody” i reaktywowaniu LOP.

Po nawiązaniu kontaktów z nowo powstałym Ministerstwem Oświaty Szafer rozpoczął wydawanie nowego czasopisma „Chrońmy przyrodę ojczystą”. Z nominacji MO otrzymał nominację na stanowisko Delegata Ministra Oświaty do Spraw Ochrony Przyrody. Już miesiąc później, na pierwszym powojennym zjeździe PROP, został jej przewodniczącym. Wówczas z ogromnym zaangażowaniem podjął starania o utworzenie kolejnych parków narodowych, rezerwatów oraz rzeczywistą ochronę zabytków przyrody, zwłaszcza starych drzew, w świetle nowego prawodawstwa.

Z inicjatywy Profesora powstał Komitet Ochrony Przyrody PAN, a potem Zakład Ochrony Przyrody – pierwsza tego typu placówka w Polsce. Wiele czasu Profesor poświęcił także rozbudowie krakowskiego Ogrodu Botanicznego UJ.

Od 1952 roku był członkiem rzeczywistym i wiceprezesem PAN. Był również członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, członkiem zagranicznym Royal Society w Edynburgu, Akademii Nauk w Kopenhadze i Akademii Leopoldina w Halle. Jednocześnie Profesor działał aktywnie w botanicznych towarzystwach w Szwajcarii, Francji, Finlandii, Holandii i Szwecji.

Od 1958 roku był honorowym członkiem Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody i Jej Zasobów. To wyjątkowe wyróżnienie otrzymało przed nim tylko pięć osób – przyznano je Profesorowi za zasługi dla ochrony przyrody i jego apel o powołanie międzynarodowej organizacji ochrony przyrody i rozpatrywania jej w skali globalnej.

Profesor Szafer wzorem dla przyszłych pokoleń

Profesor był doskonałym popularyzatorem wiedzy, którą przekazywał w atrakcyjny sposób przedstawicielom młodego pokolenia. Na początku XX wieku w Europie zaczęły być modne, mające bardzo istotne znaczenie, ogrody szkolne. Profesor stał się gorącym orędownikiem i inicjatorem tej idei w Polsce (fot. 19.7).

Uważał, że: „Jesteśmy dzisiaj świadkami, jak ogród szkolny, nie znajdując zrozumienia i poparcia, rodzi się u nas ciągle jako odczuwana konieczność i zamiera ciągle, jakby rzecz niezdolna do życia. To też czas już najwyższy, ażeby sprawę tę rozważyć, uzyskać poparcie powołanych czynników rządzących i rozpocząć nową organizację polskich ogrodów szkolnych”⁹.

Był wspaniałym pedagogiem i życzliwym wychowawcą, bardzo chętnie poświęcał czas na przekazywanie w formie pasjonujących opowiadań wiedzy dotyczącej istotnych praw i mechanizmów otaczającej przyrody, a młodzi ludzie słuchali go z wyjątkową uwagą (fot. 19.8).

⁹ W. Szafer, *Z teki...*, op. cit.

Jako wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego Profesor znany był z ogromnego poczucia humoru. Mogą o tym świadczyć dwie zabawne sytuacje z życia żaków. Na egzaminie Profesor polecił studentowi: „Proszę powiedzieć gdzie rośnie miłorząb japoński.” Student bez wahania odpowiedział: „za bramą ogrodu botanicznego, po lewej stronie” i zaliczył! Z kolei jeden ze studentów spóźnił się na umówioną godzinę na egzamin, a Profesor spojrział na niego krytycznie i nie omieszkał stwierdzić: „Jak można być takim nieodpowiedzialnym?” Student zbladł i miał ochotę uciec. Profesor, widząc sytuację, dodał: „Wie pan, ja czeszę czasem pod włos, ale czasem z włosiem”. Student odetchnął z ulgą.

Profesor przez całe swoje życie prowadził badania naukowe w wielu dziedzinach nauk przyrodniczych, takich jak: geografia, socjologia roślin, paleobotanika czy florystyka. Publikacje popularnonaukowe można zaliczyć do fascynującej literatury pięknej, a przykładami tego mogą być: *Epoka lodowa* (1923), *U progu Sahary* (1925), *Yellowstone – kraj gorących źródeł i niedźwiedzi* (1929), *Życie kwiatów* (1925, 1927, 1939), *Z teki przyrodnika* (1964) oraz *Kwiat i zwierzęta*. Ogółem w latach 1908-1970 Profesor opublikował imponującą liczbę ponad 700 prac, z których 473 pozycje dotyczyły ochrony przyrody (fot. 19.9)

Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.	Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.	Rok	Liczba prac	W tym z ochrony przyr.
1908	1	—	1928	27	22	1951	7	3
1909	1	—	1929	39	37	1952	7	1
1910	4	—	1930	63	56	1953	2	—
1911	2	—	1931	26	23	1954	13	5
1912	2	1	1932	51	42	1955	2	1
1913	4	2	1933	9	6	1956	5	2
1914	7	3	1934	26	20	1957	16	16
1915	2	—	1935	26	16	1958	19	7
1916	3	—	1936	12	10	1959	14	8
1917	3	3	1937	11	9	1960	1	1
1918	2	2	1938	6	4	1961	9	—
1919	8	3	1939	9	5	1962	4	2
1920	7	5				1963	8	4
1921	19	14				1964	14	5
1922	13	11	1945	8	5	1965	9	6
1923	7	1	1946	11	3	1966	7	5
1924	13	9	1947	13	11	1967	8	4
1925	11	4	1948	15	9	1968	12	2
1926	19	16	1949	11	4	1969	9	6
1927	25	16	1950	9	6	1970	7	5

FOTOGRAFIA 19.9. Zestawienie liczbowe prac Władysława Szafera

ŹRÓDŁO: W. Szafer, *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.

Profesor Władysław Szafer może fascynować nawet w dobie, gdy świat pędzi w oszalamiającym tempie – on swą ostatnią książkę *Wspomnienia przyrodnika* wysłał listem poleconym do Wydawnictwa Ossolińskich 14 listopada 1970 roku, a w dwa dni później już nie żył.

Streszczenie

Wdrażając aktualne zasady zrównoważonego rozwoju, korzysta się z doświadczeń poprzednich pokoleń oraz ludzi inicjujących działania na rzecz zachowania zasobów przyrody. Wśród nich wyjątkowe miejsce zajmuje Władysław Szafer, niezwykle człowiek i wybitny przyrodnik, dla którego ochrona ojczystej przyrody była dewizą i celem od najmłodszych lat. Już w 1913 roku domagał się ustaw gwarantujących ochronę najcenniejszych zabytków przyrody. Z jego inicjatywy, już w 10 miesięcy po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku, wydane zostało pierwsze rozporządzenie w sprawie ochrony wielu zabytkowych drzew, szeregu cennych gatunków roślin, zwierząt oraz jaskiń i głązów narzutowych. Dzięki jego staraniom utworzono rezerwat ścisły w Białowieży, a jako adwokat polskiej przyrody walczył o utworzenie m.in. Ojcowskiego i Tatrzańskiego Parku Narodowego. Działania w gremiach decydujących o zachowaniu cennych zasobów przyrody, takich jak Państwowa Rada Ochrony Przyrody czy inicjatywa utworzenia w 1928 roku Ligi Ochrony Przyrody to tylko mały fragment pracy Władysława Szafera na rzecz przyrody. O tym, jak wiele znaczy jego zdeterminowanie i popularyzacja wiedzy przyrodniczej, do dziś świadczą losy jego niezwykłego życia, przedstawione w niniejszym tekście.

Summary

Władysław Szafer – naturalist and scientist

Present implementation of sustainable development rules bases on experience from previous generations and people initiating actions for nature resources preservation. Among those people a special place has Władysław Szafer, extraordinary man and outstanding naturalist, for whom protection of domestic nature was a motto and a goal from his early age. Already in 1913 he demanded law provisions guaranteeing protection of the most valuable relics of nature. It was his initiative, when after only 10 months after regaining independence in 1918, issued was first regulation on protection of many trees, a number of valuable species of plants, animals and caves and erratic blocks. Due to his efforts, a strict reserve in Białowieża was established and as a lawyer of Polish nature he fought for creation of inter alia Ojców and Tatra National Park.

Actions among groups deciding about preservation of valuable nature resources as The General Directorate for Environmental Protection, or initiative of creating in 1928 The League for the Preservation of Nature are only small piece of Władysław Szafer's work for nature protection. His extraordinary life story presented in following article shows his determination and dissemination of knowledge on nature means

Literatura

1. Leńkowa A., *Ochrona przyrody w Polsce – Twórcy i działacze, Władysław Szafer – ZG LOP i PROP*, Warszawa 1980.
2. Leńkowa A., *Profesor Władysław Szafer, Anegdoty, fakty, wspomnienia*, Wydawnictwo Secesja, Kraków 1992.
3. Szafer W., *Z teki przyrodnika*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1964.
4. Szafer W., *Wspomnienia przyrodnika – Moi profesorowie – moi koledzy – moi uczniowie*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 1973.

 Politechnika
Białostocka

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego